

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Казакевич Ольга Михайлівна

УДК 94(477)“18+19”+929 Житецький

Педагогічно-наукова та громадська діяльність П. Г. Житецького

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
Катренко Андрій Миколайович,
доктор історичних наук, професор.

Київ – 2005
ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1	
Історіографія та джерельна база дослідження.....	8
Розділ 2	
Основні віхи життя та педагогічна діяльність.....	34
Розділ 3	
Наукова творчість. Історичне минуле України у висвітленні й оцінках П. Г. Житецького.....	67
Розділ 4	
Громадська діяльність.....	116
Висновки	165
Список використаних джерел та літератури	176
Додатки	
212Додаток А. Фото-портрети П. Г. Житецького	
Додаток Б. Перша сторінка рукопису статті П. Г. Житецького “Русский патриотизм” (1861 р.)	
Додаток В. Дипломи П. Г. Житецького	
Додаток Д. Титульні аркуші праць П. Г. Житецького	
Додаток Е. Лист П. Г. Житецького до О. О. Шахматова (9.03.1903)	

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Останнім часом помітно посилюється інтерес до українського національного руху, однієї зі сторінок минулого, яка упродовж багатьох десятиліть піддавалася однобічним тлумаченням, фальсифікувалася та замовчувалася. Національне піднесення другої половини XIX ст. мало важливе значення для формування підґрунтя подальшого ідеологічного та політичного розвитку українського суспільства початку XX ст. На сьогоднішній день створено чимало узагальнюючих праць, у яких з точки зору сучасного стану історичної науки розкривається картина суспільно-політичного життя України другої половини XIX ст. Однак всебічна і об’єктивна реконструкція перебігу історичних подій можлива лише за умови прискіпливого дослідження життя та діяльності їхніх учасників. Визначальну роль особистісного фактору в процесах суспільно-політичного розвитку країни підкреслює й сучасний хід української історії.

Серед громадських діячів України другої половини XIX ст. виділяється П. Г. Житецький, видатний науковець та педагог, який відіграв помітну роль в українському громадівському русі. Досі не створено цілісної картини життя,

науково-педагогічної та громадської діяльності ученого в контексті розвитку українського національного руху другої половини XIX ст. Необхідність комплексного дослідження постаті П. Г. Житецького обумовлюється потребою визначення його внеску в процес розгортання українського національного руху, з'ясування його ролі в культурному та науковому житті України. Поява такого дослідження сприятиме на прикладі конкретної особистості глибшому розумінню специфіки суспільно-політичного розвитку України другої половини XIX ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в межах програми науково-дослідницьких робіт “Історія формування і розвитку Української держави”, затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер № 01БФ046-01).

Об'єктом дослідження є особа Павла Гнатовича Житецького, видатного педагога, ученого та громадського діяча другої половини XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є життєвий шлях, педагогічна та наукова робота П. Г. Житецького, його суспільно-політичні та історичні погляди, громадська діяльність.

Хронологічні рамки роботи, враховуючи специфіку дослідження персоналії, охоплюють роки життя П. Г. Житецького (1836-1911). Особлива увага зосереджена на періоді його активної педагогічної, наукової та громадської діяльності, що охоплює початок 1860 рр. – початок XX ст.

Мета дисертації полягає у комплексному дослідженні життєвого шляху П. Г. Житецького, педагогічної, наукової, громадської діяльності ученого, аналізі його історичних поглядів.

Для реалізації мети були поставлені наступні наукові завдання:

- проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми та стан її джерельної бази;
- з'ясувати внесок П. Г. Житецького як педагога у розвиток освіти в Україні та Російській імперії другої половини XIX ст.;
- показати значення наукової спадщини ученого для культурно-освітнього розвитку України другої половини XIX – початку XX ст.;
- розкрити погляди ученого на історію України і визначити їхній вплив на формування його громадського та наукового світогляду;
- виявити основні чинники формування суспільно-політичних поглядів П. Г. Житецького;
- визначити місце і роль П. Г. Житецького в українському національному русі.

Методологічна основа дослідження. Дисертація є історико-біографічним дослідженням, проведеним з точки зору принципів історизму, об'єктивності та науковості. Воно характеризується описом усього життя особи від народження до смерті, розглядає її життєвий шлях та еволюцію поглядів і діяльності в історичному контексті, аналізує всю сукупність зовнішніх та внутрішніх факторів і взаємозв'язків особи та середовища в його розвитку [333, с. 168].

Проведення історико-біографічного дослідження передбачає виконання низки специфічних процедур, таких як: вибір особи, формулювання мети та постановка завдань дослідження; визначення кола джерел за допомогою методів архівної та бібліологічної евристики; критичний аналіз джерел, обумовлений використанням джерелознавчого, текстологічного та ін. методів; визначення кола історичних фактів, що мають відношення до особи, яке здійснюється за допомогою ретроспективного аналізу та відбору біографічних й історичних фактів, відповідно до мети та завдань дослідження; хронологічна реконструкція життєвого шляху; логічна реконструкція внутрішнього світу особи, зокрема, з'ясування його психолого-світоглядних, наукових, політичних та ін. поглядів; логічна реконструкція історичних ситуацій, яка включає визначення історичного фону, що має безпосереднє відношення до особи – соціально-економічних, ідеологічних та ін. факторів, які визначили професійну діяльність особи, або суттєво впливали на її життя, поведінку, світогляд; поєднання реконструкцій та побудова єдиної гіпотези, її доказ із залученням усього емпіричного матеріалу; оцінка особистості, синтез реконструкцій у вигляді єдиної форми – життєпису, нарису, хроніки життя тощо і узагальнення життєвого шляху й особистого внеску діяча, його реального впливу на розвиток процесів, у яких він брав участь [333, с. 187-191]. Усі логічні процедури опосередковані особою дослідника та умовами історичного пізнання.

Серед використаних у дисертації методів слід також відмітити проблемно-хронологічний, який уможлиблює розгляд явищ в часовій послідовності і передбачає розчленування широкої теми на окремі відносно вузькі проблеми. Кожна з цих проблем досліджується у хронологічній послідовності стосовно історичних явищ і подій, що до неї належать, а також у динаміці, тобто в русі і змінах, що відбувалися. Застосування конкретно-історичного методу відкрило можливість встановити та уточнити факти та події, які складають основу висвітлення життя та діяльності П. Г. Житецького. Використовуючи історико-порівняльний метод вдалося показати спільне та відмінне у діяльності П. Г. Житецького та деяких його сучасників. Метод персоналізації дозволив охарактеризувати особистий внесок П. Г. Житецького у культурно-освітній та національний розвиток України в другій половині XIX ст. Об'єктивне розкриття соціально-культурного середовища, у якому П. Г. Житецький сформувався як особистість і науковець, обумовило застосування системного підходу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що робота є першою в українській історіографії спробою комплексного дослідження життєвого шляху, педагогічної, наукової та громадської діяльності П. Г. Житецького, яке здійснено на основі використання широкої джерельної бази з точки зору сучасних принципів історико-біографічного пізнання. До наукового обігу введено значний обсяг архівних джерел, які дали можливість реконструювати малодосліджені аспекти життя та діяльності ученого. Вперше здійснено науковий аналіз історичних поглядів П. Г. Житецького. З'ясовано, що у працях ученого проведено цілісну концепцію історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Визначено роль П. Г. Житецького в українському національному

русі другої половини ХІХ ст. Розкрито його значний внесок у редакційну діяльність журналу “Киевская старина” в кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Уточнено окремі аспекти педагогічної діяльності П. Г. Житецького, зокрема його роль у створенні та діяльності Колегії Павла Галагана. З’ясовано деякі раніше невідомі сторінки біографії ученого.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактичні матеріали, основні положення, оцінки й висновки дисертації можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць, складанні лекційних і спеціальних курсів з історії та культури України, а також для подальшої розробки проблем історії українського національного руху ХІХ ст.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорювалися під час наукових конференцій: “Дні науки Національного Університету “Киево-Могилянська академія” (7-а Щорічна наукова конференція, Київ, 22-26 січня 2001 р.), щорічних наукових конференціях історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 1999-2004 рр.), міжнародній науковій конференції “Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів” (Київ, 27 квітня 2004 р.), щорічних наукових конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2003-2005 рр.), науковій конференції “Науково-дослідна діяльність молодих учених” (Київ, 18-19 травня 2004 р.).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у восьми публікаціях загальним обсягом 3,2 друкованих аркушів, п’ять з яких є науковими статтями у фахових виданнях.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Історіографія дослідження. Зацікавлення постаттю П. Г. Житецького та її значенням для української науки і громадського руху сформувалося у наукових колах у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Перше дослідження спадщини П. Г. Житецького з’явилося ще за життя ученого, у 1908 р., і належало В. М. Перетцу, який був одним з його близьких приятелів [300]. Написана з нагоди

вшанування 45-річчя наукової діяльності П. Г. Житецького, робота стала основою для доповіді, яку В. М. Перетц виголосив на засіданні Українського наукового товариства. У своєму нарисі В. М. Перетц коротко зупинився на вузлових подіях життєвого шляху П. Г. Житецького, проаналізував його педагогічний і науковий доробок. В. М. Перетц високо оцінив значення постаті П. Г. Житецького для української філологічної науки. Він називає П. Г. Житецького філологом-гуманістом, який “студіює прояви людської творчої мислі”, порівнює його з особою Ф. Буслаєва, “вчителя російських філологів” [300, с. 38].

Робота В. М. Перетца відзначається ґрунтовністю і повнотою висвітлення наукової спадщини П. Г. Житецького. Її цінність посилюється ще й тим, що одним з основних джерел біографічної частини нарису В. М. Перетца було особисте спілкування з П. Г. Житецьким, з яким він протягом тривалого часу підтримував дружні відносини. Щоправда цей же факт зумовив певний суб’єктивізм в оцінках В. М. Перетца. Крім того, несприятливі політичні умови змушували В. М. Перетца згладжувати певні гострі моменти у біографії П. Г. Житецького, уникати відвертих оцінок громадської діяльності ученого. Незважаючи на це, робота В. М. Перетца й досі залишається одним з найбільш ґрунтовних досліджень постаті П. Г. Житецького.

Праця В. М. Перетца була надрукована того ж року у “Записках Українського наукового товариства в Києві”. У тому самому виданні було опубліковано дослідження І. М. Стешенка, присвячене поколінню українських шестидесятників. У статті чільне місце відведене аналізу поглядів П. Г. Житецького, викладених у його праці “Русский патриотизм” [320].

У 1914 р., уже після смерті П. Г. Житецького, В. М. Перетц знову повернувся до вивчення його біографії, опублікувавши статтю “До біографії П. Житецького – його магістерський іспит” [301]. У даній роботі, на основі протоколів магістерських іспитів на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, В. М. Перетц подав детальний опис цієї важливої події в житті П. Г. Житецького і опублікував дві його невеликі наукові роботи, написані під час іспитів.

Не враховуючи некрологів і статей-споминів написаних з нагоди смерті П. Г. Житецького у 1911 р., які за характером відносяться до джерел, протягом більше ніж десяти років не було опубліковано жодного дослідження постаті ученого. Проте, у низці робіт, присвячених українському національному руху другої половини ХІХ ст., неодноразово піддавалася аналізу його громадська діяльність. Так, П. Г. Житецький згадується О. С. Грушевським у статті, присвяченій переважно діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [245].

В. Міяковський у статті “Киевская громада” лише побіжно згадує П. Г. Житецького, однак дана робота є важливою для нашого дослідження, оскільки в ній докладно описані деякі аспекти діяльності гуртка київських українофілів, до якого входив і Житецький [289-290]. Крім того, В. Міяковський аналізує складений громадівцями “Отзыв из Киева”, одним з авторів якого був П. Г.

Житецький.

Окремі аспекти громадської діяльності П. Г. Житецького висвітлені у працях його сина Гната, присвячених українському національному руху. У статті “Київська громада за 60-х років”, він згадує П. Г. Житецького у контексті громадських та просвітницьких акцій київських громадівців, аналізує “Русский патриотизм” і “Отзыв из Киева” [254]. Згадується учений і у статті присвяченій 50-річчю закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [253].

У 1927 р. з’явилася стаття Г. Ющенко, у якій було проаналізовано і опубліковано “Записку” П. Г. Житецького – неоднозначну сторінку у його громадській діяльності [184]. На основі щоденника О. Ф. Кістяківського, який на той час ще не був опублікований, Г. Ющенко проаналізував мотиви і обставини написання “Записки”. Він висвітлив появу цього документа у зв’язку з важливими подіями біографії П. Г. Житецького, зробивши, між іншим, кілька зауважень стосовно його праць і окремих епізодів громадського та наукового життя. Вивчаючи “Записку”, Г. Ющенко прокоментував ставлення до неї з боку інших громадівців і дійшов слушного, на нашу думку, висновку, що цей документ не свідчить про зміну поглядів П. Г. Житецького, а радше є хибним кроком, продиктованим “упадком енергії у зв’язку з неприємними подіями” [184, с. 18].

Наступним кроком у вивченні громадської діяльності П. Г. Житецького стало змістовне дослідження Ф. Савченка “Заборона українства 1876 р.” [312], яке присвячене в основному історії Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, а також згортанню його діяльності у зв’язку з наступом реакції у другій половині 1870-х рр. Розглядаючи історію Південно-Західного відділу, Ф. Савченко вказує на участь П. Г. Житецького у створенні цієї установи, роботі комісії, для збору етнографічних матеріалів, заходах по вшануванню пам’яті М. О. Максимовича, археологічному з’їзді 1874 р., згадує його у зв’язку зі співробітництвом Відділу з “Киевским телеграфом” і т. д. При цьому жодних висновків і оцінок стосовно ролі П. Г. Житецького у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства автор дослідження не подає. Натомість Ф. Савченком введено до наукового обігу ряд архівних документів, що стосуються гонінь проти деяких членів Відділу, у т. ч., П. Г. Житецького, з боку влади. Зокрема, в рамках роботи частково опубліковане листування попечителя київського навчального округу з Міністерством освіти, яке є важливим джерелом для вивчення громадської діяльності П. Г. Житецького [312, с. 69-70].

Слід згадати також роботу Л. Т. Білецького “Основи української літературно-наукової критики” (Прага, 1925), у якій було проаналізовано деякі філологічні праці П. Г. Житецького. Л. Т. Білецький дійшов висновку, що “основна думка Житецького про безперервність українського літературного розвитку ... правдива й цілком підтверджується пізнішими дослідженнями. Це промовляє за те, що П. Житецький мав велике інтуїтивне чуття щодо відкриття нових перспектив в історії розвитку української літератури й великий талант до

синтезу” [226, с. 208-209]. Він називає П. Г. Житецького одним з “українських наукових геніїв і талантів, які “можуть бути окрасою не тільки української, але й західноєвропейської науки” [226, с. 29]. Л. Т. Білецький зазначає, що наукові основи, закладені, у тому числі П. Г. Житецьким, “мусять бути підвалинами для подальшого розвитку української літературно-наукової критики” [226, с. 29].

За умов наступу тоталітарного режиму протягом 1930-х – середини 1950-х рр. дослідження життя та діяльності членів Київської громади, у т. ч. П. Г. Житецького, було призупинено. Велика радянська енциклопедія 1932 р. визначила ученого як прихильника історико-культурного методу з яскраво вираженим етнографічним ухилом і національно-демократичними симпатіями, одного з найбільш яскравих представників дореволюційного буржуазного українознавства [344]. За весь цей період йому було присвячено лише дві роботи: вступна стаття Л. А. Булаховського до перевидання у 1941 р. “Очерка литературной истории малорусского наречия в XVII веке”, у якій була проаналізована дана праця П. Г. Житецького з точки зору філологічної науки [236], а також дуже поверховий біографічний нарис В. С. Ващенко [237].

Через деякий час повноцінне наукове дослідження постаті П. Г. Житецького відновилося, однак, якщо у 1910-х – 1920-х рр. зацікавлення науковців викликала громадська діяльність ученого, то починаючи з 1950-х рр. і до самого кінця радянського періоду вивченням спадщини Житецького займалися виключно філологи.

У 1954 р. І. К. Білодід, аналізуючи роль М. Г. Чернишевського “в боротьбі за розвиток української літературної мови”, звернувся до розгляду статті “Русский патриотизм”. І. К. Білодід дає цій праці П. Г. Житецького однобічну оцінку, зводячи її сенс до висвітлення “тісних зв’язків між українським та російським народами та їх мовами” [228, с. 28].

У другій половині 1950-х рр. життєвий шлях і науковий доробок П. Г. Житецького став об’єктом низки досліджень О. І. Бріциної [233-235], яка у 1958 р. захистила кандидатську дисертацію на тему “Питання українського мовознавства в працях П. Г. Житецького” [371; 372]. Перший розділ цього дисертаційного дослідження присвячений біографії ученого. О. І. Бріцина вперше використала неопубліковані спогади Г. П. Житецького про батька, які стали основним джерелом при підготовці біографічного нарису. Крім того, дослідниця використала незначну кількість листів П. Г. Житецького, а також деякі інші архівні документи. Громадські позиції П. Г. Житецького висвітлені у дисертації лише на матеріалі його “Двох промов до українського громадянства у Києві”, що зумовило дуже обмежений характер висновків з цього питання.

Заслуга П. Г. Житецького, як зазначає О. І. Бріцина, “полягає в тому, що він був майже першим мовознавцем на Україні, який успішно працював в різних галузях української мовознавчої науки” [372, с. 260]. Особливо значними, на її думку, були успіхи ученого в розробці питань української літературної мови: “Заслуга П. Г. Житецького перш за все полягає в тому, що він історію української мови простежує на протязі ряду епох: від найдавніших часів до 18 століття включно. Розгляд мовно-літературних процесів у нерозривному зв’язку

з історією українського народу, вірна в переважній більшості характеристика окремих різновидів української літературної мови на різних етапах розвитку, мовностилістичний аналіз пам'яток – все це виділяє П. Г. Житецького серед його сучасників. Праці П. Г. Житецького з'явилися у той час, коли представниками офіційної академічної науки робилися спроби заперечити самостійність української літературної мови” [372, с. 264].

Хоча дисертацію О. І. Бріциної загалом не можна назвати упередженою, зважаючи на політичні обставини і час її написання, робота містить деякі характерні для радянської ідеології положення. Так, О. І. Бріцина зазначає, що П. Г. Житецький, вважаючи, що українська інтелігенція могла “опертися і підтримувати зв'язок з російськими лібералами” [372, с. 24], “не поділяв деякі погляди лідерів буржуазного націоналізму, зокрема намагань заперечити спільність походження українців і росіян” [372, с. 27]. Вона розглядає як хибну спробу П. Г. Житецького довести відокремлення української мови в кінці XII – середині XIII ст., зважаючи, що на той час “розходження між мовами східного слов'янства ще не було закінченим” [372, с. 44] і т. п.

З кінця 1950-х рр. філологи все активніше звертаються до вивчення робіт П. Г. Житецького. Його ім'я згадується в академічному виданні “Курс історії української літературної мови” [281, с. 110, 129, 134], у підручниках П. П. Плюща [304, с. 38, 74, 76-86] і А. А. Москаленка [291, с. 18-20, 22]. Про П. Г. Житецького як дослідника народних дум писали М. Ф. Рильський [311, с. 193-216] і Б. П. Кирдан [273]. Поява цих праць сприяла поширенню знань про особу П. Г. Житецького серед наукового загалу, популяризації його творчої спадщини.

У 1966 р. в часописі “Народна творчість і етнографія” В. П. Плачиндою був опублікований нарис біографії П. Г. Житецького і аналіз етнологічної спадщини вченого [302].

У зв'язку з 130-ю річницею з дня народження П. Г. Житецького було видано одразу кілька присвячених йому робіт. У статтях І. К. Білодіда [224] та О. І. Білодіда [229] було проаналізовано науковий доробок П. Г. Житецького з сучасних позицій. Того ж року вийшли у світ роботи Є. П. Кирилюка [274], Г. П. Їжакевича [261] та М. А. Жовтобрюха [255]. Є. П. Кирилюк у статті “Життя є змістом прекрасного” зосередився виключно на літературознавчих студіях П. Г. Житецького. Розкривши суть і зміст праць П. Г. Житецького “Малорусский вертеп”, “Мысли о народных малорусских думах”, Є. П. Кирилюк докладніше зупинився на розгляді роботи “Енеїда“ Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст.”. На його думку, П. Г. Житецькому вдалося проникнути у психологію художньої творчості письменника, зібрати “дуже багато влучних і тонких спостережень” [274, с. 173]. Є. П. Кирилюк охарактеризував підручники П. Г. Житецького і праці вченого присвячені теорії літератури. На думку Є. П. Кирилюка, П. Г. Житецький, будучи прихильником культурно-історичної школи, першим дав аналіз поетичного стилю української мови, “залишив цінну наукову спадщину як для мовознавців у першу чергу, так і для літературознавців-фольклористів” [274, с. 175].

Г. П. Їжакевич у своїй статті присвяченій Житецькому дав аналіз деяким його роботам, зокрема “Русському патріотизму”, “Енеїді” Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури XVIII ст.”, “Очерку литературной истории малорусского наречия XVII в.”. На думку Г. П. Їжакевича, учений зробив цінний внесок в українську мовознавчу науку, незважаючи на деяку обмеженість матеріалів і певну недосконалість методів дослідження. Він зазначає, що здійснений П. Г. Житецьким аналіз української літературної мови, не втратив своєї наукової ваги і широко використовується філологами.

Невелика, присвячена П. Г. Житецькому, стаття М. А. Жовтобрюха, надрукована у 1967 р. в “Українському історичному журналі”, мала суто довідковий характер. Через двадцять років з нагоди 150-ї річниці з дня народження П. Г. Житецького, М. А. Жовтобрюх склав ще один біографічний нарис, який містив основні біографічні відомості і стисло характеристику робіт П. Г. Житецького [256].

А. Й. Багмут у роботі присвяченій славістичним інтересам П. Г. Житецького, вперше використав ряд важливих архівних джерел, намагаючись з’ясувати коріння славістичних студій ученого та його внесок у галузь слов’янського мовознавства [223]. Автор проаналізував як спеціальні роботи з історії польської, чеської мов, так і коло славістичних зацікавлень П. Г. Житецького в його роботах з історії української літературної мови. А. Й. Багмут дійшов до висновку, що наукові роботи П. Г. Житецького свідчать про його глибокі знання порівняльно-історичної граматики слов’янських мов, обізнаність з літературами, народною творчістю і мовами чеського, польського, сербського народів.

М. В. Павлюк у своєму підручнику з історії мовознавства назвав П. Г. Житецького другою після О. О. Потебні визначною постаттю в українському мовознавстві другої половини XIX – початку XX ст. [297, с. 137]. Високо оцінює П. Г. Житецького як дослідника української літературної мови В. А. Передрієнко [299, с. 3, 10, 12-13].

І. К. Білодід присвятив П. Г. Житецькому один з розділів своєї роботи, присвяченої ролі Києво-Могилянської академії в історії східнослов’янських літературних мов, яка вийшла друком у 1979 р. Він проаналізував наукову спадщину П. Г. Житецького на широкому тлі досягнень філологічної науки, здійснив аналіз більшості його друкованих і рукописних праць [229, с. 142-163].

У 1987 р. колективом Інституту мовознавства ім. О. Потебні було підготовлено і видано збірку “Вибрані праці” П. Г. Житецького, упорядником якої була Л. Т. Масенко [286]. У вступній статті Л. Т. Масенко навела стислий огляд біографії і громадської діяльності П. Г. Житецького, зупиняючись докладніше на його наукових творах, яким вона дає високу оцінку. У своїй статті Л. Т. Масенко спирається на висновки численних фахівців філологів, які займалися вивченням спадщини П. Г. Житецького.

Того ж року з’явилася книга В. П. Плачинди “Павло Гнатович Житецький” – перша монографія присвячена постаті ученого [303]. Дослідження, яке стало справжньою віхою у вивченні П. Г. Житецького, є широким біографічним нарисом, у якому громадська, наукова та педагогічна діяльність П. Г.

Житецького розглядалися в контексті життєвого шляху ученого. Робота складається з одинадцяти глав, у додатках міститься докладний бібліографічний покажчик. При підготовці книги В. П. Плачинда використав значний обсяг джерел, який включав у себе неопубліковані архівні матеріали фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі: ІР НБУВ), Центрального державного історичного архіву України в місті Києві (далі: ЦДІАК), Державного архіву міста Києва (далі: ДАМК). В його роботі використовується листування, спогади самого П. Г. Житецького, його учнів і сучасників, офіційні документи, опубліковані і неопубліковані наукові праці, публічні виступи і т. п. Завдяки такій широкій джерельній базі В. П. Плачинді вдалося ґрунтовно висвітлити деякі сторінки життя ученого, які залишилися нерозкритими у попередніх біографічних нарисах. Зокрема, він вперше докладно аналізує дитячі та юнацькі роки П. Г. Житецького, його навчання спочатку у закладах духовної освіти, а згодом в Університеті св. Володимира. В. П. Плачинда намагається дати комплексну оцінку громадській діяльності П. Г. Житецького, здійснює спробу висвітлити його постать як педагога який багато років віддав викладацькій роботі. Значна увага у книзі зосереджена на висвітленні особистого життя П. Г. Житецького, його родинних стосунків тощо. Загалом, робота В. П. Плачинди – перше значне дослідження постаті П. Г. Житецького, написане із залученням значного масиву архівних джерел.

Поряд із цим, робота В. П. Плачинди характеризується низкою істотних недоліків, на які необхідно звернути увагу. Цінність цієї роботи значно знижується із-за її науково-популярного характеру. Якщо розглядати працю В. П. Плачинди з суто наукових позицій, можна дійти висновку, що книга перенасичена мовностилістичними особливостями, характерними для художньої літератури. В. П. Плачинда не приховує своєї прихильності до досліджуваної постаті, намагається висвітлювати життя і діяльність П. Г. Житецького у сприятливому світлі, причому не тільки з точки зору самого автора, але й з позицій радянської ідеології. Саме тому робота В. П. Плачинди містить суб'єктивні оцінки і неточності.

Особливо це стосується висвітлення громадської діяльності П. Г. Житецького. В. П. Плачинда приписує йому негативне відношення до релігії, розглядає його як прихильника ідей М. Г. Чернишевського, навіть “безкомпромісного чернишевця” [303, с. 44], “рішучого противника консервативних поглядів Антоновича” [303, с. 49], послідовного критика українського буржуазного націоналізму і т. п. Необґрунтованою є думка автора щодо наявності таємного гуртка “прогресистів” у стінах Київської духовної академії, членом якого начебто був Житецький, його “провідної ролі” під час студентського заворушення 1859 р. Робота містить чимало надуманих положень стосовно виникнення і діяльності Київської громади, яка, на думку В. П. Плачинди, сформувалася на основі “Київського таємного товариства”, що начебто діяло з 1857 р., об'єднуючи російську, українську і польську молодь. Слідом за І. К. Білодідом В. П. Плачинда безпідставно розглядає статтю “Русский патриотизм” виключно як підтримку і розвиток П. Г. Житецьким ідей російської

революційної демократії. Не підтверджується джерелами теза В. П. Плачинди про заснування П. Г. Житецьким гуртка прогресивних учителів Кам'янець-Подільської гімназії. Стосовно оцінки наукових праць ученого з точки зору їх громадської ролі, В. П. Плачинда доходить суперечливого висновку, за яким П. Г. Житецький “підтяв корені зловорожим шовіністам, як і “домовим” націонал-патріотам із їхніми намаганнями то начорно перекреслити самотність рідного народу та його вікової культури, то воздвигнути його на котурни винятковості, відкинути його давні зв'язки з російським і білоруським народами” [303, с. 135].

Після здобуття Україною незалежності і краху радянської ідеологічної системи з'явилася можливість об'єктивного і неупередженого дослідження українського національного руху другої половини ХІХ ст. У численних наукових працях досліджувалися різні аспекти діяльності представників української національно свідомої інтелігенції того періоду. Як не дивно, постать П. Г. Житецького та його громадська діяльність далеко не одразу стала об'єктом окремого історичного дослідження.

У 1996 р. в “Історичному календарі” була опублікована стаття В. Г. Сарбея, присвячена П. Г. Житецькому, як досліднику Пересопницького Євангелія [314]. Автор дав оцінку науковим працям П. Г. Житецького з точки зору їхнього впливу на національно-визвольний рух українського народу і дійшов висновку, що його “патріотична дослідницька робота” стала “неабияким чинником у змаганнях за незалежність України”. У статті показано високий рівень національної свідомості ученого, його прагнення до самостійного розвитку українського народу.

У наступному році надруковано невеликий за обсягом навчальний посібник Н. С. Побірченко “Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч” [305]. У роботі коротко висвітлено основні аспекти життєвого і творчого шляху ученого, його громадську та педагогічну діяльність. Громадська діяльність П. Г. Житецького у книзі Н. С. Побірченко подається у дещо викривленому світлі. Ухиляючись від детального аналізу “Русского патриотизма” і зовсім оминаючи увагою “Записку” П. Г. Житецького, Н. С. Побірченко використовує як основне джерело “Промову на Шевченківських роковинах” і робить висновки стосовно “програмних позицій” П. Г. Житецького [305, с. 25], спираючись на цей документ, призначений для публічного виступу в часи побутування жорсткої цензури з боку реакційного режиму. Мабуть, саме з огляду на цю останню обставину Н. С. Побірченко звузила громадську діяльність П. Г. Житецького лише до культурно-просвітницької. При цьому зазначимо, що хоча промова, якою користувалася авторка, була опублікована ще у 1913 р. і є широко відомою в науковому колі, Н. С. Побірченко посилається на її рукописний, архівний варіант. Це саме стосується і листування П. Г. Житецького з О. М. Пипіним, яке було опубліковано Г. П. Житецьким. Не достатньо повно у роботі розкрито також педагогічну діяльність П. Г. Житецького. Невірні оцінки Н. С. Побірченко дає деяким подіям з історії України другої половини ХІХ ст., які мали безпосереднє відношення до особи П. Г. Житецького як громадського діяча і науковця. Наприклад, на її думку, згідно

Емського указу “українська мова вважалася державним злочином” [305, с. 22]. У роботі зроблені суперечливі висновки щодо розколу Київської громади, молодшого покоління громадівців тощо [305, с. 22, 25]. Значення роботи Н. С.

Побірченко полягає насамперед у тому, що вона сприяла поширенню інтересу до постаті П. Г. Житецького. Крім того, короткий довідковий матеріал про П. Г. Житецького Н. С. Побірченко опублікувала у своєму біографічному словнику членів Київської Старої Громади [368, с. 30-31]. Ще одна її робота – “Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад” – містить кілька фактичних помилок, які стосуються праць П. Г. Житецького [369].

На рубежі століть вивчення історії Київської громади та окремих її діячів значно активізувалося. З’явилося декілька важливих робіт, автори яких зверталися у тому числі до аналізу громадської діяльності П. Г. Житецького.

У 1999 р. в академічному виданні “Українське питання” в Російській імперії”, підготовленому співробітниками Інституту історії України Національної академії наук України, наукові праці П. Г. Житецького отримали високу оцінку з точки зору їх значення для національних змагань українського народу [326, с. 55].

Постать П. Г. Житецького стала предметом вивчення А. М. Катренка у другій частині його ґрунтовної роботи “Український національний рух ХІХ ст.” [270], у праці, присвяченій історії Київської громади, підготовленій у співавторстві з Я. А. Катренком [272], а також у вступній статті до публікації листів П. Г. Житецького до М. С. Грушевського [173]. Окремі аспекти життя і діяльності П. Г. Житецького знайшли відображення також в статті А. М. Катренка та Н. Чирикало [271]. Увага дослідника зосереджена на висвітленні громадської діяльності П. Г. Житецького. А. М. Катренко вказав на участь П. Г. Житецького у різноманітних заходах, які проводилися Київською громадою і Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, зупинився на докладному розгляді документів, автором або співавтором яких був учений, а саме статей “Русский патриотизм” та “Отзыв из Киева”, а також “Записки” П. Г. Житецького. В окремій статті, присвяченій П. Г. Житецькому, А. М. Катренко зупиняється на важливих моментах біографії ученого, віхах його наукового життя. Праці А. М. Катренка написані на широкій джерельній базі, основу якої складають неопубліковані архівні матеріали. Вони відрізняються системним і чітким викладенням матеріалу, виваженістю і обґрунтованістю основних положень. Щодо постаті П. Г. Житецького, як громадського діяча, А. М. Катренко, на думку автора, дійшов цілком об’єктивного висновку, за яким “його наукова творчість і громадсько-політична діяльність були глибоко патріотичними, спрямованими на виборення національної волі українському народові, здобуття його державності” [173, с. 30].

Згадує П. Г. Житецького російський дослідник О. І. Міллер, який у своїй роботі [288] спробував проаналізувати змагання “проекту великої російської нації” і “українського націоналістичного проекту”, намагаючись відповісти на питання, чому асиміляторська політика російських властей не дала бажаних для тогочасного політичного режиму результатів. О. І. Міллер не робить окремих

висновків, які стосуються П. Г. Житецького, лише згадує його у контексті подій 1870-х – 1880-х рр. О. І. Міллер зазначає, що “мовне питання, тобто прагнення до емансипації мови, до перетворення його з переважно народного діалекту на стандартизовану розвинену літературну мову було типовою рисою національних рухів у Центральній і Східній Європі”. Провідне значення у процесі набуття мовою “ідентифікаційної, символічної, національно-репрезентативної ролі” на початку 1860-х рр., на думку О. І. Міллера, належала журналу “Основа”, зокрема його авторам – П. Г. Житецькому і М. І. Костомарову [288, с. 81].

Особи П. Г. Житецького, як члена Київської громади, торкалася у своїх останніх працях, присвячених культурно-просвітницькій діяльності українських громад, Н. С. Побірченко [306; 307]. Стосовно П. Г. Житецького, у порівнянні з роботою 1997 р. ці праці Н. С. Побірченко не містять фактично нічого нового.

Продовжують, хоча й не так активно як раніше, вивчати спадщину П. Г. Житецького філологи. Їх праці засвідчують актуальність і велике значення доробку ученого для української науки. Л. Т. Масенко називає П. Г. Житецького одним з основоположників українського мовознавства, якому належать глибокі дослідження з історії української мови, літератури і фольклору [366]. В. М.

Русанівський віддає йому належне як автору першого систематичного опису історичної фонетики української мови [310, с. 231]. Окрему статтю, присвячену науковим зв'язкам П. Г. Житецького з філологами Західної України опублікував у 2000 р. М. Грицик [243].

Слід додати, що постаті П. Г. Житецького присвячено чимало статей в різноманітних енциклопедіях та довідкових виданнях, що були видані переважно протягом минулого століття [340; 342-348; 350-362; 366-370].

Джерельна база дослідження представлена наративними та документальними джерелами. У переважній більшості, джерела, які стосуються П. Г. Житецького є неопублікованими і зберігаються в архівних установах України та Російської Федерації. Така розпорошеність джерельної бази являє собою характерну рису історико-біографічного дослідження і пов'язана з різноманітністю діяльності особистості, і численними різноманітними зв'язками, з діяльністю суспільства в цілому. Як зазначає В. С. Чишко, проблема джерельної бази біографічних досліджень має свою специфіку. Поряд із офіційними джерелами, що реєструють основні біографічні дати життя (свідоцтва, довідки, дипломи, протоколи і т. ін.), основними джерелами є, як правило, суб'єктивні джерела – спогади, щоденники, листування, автобіографії [333, с. 188].

Документальні (офіційні) джерела дослідження представлені різноманітними біографічними матеріалами, документами громадських і наукових товариств та організацій, а також матеріалами державних органів влади та офіційних установ.

Найбагатше зібрання різноманітних за характером архівних матеріалів, які мають відношення до П. Г. Житецького, зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (ф.1 “Літературні матеріали”) [35-103]. Серед них чимало документальних джерел. Зокрема, учнівські зошити, атестати та

свідоцтва [56], метричні виписки [61], що були видані закладами, де навчався або викладав П. Г. Житецький, послужний список і атестат, виданий Київським кадетським корпусом [57], грамоти і повідомлення, видані Радою Університету св. Володимира, Комітетом міністрів, Російською академією наук, диплом і грамота Полтавського губернського статистичного комітету і Російського географічного товариства про обрання дійсним членом цих товариств [54; 55; 59], диплом почесного доктора Університету св. Володимира [58]. У цьому ж архіві зберігаються деякі документи, які стосуються педагогічної діяльності П. Г. Житецького: його записні книжки з оцінками і списками вихованців Колегії Павла Галагана [65], протокол про засідання 31 травня 1869 р. з приводу відкриття у Києві Колегії Павла Галагана [7] і складена П. Г. Житецьким програма викладання російської словесності в старших класах гімназії [46].

У Центральному державному історичному архіві зберігаються справи про призначення П. Г. Житецького учителем в Кам'янець-Подільську гімназію [11] (ф. 707 “Управління Київського учбового округу”), про створення Колегії Павла Галагана [7] (ф. 442 “Канцелярія Київського, подільського і волинського генерал-губернатора”), відомість про осіб, що працюють в Колегії Павла Галагана [13] (ф. 707) і список членів Літературного товариства [2] (ф. 274 “Київське губернське жандармське управління”), у яких згадується П. Г. Житецький.

У Державному архіві м. Києва у фонді “Київський університет” (ф. 16) зберігаються справа про присудження Житецькому доктора російської словесності [18] та протоколи випробувань на ступінь магістра російської словесності кандидата П. Г. Житецького [19].

“Прохання до міністра народної освіти про дозвіл українцям навчатися рідною мовою”, який був підписаний низкою українських громадських та культурних діячів, у тому числі П. Г. Житецьким, зберігається в ІР НБУВ [36]. У Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук у фонді 137 (“Грот Я. К.”) знаходяться матеріали по українському правопису, у яких згадується П. Г. Житецький [164].

Для вивчення громадської діяльності і членства в Київській громаді П. Г. Житецького істотне значення мають матеріалами державних органів влади та офіційних установ, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві та Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (далі: РДІА). Цей комплекс джерел включає доноси, запити та відповіді управління київського навчального округу [10; 12] (ф. 707), київського губернського жандармського управління [1] (ф. 274), канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора [9] (ф. 442), канцелярії міністра внутрішніх справ [161] (ф. 1282). Матеріали щодо проходження через цензуру праць П. Г. Житецького зберігаються у фонді 294 (“Канцелярія київського окремого цензора”) ЦДІАК України [3-6] та фонді 777 (“Санкт-Петербурзький цензурний комітет”) РДІА [160].

Група наративних джерел представлена науковими та публіцистичними працями П. Г. Житецького, його публічними промовама, статтями-некрологами та статтями-споминами, щоденниками та спогадами, приватним листуванням.

Найважливішим джерелом для висвітлення громадських позицій та світогляду П. Г. Житецького є його публіцистичні праці.

Першою з цих робіт був “Отзыв из Киева”, опублікований у 1862 р. [178]. П. Г. Житецький приймав безпосередню участь у підготовці “Отзыву” і був одним з тих громадівців, чії підписи значилися під документом. “Отзыв из Киева” був написаний як відповідь на різноманітні звинувачення щодо членів Київської громади. У документі викладено ставлення громадівців, в тому числі П. Г. Житецького, до соціально-економічних процесів, що відбувалися в Російській імперії. “Отзыв из Киева” – чітка заява громадівців про наміри відстоювати права українського народу на вільний культурний розвиток.

Стаття П. Г. Житецького “Русский патриотизм” [201] була написана у 1861 р. як відповідь на публікацію В. І. Ламанського, який наполягав на тому, що українська мова являє собою лише наріччя, а українська народність є нестійкою і нездатною протистояти зовнішнім впливам. П. Г. Житецький переконливо довів безпідставність та хибність таких поглядів. Він показав, що український народ має прадавні культурні традиції, а його мова має право на повноцінний розвиток як мова літератури та науки.

Значний інтерес становить “Записка” П. Г. Житецького [184], яка була написана для того щоб уникнути звинувачень у політичній неблагонадійності. Показуючи українофільство як суспільно-корисний рух, обмежуючи його лише культурно-просвітницькими цілями та відмежовуючись від будь-якого радикалізму і соціалістичних переконань, П. Г. Житецький сподівався зменшити тиск на себе з боку властей.

Аналізуючи публіцистичні твори П. Г. Житецького необхідно зважати на несприятливі політичні обставини їх написання, а також на те, що в тогочасній пресі він був позбавлений можливості відверто заявити про свої переконання. Необхідність глибоко приховувати свої істинні думки в умовах жорсткої реакції, породила “Записку”, яку можна розцінювати як певний компроміс з владою.

Дещо меншою мірою політичні обставини впливали й на публічні промови і наукові доповіді П. Г. Житецького. У промові, присвяченій вшануванню пам’яті М. О. Максимовича, П. Г. Житецький вказав на роль ученого в розвитку філологічної науки [202; 152]. Доповідь “По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках” [220], що була виголошена на засіданні історичного товариства Нестора-літописця 18 грудня 1883 р., написана у відповідь на реферат О. І. Соболевського “Как говорили в Киеве в XIV и XV веках”, що був оприлюднений на попередньому засіданні товариства. П. Г. Житецький рішуче виступив проти спроби О. І. Соболевського обґрунтувати шовіністичну теорію М. П. Погодіна за допомогою філологічного матеріалу. “З історії київської української громади. – Промова П. Житецького на Шевченківських роковинах” [214] є цінним джерелом для вивчення історії Київської громади. П. Г.

Житецький висвітлив процес формування громади, еволюцію світоглядних орієнтирів її членів, вказав на велику консолідаційну роль Київської громади тощо. У промові “З історії українського письменства” [213] П. Г. Житецький формулює власні погляди на процес формування української літературної мови

та на історію України XV – початку XIX ст.

Для з'ясування наукового і певною мірою громадського світогляду, а також для висвітлення поглядів П. Г. Житецького на історію України першочергове значення мають його наукові праці. Особливо цінною для нашого дослідження є кандидатська дисертація П. Г. Житецького “Община и единоедержавие в Киевской Руси” [21], а також чернетки до неї [49]. В окремому зошиті, де зібрані матеріали для дисертації [50], П. Г. Житецький нотував свої історичні погляди, які не були призначені для публікації і оприлюднення в університеті. У цих нотатках у повній мірі розкрилися справжні думки П. Г. Житецького на ранню історію українського народу, його самостійність і самодостатність. Від цих поглядів П. Г. Житецький не відходив і в майбутньому: значна частина з них отримала подальший розвиток у його працях з української філології. Хоча зі зрозумілих причин в опублікованих роботах його оцінки звучать у пом'якшеній формі. Неопубліковані історичні записки П. Г. Житецького значно доповнюють наші знання про громадський і науковий світогляд видатного українського вченого. Погляди П. Г. Житецького на окремі аспекти історії України знайшли відображення у зазначених вище промовах і публіцистичних роботах, а також в працях: “Описание Пересопницкой рукописи XVI в.” [205], “Очерк звуковой истории малорусского наречия” [204], “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке” [217], “Мысли о народных малорусских думах” [216], “Памяти Георгия Конисского (1717-1795)” [208], “К истории литературной русской речи в XVIII веке” [210], “Енеїда” Котляревського у зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст.” [218], рефераті присвяченому роду князів Олельковичів [47] та ін.

Для висвітлення життя і діяльності П. Г. Житецького велике значення має мемуарна література: спогади, щоденники, статті-некрологи та статті-спомини. Сам П. Г. Житецький власних спогадів або щоденників не залишив, якщо не враховувати його невеликого нарису про дитячі роки, який зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського [38]. Там знаходиться також Curriculum vitae [60] П. Г. Житецького – написаний власноруч перелік найважливіших дат та подій життя, складений не раніше другої половини 1885 р., який не містить жодних подробиць або оцінок.

Значну цінність для висвітлення біографії і громадської діяльності ученого мають два неопубліковані документи, які були написані його старшим сином Г. П. Житецьким, а саме присвячений батькові короткий біографічний нарис [64], а також власні спогади [63] про 1870-ті – 1880-ті рр. Відомий науковець, лідер однієї з молодих українських громад, Г. П. Житецький описав найважливіші, на його думку, події життя батька, занотував інформацію про свою матір, а також про предків роду Житецьких. У своїх спогадах Г. П. Житецький записав свої дитячі враження від зібрання громадівців на квартирі Житецьких, свідком якого він був.

Інші молоді громадівці, Д. В. Антонович та В. І. Самійленко, у спогадах також згадували П. Г. Житецького. Свідчення Д. В. Антоновича доповнюють уявлення про характер і зовнішність ученого [182, с. 202-209]. В. І. Самійленко

частково висвітлив роботу П. Г. Житецького з молодим поколінням українського національного руху [196, с. 518-519].

Важливим джерелом для висвітлення педагогічної діяльності ученого є спогади О. О. Ігнат'єва, який в юнацькі роки отримував від П. Г. Житецького приватні уроки [188].

Цінні відомості, які стосуються драматичного для П. Г. Житецького періоду життя 1879-1880 рр., містяться у “Щоденнику” О. Ф. Кістяківського. Останній повідомляє про переслідування П. Г. Житецького з боку київських властей і характеризує обставини написання його “Записки”, дає власну оцінку цьому твору і показує неоднозначну реакцію на її появу з боку громадівців. Слід зазначити, що при використанні “Щоденника” О. Ф. Кістяківського необхідно зважати на специфічні громадсько-політичні погляди його автора, які часом істотно розходилися з поглядами інших громадівців, що, у свою чергу, не могло не позначитися на суб'єктивному характері цього джерела [189; 190].

Досить гостра суб'єктивна характеристика громадської позиції П. Г. Житецького наприкінці 1890-х рр. міститься у спогадах Є. Х. Чикаленка [199]. На сторінках свого “Щоденника” згадував ученого С. О. Єфремов [187]. А. А. Хатченко (Б. О. Кістяківський) у статті-спомині присвяченій Ю. Ю. Цвітковському характеризував П. Г. Житецького як “найблискучішого члена “Громади”, з точки зору його громадської діяльності [198].

Чимало важливої інформації щодо життєвого шляху і наукової діяльності П. Г. Житецького містять присвячені йому статті-некрологи і статті-спомини. С. О. Єфремов у своїй статті зробив цікаві зауваження, щодо формування громадського світогляду П. Г. Житецького і його спроби влаштуватися на роботу в Університет св. Володимира [186]. Олена Пчілка коротко виклала біографію П. Г. Житецького, охарактеризувала його погляди і внесок в українську науку [194]. О. О. Русов у своїй статті-спомині згадував П. Г. Житецького в основному як громадського діяча [195]. На його думку, саме П. Г. Житецький був засновником Київської громади. Крім того, він вважав, що стиль “Отзыва из Киева” нагадує стиль П. Г. Житецького. О. О. Русов показав цінність наукової роботи П. Г. Житецького, яка була спрямована на підтримку української мови, зазначив, що “усі часи й першої, й другої, й третьої реакції П. Г. Житецький усе доводив на перекір фразі що “малоросійської мови не було, і бути не може”, що вона і є, й була, і буде розвиватися на підставі загального закону розвитку людських мов” [195, с. 35]. Схожа оцінка наукової творчості П. Г. Житецького подається також у статті І. М. Стешенка [197].

Дві статті присвячені пам'яті ученого опублікував В. М. Перетц [192; 193]. В одній з них було охарактеризовано П. Г. Житецького як видатного науковця і високо оцінено його філологічні праці [192].

Серед найцінніших джерел з числа статей-споминів можна назвати анонімну роботу, вміщену на сторінках щорічника Колегії Павла Галагана, що, була написана одним із вихованців цього навчального закладу, який особисто знав П. Г. Житецького як учителя [191]. Автор нарису коротко описує дитячі та юнацькі роки П. Г. Житецького, його студентське життя. Він висвітлює усі

найважливіші події у біографії ученого: участь в Київській громаді, написання “Русского патриотизма” та найважливіші наукові праці, вчителювання в Кам’янці-Подільському, невдалу спробу влаштуватися до Університету св. Володимира тощо. Цінність цієї статті полягає в тому, що її автор значну увагу приділяє питанню співробітництва П. Г. Житецького з Колегією Павла Галагана. Він зупиняється на знайомстві П. Г. Житецького з Г. П. Галаганом і характеризує особисті відносини, що склалися між ними, як “міцні дружні стосунки” [191, с. 12]. Докладно описуючи вчителювання П. Г. Житецького в Колегії, він наводить свої власні спогади й спогади інших вихованців. Стаття містить цікаві відомості, які стосуються методів викладання П. Г. Житецького, його педагогічного стилю і того, яким чином цей стиль змінився у зв’язку з драматичними подіями кінця 1870-х – початку 1880-х рр., коли учений був змушений тимчасово виїхати з Києва. Автор підкреслює великий науковий і моральний вплив П. Г. Житецького на учнів, характеризує його як талановитого і відповідального педагога, який, до того ж, був одним з не багатьох поборників традицій і статуту Колегії Павла Галагана. Загалом стаття є цінним джерелом для вивчення педагогічної діяльності П. Г. Житецького, хоча поза увагою її автора залишилися деякі важливі питання, такі як, наприклад, участь П. Г. Житецького у створенні і розробці статуту Колегії Павла Галагана.

Для різнобічного висвітлення особистості П. Г. Житецького велике значення має його приватне листування. В Інституті рукопису НБУ імені В. І.

Вернадського у фондах 1 (“Літературні матеріали”), 3 (“Листування”), VIII (“Київський університет св. Володимира”), XXII (“Костомаров М. І.”), XXXVI (“Кримський А. Ю.”), 53 (“Данилов В. В.”), 115 (“Трегубов Ф. І.”), 179 (“Степович А. О.”) зберігаються листи П. Г. Житецького до Г. В.

Александровського [82], М. П. Дашкевича [146], В. С. Гнилосирова [107-124], О. Ф. Кістяківського [145], Є. О. Ківлицького [103, 125-129, 132-141, 151], П. Я. Стебницького [144], О. С. Лашкевича [130; 131], Ф. Г. Лебединцева [104-106], М. І. Костомарова [148], А. Ю. Кримського [149], О. М. Лазаревського [78], О. М. Пипіна [150], А. О. Степовича [155], Є. К. Трегубова [153], О. О. Русова [142], Б. Д. Грінченка [143] а також чернетки листів до різних осіб [85-87]. Велику цінність для з’ясування участі П. Г. Житецького у створенні Колегії Павла Галагана мають його листи до Г. П. Галагана та його дружини К. В. Галаган [89; 100; 156; 157]. Стосовно різноманітних подій свого життя щиро і відверто висловлювався П. Г. Житецький у листах до старшого сина Гната [71; 72; 74; 76; 79; 84] і дружини Варвари Семенівни [70; 73; 75; 77; 80; 83].

В ІР НБУВ зберігаються також листи до П. Г. Житецького, які мають певну цінність, хоча зі зрозумілих причин, вони є джерелом скоріше для висвітлення життя і діяльності їх авторів. Серед них можна згадати дружину П. Г.

Житецького [69], а також його колег, зокрема, О. О. Шахматова [90-99], Н. С. Тумасова [158], І. Білозерського [147], та ін.

У Центральному державному історичному архіві України у м. Києві у особистому фондї М. Ф. Сумцова (ф. 2052) зберігається низка листів, які так чи інакше стосуються особи П. Г. Житецького [14-17], зокрема надзвичайно цінний

лист В. П. Науменка до М. Ф. Сумцова з проханням посприяти присудженню вченому ступеня почесного доктора Університету св. Володимира [16].

У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України знаходяться листи до І. Я. Франка [22], Г. І. Маркевича [23-30], Д. І. Багалія [31-33], І. М. Белея [34] (зберігаються в особистих фондах зазначених діячів: ф. 3, XXV, 37, 100). Значний інтерес з точки зору дослідження громадської діяльності П. Г. Житецького становлять листи до Д. І. Багалія та Г. І. Маркевича, у яких зокрема йдеться про участь П. Г. Житецького в організаційній та видавничій роботі в редакції журналу “Киевская старина”.

У Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук зберігаються листи П. Г. Житецького до П. В. Шейна [162], А. І. Ляценка [165] та І. І.

Срезневського [166] (знаходяться в особистих фондах зазначених діячів: ф. 104, 156, 216). Особливу цінність мають листи до останнього, адже вони також висвітлюють участь П. Г. Житецького у виданні “Киевской старины”.

Частину епістолярної спадщини, яка стосується П. Г. Житецького, вже опубліковано. Чимало цінних відомостей про життя і діяльність П. Г.

Житецького міститься у листуванні М. П. Драгоманова з членами Київської громади [167]. Листи розкривають особистісні відносини у громадівському середовищі, вони проливають світло на явища і процеси, до яких П. Г.

Житецький мав безпосереднє відношення: на діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, роботу над правописом і словником української мови, спроби заснування громадівцями газети, організації культурно-просвітницької діяльності Громади та ін.

Листи М. В. Лисенка до Б. С. Познанського та інших осіб розкривають особисті відносини між їхнім автором і П. Г. Житецьким, а також становлять певну цінність для висвітлення ролі П. Г. Житецького в історії журналу “Киевская старина” [176, с. 161, 198, 220, 231, 240-241, 330, 339, 366, 375, 392, 393]. Інформацію щодо наукової діяльності П. Г. Житецького та своєрідну характеристику його “Очерка звуковой истории малорусского наречия” вміщують листи І. В. Ягича 1876-1884 рр. до нього [179, с. 108-110, 116-119, 121, 124, 134, 265-266], до О. О. Потебні [179, с. 122, 125] та І. Я. Грота [181, с. 123]. Листування О. М. Пипіна і П. Г. Житецького за 1876-1898 рр. розкриває окремі питання наукової та громадської діяльності П. Г. Житецького [169].

Наукову співпрацю П. Г. Житецького з філологами Західної України розкриває листування, опубліковане К. Й. Студинським у роботі присвяченій культурним та науковим зв'язкам українських земель, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій [183, с. 174-185, 198-201, 438-439, 528-529]. Здебільшого наукової діяльності П. Г. Житецького стосуються листи А. Ю. Кримського [175], який знав його як вихованець Колегії Павла Галагана і згодом не переривав зв'язків з ученим, якого називав своїм духовним батьком [175, с. 165]. У листах до самого П. Г. Житецького [175, с. 121, 165, 177, 278, 366], а також до Б. Д. Грінченка [175, с. 347], О. М. Огоновського [175, с. 115], В. М. Гнатюка [175, с. 324] А. Ю. Кримський характеризує П. Г. Житецького як свого вчителя, зупиняється на характеристиці окремих його творів тощо.

А. М. Катренко ввів до наукового обігу листи О. І. Стоянова до П. Г. Житецького, які проливають світло на взаємовідносини двох науковців та громадських діячів з другої половини 1860-х рр. [174], а також листи П. Г. Житецького до М. С. Грушевського, де міститься цінна інформація про останні роки наукової та громадської діяльності ученого (1900-1904 рр.) [173]. Листи до М. С. Грушевського засвідчують, зокрема, велике значення, яке надавав П. Г. Житецький об'єктивному висвітленню історії України.

Автором дисертаційного дослідження було опубліковано листи П. Г. Житецького до О. О. Шахматова [172], оригінали яких зберігаються у Санкт-Петербурзькій філії архіву Російської академії наук. Листи розкривають наукову співпрацю вчених протягом 1897-1906 рр.

Таким чином, першою віхою у науковому вивченні особистості П. Г. Житецького та його творчої спадщини стало вшанування 45-річчя наукової діяльності ученого. Стаття В. М. Перетца, написана з нагоди цього ювілею, тривалий час залишалася єдиною і найбільш ґрунтовною роботою з даної теми. Протягом кількох десятиліть П. Г. Житецький лише епізодично згадувався у роботах, присвячених українському національному руху другої половини ХІХ ст. З'являлися також довідкові матеріали в енциклопедичних та інших виданнях. Певне виключення становила лише стаття Г. Ющенко, автор якої звернувся до аналізу "Записки" П. Г. Житецького.

З другої половини ХХ ст. розпочалося досить активне дослідження наукового доробку П. Г. Житецького українськими філологами. Зокрема, внесок ученого у розвиток вітчизняної філології досліджувала О. І. Бріцина, яка присвятила цій проблемі свою кандидатську дисертацію. В її роботі стисло розглянуто етапи життєвого шляху ученого. За радянських часів було опубліковано низку статей, у яких розглядалися ті чи інші аспекти наукової діяльності П. Г. Житецького. Це були праці Є. П. Кирилюка, Г. П. Іжакевича, М. А. Жовтобрюха, В. П. Плачинди, О. І. Білодіда, А. Й. Багмута, Л. Т. Масенко. Здебільшого вони написані з нагоди річниць з дня народження П. Г. Житецького, або як вступні статті до видання його творів.

Першим значним дослідженням біографії П. Г. Житецького стала науково-популярна книга В. П. Плачинди. Позитивною рисою цієї роботи стало залучення великого обсягу архівних джерел. Водночас, праця В. П. Плачинди відзначається ідеологічною заангажованістю, що зумовило дещо упереджений погляд автора на громадську діяльність П. Г. Житецького.

Після проголошення незалежності України, постать П. Г. Житецького як діяча українського національного руху привернула увагу істориків. На її вагомому значенні для національно-визвольної боротьби українського народу вказав у статті В. Г. Сарбей. Н. С. Побірченко присвятила свій невеликий за обсягом навчальний посібник громадській, педагогічній та науковій діяльності П. Г. Житецького. Щоправда, ця робота характеризувалася незначною кількістю залучених джерел. Громадська діяльність П. Г. Житецького знайшла об'єктивну оцінку в ґрунтовних працях А. М. Катренка, присвячених історії українського національного руху другої половини ХІХ ст.

Незважаючи на активізацію історичного дослідження постаті П. Г. Житецького, яке спостерігається в останні роки, ступінь наукової розробки цієї проблеми залишається незавершеним. Громадська діяльність П. Г. Житецького потребує окремого дослідження, яке б визначило його місце в українському національному русі. Окремі аспекти світогляду, етапи біографії і події життя П. Г. Житецького вимагають уточнення і з'ясування. Зокрема, педагогічна діяльність П. Г. Житецького, яка лише побіжно висвітлена в роботі Н. С. Побірченко. Поза увагою дослідників залишилися погляди П. Г. Житецького на історію України, що сформульовані в його неопублікованих і невивчених історичних дослідженнях.

Для проведення всебічного дослідження постаті П. Г. Житецького, яке б з'ясувало вказані вище питання, існує достатня джерельна база, яка складається з опублікованих і архівних джерел. Вони включають у себе публіцистичні та наукові праці П. Г. Житецького, різноманітні біографічні матеріали, його приватне листування, а також листування його сучасників, щоденники, спогади та некрологи, документи органів влади та державних установ.

Отже, джерела та історіографія дослідження дозволяє досягти поставленої мети і розв'язати завдання.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Постать П. Г. Житецького, як науковця, педагога та громадського діяча неможливо адекватно оцінити, не вдаючись до аналізу його життєвого шляху. Необхідно звернутися до розгляду його навчання в освітніх закладах, оскільки саме освіта значною мірою формує світогляд особистості. Важливе значення має висвітлення кола знайомств П. Г. Житецького, його родинних стосунків тощо. Неможливо оминати увагою педагогічну спадщину П. Г. Житецького, адже саме викладацькій роботі учений присвятив значну частину свого життя.

Житецькі, за свідченням старшого сина П. Г. Житецького Гната, вели свій родовід з другої третини XVIII ст. Усі відомі предки П. Г. Житецького по чоловічій лінії, у тому числі родоначальник, Павло Семенович Житецький [68], були священнослужителями. Батько ученого – Гнат Павлович – походив з с. Вейсбахівка (суч. с. Білорічиця, Прилуцького району, Чернігівської області). Він був суворою і жорсткою людиною. Один з мемуаристів припускав, що певна притаманна самому П. Г. Житецькому суворість, яка “іноді відштовхувала від нього людей, розвинулася на ґрунті того дещо жорстокого відношення, яке він зустрічав у родині батьків” [191, с. 7]. У 1831 р., після закінчення Полтавської духовної семінарії (м. Переяслав), Г. П. Житецький чотири роки викладав у Переяславському духовному училищі грецьку мову, священну історію, арифметику і нотний спів. У 1835 р. Г. П. Житецький був рукопокладений у священники і переїхав до Керменчука, де став настоятелем місцевої Спаської церкви. В. П. Плачинда припускає, що кар’єру священника Г. П. Житецький був змушений обрати унаслідок необхідності покращення фінансового становища, при чому певну роль у цьому міг відіграти факт його одруження [303, с. 12].

23 грудня 1836 р. (4 січня 1837 р. — за новим стилем) у родині Житецьких народився первісток – Павло, дату народження якого засвідчує метрична виписка з архіву Полтавської духовної консисторії [61, арк. 1]. Пізніше склад сім’ї поповнився п’ятьма сестрами П. Г. Житецького – Олександрою, Софією, Надією, Анастасією, Єлизаветою та братом Іваном.

Дитячі та юнацькі роки П. Г. Житецького достатньо повно висвітлені у праці В. П. Плачинди, тому автор вважає за необхідне звернути увагу лише на окремі, показові з точки зору формування особистості П. Г. Житецького, епізоди.

Як син священника, початкову освіту майбутній науковець здобув від служителя церкви: “...Веселими ногами ходив я по мосту на Дніпрі із Кременчука в Крюків навчатися грамоти у священника Никона Постриганева” [169, с. 37]. У серпні 1847 р. П. Г. Житецький розлучився з батьківською оселею і поступив до повітового духовного училища у м. Полтаві. Пізніше, у листах і спогадах учений неодноразово скаржився на скрутні умови учнівського життя: голод, холод, тілесні покарання тощо.

Духовне училище, як це передбачалося тогочасною системою релігійної освіти, відкривало дітям священнослужителів дорогу до семінарії, а звідти до академії, з подальшою перспективою отримання духовного сану. Після закінчення училища у 1851 р. П. Г. Житецького було зараховано своєю коштом студентом місцевої семінарії. На той час навчальна програма подібних закладів передбачала проходження нижчого, середнього і вищого відділень з дворічним терміном навчання на кожному з них. У семінарії викладалися математика, фізика, декілька мов, російська і всесвітня історія, російська словесність, логіка, природнича історія, психологія, церковна історія, догматика, гомілетика, патристика, священне письмо, музика та ін.

П. Г. Житецький учився старанно і наполегливо, про що свідчать його високі оцінки [303, с. 16-17]. Викладачі відмічали його літературні здібності, а також хист до логічного міркування. Сам П. Г. Житецький згадував, як, дякуючи за

допомогу у написанні творів, його товариші віддавали йому на сніданок млинці з салом. “Здавалося тоді, що кращої їжі й на світі нема. Ще живі були покійні батько і мати. Дуже вони втішались моїми науками, тільки ж не втішались моєю дурною головою, бо багато в їй вітру було... Був я zostавлен самому собі, ріс на свободі, і от я не вмів користуватися як слід своєю свободою. Нікому було зупинити мене. З товаришами, було, пустую як навіжений: було мене й на вулицях, і на заборах, і в чужих садах і огородах. І в голову не приходило, що се шкода людям, і може бути ся шкода великою шкодою і для самого себе. Начальство було жаліється батькові, батько гримас, трохи було й каюсь, а потім посеред товаришів, посеред всякого соблазну знов за своє. Так і все діялось до першого горя, котре відкрило мені очі на життя людське” – писав П. Г.

Житецький своєму синові Гнату [74, од. зб. 48064, арк. 2-2 зв.].

8 лютого 1855 р. помер Г. П. Житецький. Залишившись найстаршим чоловіком у родині, П. Г. Житецький відтоді мав піклуватися про матір, молодших сестер і брата. У 1857 р. він успішно закінчив навчання в семінарії [56, арк. 1], про що свідчить “Именная ведомость об учениках Полтавской духовной семинарии за 1856/7 учебный год”, де у списку першорозрядників його ім'я значилося другим [303, с. 25]. Отримавши можливість навчатися за казенний кошт, П. Г. Житецький наприкінці серпня 1857 р. поступив у Київську духовну академію.

Київська духовна академія на той час була єдиним на території України закладом вищої духовної освіти. Її чотирирічна навчальна програма передбачала проходження студентом двох курсів – молодшого (словесного) і старшого (богословського). Серед обов'язкових предметів, які вивчалися у академії домінували богословські та філософські дисципліни, але поряд із цим значна увага приділялася вивченню давніх (латини, грецької та давньоєврейської) і сучасних (німецької та французької) мов, а також історії. Обов'язково або за власним вибором, студенти академії вивчали біблійну, церковну та російську історію, загальну історію та хронологію, римські, грецькі, російські та біблійні старожитності [222, с. 27]. Основним предметом вивчення історії в академії була філософія історії. Студенти повинні були вивчати і аналізувати твори стародавніх істориків, а також складати власні роботи, присвячені різноманітним історичним подіям [222, с. 23-24].

І. Г. Малишевський, викладач Київської духовної академії називав прагнення до історико-критичного вивчення останнім напрямком розвитку академічної науки, який тою чи іншою мірою знаходить відображення в характері викладання і науково-літературних працях викладачів. Він зазначав, що керівництво академії ще з 1830-х рр. проявляло значний інтерес до історичної науки, намагалось налагодити співробітництво з Університетом св. Володимира [285, с. 51]. Якщо така тенденція в дійсності мала місце, можна припустити, що вона могла вплинути на формування світогляду П. Г. Житецького, який згодом майже увесь свій науковий доробок присвятив вивченню історії української мови.

Син П. Г. Житецького Гнат відмічав, що у стінах академії на його батька особливо вплинули професори філософії Троїцький, загальної історії ієромонах Валеріан і психології П. Д. Юркевич [64, арк. 1]. Однак закінчити повний курс навчання у духовній академії П. Г. Житецькому не судилося.

В. П. Плачинда припускав, що протягом навчання у академії П. Г. Житецький був членом таємного студентського гуртка. Ця версія, однак, не знаходить прямого підтвердження у джерелах. Одним з важливих аргументів на її користь В. П. Плачинда вважав активну участь П. Г. Житецького у студентському заворушенні, що сталося восени 1859 р. Даний епізод життя П. Г. Житецького вартий прискіпливої уваги, з точки зору його майбутньої громадської діяльності

15 листопада 1859 р. відбулося зібрання усіх студентів академії, які висловили своє обурення незадовільним харчуванням і побутовими умовами у академії, методами викладання, а також зловживаннями співробітників навчального закладу. Керівництво погоджувалося на компроміс зі студентами, однак останні 16 листопада склали “Прошение”, адресоване імператорові Миколі І. У документі, зокрема йшлося про необхідність реорганізувати навчальний процес, замінити деяких викладачів, поліпшити умови життя студентів тощо.

На думку В. П. Плачинди, деякі стилістичні особливості “Прошення” вказують на те, що ініціатори його написання не думали відправляти його цареві, плануючи натомість опублікувати документ за кордоном [303, с. 34]. Хоча дійсно “Прошение” у 1861 р. було опубліковане лондонським журналом “Колокол”, видавцем якого був О. І. Герцен, немає істотних підстав сумніватися у тому, що молоді люди у розпалі заворушення вирішили звернутися особисто до російського самодержця.

Міру участі П. Г. Житецького у підготовці тексту “Прошення” встановити на сьогоднішній день неможливо, за браком відповідних свідчень. Однак його ім'я знаходиться поряд із ще 51 іменем студентів академії, які підписали документ. Покращення умов студентського життя і реорганізації навчального процесу, на які вони розраховували, не сталося. Натомість, організаторів акту непокори, а саме М. Ф. Владимирського-Буданова, М. Нікольського, Д. Орлова, Ф. Гур'єва правління академії уже 21 листопада 1859 р. запропонувало виключити зі складу студентів, з відміткою у свідоцтві про погану поведінку. П. Г. Житецького, чия участь у заворушенні була менш активною, пропонувалося виключити без відповідної відмітки. На щастя для П. Г. Житецького, обер-прокурор синоду О. П. Толстой не хотів, щоб епізод зі студентським заворушенням набував широкого розголосу і порадив виключити М. Ф. Владимирського-Буданова, П. Г. Житецького і В. Знайкова за станом здоров'я.

Таким чином, заява П. Г. Житецького від 7 червня 1860 р. звільнити його, у зв'язку із ревматизмом суглобів [303, с. 37], була прийнята правлінням академії, а вже восени майбутній науковець став студентом історико-філологічного факультету Університету св. Володимира. Того ж року, на той самий факультет поступив М. Ф. Владимирський-Буданов. Обом колишнім студентам академії

довелося попроситися з кар'єрою служителів церкви, однак психологічні наслідки участі у заворушенні 1859 р. були для них різними. Автор останнього дослідження постаті М. Ф. Владимирського-Буданова, Ю. М. Шемета зазначає, що виключення з духовної академії спричинило глибоку життєву кризу, перенісши яку М. Ф. Владимирський-Буданов ніколи не брав участі у політичному і адміністративному житті, повністю зосередившись на наукових студіях [382, с. 7]. П. Г. Житецький, як це виявилось згодом, обрав шлях активного громадського діяча, однієї з найпомітніших осіб українського національного руху другої половини XIX ст.

4 листопада 1860 р. П. Г. Житецького було зараховано на історичне відділення історико-філологічного факультету. Як зазначалося вище, інтерес до історії міг сформуватися у нього ще за часів навчання у академії. Захоплення П. Г. Житецького викликала середньовічна доба. Його студентські роботи присвячені переважно давньоруській проблематиці, а також періоду XV ст. Протягом літніх канікул П. Г. Житецький подорожував по Київщині і Полтавщині, збираючи народний фольклор, занотовував лексичні, морфологічні та фонетичні особливості місцевих говірок. Збереглося кілька зошитів, у яких він записав десятки народних пісень [66; 67].

У роки навчання в університеті П. Г. Житецький зблизився з помічником попечителя Київського навчального року М. А. Туловим (1814-1882). Знайомство з цією постаттю стало знаковою подією у житті П. Г. Житецького. Під впливом Тулова, він поступово схилився до філологічних досліджень [64, арк. 2]. В. П. Плачинда називає М. А. Тулова науковим наставником П. Г. Житецького. Він зазначає, що колишній професор Ніжинського ліцею і магістр словесності відрізнявся прогресивними поглядами і був автором кількох праць з історії мовознавства, російської фонетики, українського правопису та теорії поезії [303, с. 66, 118]. Після закінчення університету саме М. А. Тулов відіграв вирішальну роль у виборі П. Г. Житецьким кар'єри педагога і науковця (див. нижче).

Злиденне становище у якому перебували тодішні університетські студенти [322, с. 9], не завадило П. Г. Житецькому поринути в українське суспільно-політичне життя. На початку 1860-х рр. він узяв активну участь у створенні та діяльності Київської громади. Перша публіцистична праця П. Г. Житецького “Русский патриотизм” стала одним з важливих для громадівського руху документів (див. розділ 4). Активна громадська позиція П. Г. Житецького проявилася під час створення у Києві недільних шкіл.

Система народних недільних шкіл поширювалася в Україні, як і по всій території Російській імперії, з кінця 50-х років XIX ст. За підрахунками Г. П. Житецького до середини 1862 р. у Російській імперії недільні школи існували в 90 містах, в Україні їх кількість сягала близько 110. Така цифра наведена й у дослідженні В. Т. Білана, присвяченому даному питанню [225, с. 37]. Протягом 1859-62 рр. 13 недільних шкіл було відкрито лише у Києві [225, с. 34]. Перші київські недільні школи були засновані у жовтні 1859 р., з ініціативи студентів Університету св. Володимира, яка була підтримана попечителем Київського

навчального округу М. І. Пироговим та професором П. В. Павловим [270, с. 28]. Метою створення шкіл було прагнення надати елементарну освіту якомога більшій кількості місцевого населення.

П. Г. Житецький почав викладати у Печерській школі, але згодом він перейшов до Новостроєнської школи, у якій вчителювали в основному учні київських гімназій та студенти університету [263, с. 424]. Викладачі Новостроєнської школи, називаючи себе “українцями”, намагалися вести навчання українською мовою, на відміну від інших шкіл, де поряд із українською студенти викладали російською мовою.

Як зазначає В. Й. Борисенко, розвитку народної освіти на той час істотно перешкоджав брак необхідних підручників і книг для читання. Серед існуючих більшість “була написана на низькому педагогічному рівні, без урахування вікових і національних особливостей учнів і вимог, які ставило перед ними саме життя” [230, с. 43]. Вчителі недільних шкіл самостійно видавали навчальну літературу для своїх учнів. Так були підготовлені книги “Домашня наука. Перші початки” (1860) та “Домашня наука. Вищі початки” (1861) К. В. Шейковського, “Навчальна арифметика” К. Рубисова, “Щотниця” О. Мороза та інші. У навчальному процесі широко використовувалися “Граматка” П. П. Куліша, “Кобзар” та “Буквар южнорусский” Т. Г. Шевченка. З ініціативи М. І. Костомарова, київськими громадівцями видавалися “метелики” – популярні книжечки для народних шкіл, селян і робітників. Листування П. Г. Житецького засвідчує, що навіть на схилі років він продовжував займатися питанням видавництва метеликів. У 1898 р. П. Г. Житецький звертався до Б. Д. Грінченка з наступним проханням: “Чи є у Вас люди, які б бажали писати метелики: чи не могли б вони зайнятися складанням українських книжечок для народу на теми морально-релігійні, от хоч би про пияцтво і таке інше? Пишу про це через те, що здається можна буде книжечки такого змісту провести через тутешній “комітет тверезості”. ... Може є готові книжечки такого роду? Якщо є, то присилайте” [143, арк. 2].

Н. С. Побірченко зазначає, що за активної участі П. Г. Житецького розпочалася підготовка до створення української читанки для недільних шкіл, видання якої, щоправда припинилося на другій книзі [305, с. 4].

Недільні школи проіснували недовго: 12 червня 1862 р. урядовим указом вони були “тимчасово” закриті. Лише завдяки наполегливості М. А. Тулова було збережено Пироговську університетську школу при управлінні Київського навчального округу, яку було перетворено на курси для підготовки сільських вчителів. П. Г. Житецький викладав на цих курсах “методику пояснювального читання”. Він згадував, що викладання проводилося народною мовою і “не всупереч народній свідомості”. “Це вимагало від мене насамперед розказувати учням про народний світогляд, оскільки виявився він в народній літературі” [214, с. 180]. П. Г. Житецький був серед ініціаторів та організаторів створення при Київській громаді семирічної школи з українською мовою навчання.

У 1864 р. П. Г. Житецький закінчив університет і 19 січня 1865 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Община и единоедержавие в Киевской Руси”.

Університетський диплом надавав йому право влаштуватися на державну службу [56, арк. 4; 55, арк. 1].

Один з листів П. Г. Житецького до дружини Г. П. Галагана доводить, що вибір ним науково-педагогічної кар'єри значною мірою був результатом збігу обставин. “По закінченню курсу в Університеті, як тепер пам'ятаю, восени, відправився я до покійного Г. П. [Григорія Павловича Галагана - *автор*] просити місця мир. посередника у Південно-Західному краю. На дорозі зустрічаю М. А. Т. [Михайла Андрійовича Тулова - *автор*] – Куди Ви? – Так і так, кажу. – Який з Вас мир. посередник, каже він, з Вас вийде добрий учитель, а може й професор. Заходьте до мене сьогодні увечері й поговоримо. Зайшов, поговорили і став я учителем словесності у Кам'янці” – писав П. Г. Житецький [100, арк. 1]. 23 січня 1865 р. він написав “Прошение” на ім'я попечителя Київського навчального округу і після проходження конкурсу був призначений вчителем російської мови та словесності в Кам'янець-Подільській губернській гімназії [11, арк. 2]. Було відмічено, що під час співбесіди і на пробному занятті П. Г. Житецький виявив “повну знайомість з предметом, ясність і здатність викладу, особливо у розвитку основних думок” [11, арк. 8].

Незадовго до того, як П. Г. Житецький почав викладати у Кам'янець-Подільській гімназії, у Києві з 16 по 25 червня 1864 р. проходив II з'їзд вчителів російської мови та словесності, на якому були складені і затверджені програми з російської та церковнослов'янської мови [239; 324; 325]. У 1865 р. з'явилося розпорядження попечителя Київського навчального округу, яке зобов'язувало вчителів російської мови та словесності дати оцінку рішенням з'їзду [171].

П. Г. Житецький прискіпливо і творчо поставився до свого обов'язку. “Мені належало – писав він – вибрати між програмою з'їзду і моєю власною думкою, і я вирішив залишитися при своїй думці” [46, арк. 1 зв.]. Вважаючи програму з російської мови та словесності, яка була прийнята на з'їзді 1864 р. недосконалою і такою, що не відповідає дійсним вимогам навчального процесу, П. Г. Житецький взимку 1866 р. розробив власну програму викладання словесності у 5-му класі гімназії. У її основу було покладено віковий принцип викладання, наголошувалося на неможливості викладання у 5-му класі словесності, як наукової дисципліни. П. Г. Житецький виступав проти відокремленого викладання теорії прози та теорії поезії, аргументуючи це невдалим досвідом такого розподілу, який мала тогочасна російська педагогіка. Враховуючи необхідність доступності навчального матеріалу для учнів, він писав: “Розуміючи відмінності між наукою та підручником я повинен був турбуватися про те, щоб у моєму викладанні менше всього було хиткості та двозначності” [46, арк. 1]. На думку В. Й. Борисенко та І. М. Левченко, складання вчителями гімназій авторських навчальних програм, які часто були набагато більш прогресивними ніж офіційні, було на той час досить поширеною практикою. При цьому, творча ініціатива вчителів всіляко заохочувалася: їх відзначали подяками, підвищували в чині, нагороджували грошовими преміями [231, с. 72].

У Кам'янці-Подільському П. Г. Житецький 13 квітня 1865 р. одружився з Варварою Семенівною Демченко, з якою він познайомився ще будучи студентом [56, арк. 11]. В. С. Житецька поділяла життєву і громадську позицію свого чоловіка, сама входила до складу Київської громади. Разом з Л. М. Драгомановою вона виступила організаторкою Товариства денних притулків-шкіл для дітей робітників у Києві [349]. У довідкових виданнях відсутня дата народження дружини П. Г. Житецького, однак Г. П. Житецький згадує, що його мати вийшла заміж у віці 16 років [63, арк. 8], а у свідоцтві про вінчання зазначено, що нареченій було 18 років. Тож не важко підрахувати, що В. С. Житецька народилася у 1849 р. чи 1847 р. Подружжя Житецьких було разом протягом 46 років. Показовий тон численних листів П. Г. Житецького, спогади його старшого сина свідчать про глибоку взаємну любов Павла Гнатовича і Варвари Семенівни. Дружина П. Г. Житецького пережила свого чоловіка на 9 років і померла у 1920 р., за саркастичним зауваженням Г. П. Житецького, “не маючи ані сил, ані можливості винести усі радощі райського щастя при соціалістичному устрої комунального житла” [63, арк. 8].

У родині Житецьких було четверо синів – Гнат, Павло, Богдан і Тарас. Два останніх померли ще за життя П. Г. Житецького, у 1899 р. і 1904 р. відповідно. Офіцер П. П. Житецький помер у 1911 р.

Старший син ученого Гнат Павлович Житецький (1866-1929) єдиний продовжив справу батька у якості історика, мовознавця, літературознавця і викладача. З ним П. Г. Житецький підтримував найтісніші стосунки протягом усього життя. В архіві П. Г. Житецького збереглося чимало листів з настановами і побажаннями синові. В одному з них 15 вересня 1892 р. П. Г. Житецький писав: “Єдине і невичерпне джерело душевного миру та спокою – серйозна й широка наукова праця. Ти матимеш в ній свого друга і регулятора твого життя. У боротьбі за існування необхідно опиратися перш за все і найбільше на самого себе, на симпатичну роботу, яка б наповнювала все твоє існування” [79, од. зб. 48132, арк. 2].

Разом із іншими учителями Кам'янець-Подільської гімназії, П. Г. Житецький активно займався збиранням етнографічного матеріалу, вивченням особливостей місцевих говірок тощо. П. Г. Житецький був членом Подільського історично-статистичного комітету і від його імені вніс істотні доповнення у програму записування матеріалів Російського географічного товариства за розділом “Пам'ятки народної словесності” [41]. У Кам'янці-Подільському П. Г. Житецький виступав також із публічними лекціями. Відомі назви двох з них: “Характеристика Ильи Муромца и других богатырей” і “Сербская народная поэзия”.

Є окремі свідчення того, що життя П. Г. Житецького у Кам'янці-Подільському було ускладнене певними нез'ясованими обставинами. Один з членів Київської громади О. І. Стоянов, який у 1866 р. виїхав до Ставрополя, 22 травня 1866 р. писав у листі до П. Г. Житецького: “Перед моїм від'їздом з Києва чув я, що у Вашому Кам'янці стало дуже тяжко жити в гімназії. Якщо ці чутки мають під собою підстави й особливого бажання залишатися в благословенній

Україні Ви не маєте, то чи не хочите перейти на Кавказ?”. О. І. Стоянов пропонував П. Г. Житецькому зайняти вакантну посаду вчителя словесності в гімназії м. Ставрополя, де, на його думку, були цілком сприятливі умови для життя й праці [174, с. 266]. Однак Павло Гнатович не прийняв цієї пропозиції.

У 1868 р. П. Г. Житецького було переведено до Києва [57]. Протягом року він працював у Києво-Подільській прогімназії викладачем російської мови та словесності, а потім Житецький перейшов на роботу до 2-ої Київської чоловічої гімназії. Важкі матеріальні умови змушували його одночасно викладати ще й у Київській Фундуклеївській жіночій гімназії.

Восени 1868 р. до шостого класу 2-ї Київської чоловічої гімназії вступив син відомого згодом українського мецената Г. П. Галагана – Павло. Оскільки юнак потребував додаткової підготовки з російської літератури, Г. П. Галаган запросив П. Г. Житецького займатися з його сином у якості домашнього вчителя. Такий вибір був природним, адже на той час Г. П. Галаган і П. Г. Житецький вже принаймні кілька років підтримували дружні стосунки. Їх поєднували у тому числі й наукові інтереси. Г. П. Галаган, який щиро любив українську культуру, збирав етнографічні та фольклорні матеріали. Згодом, у 1882 р. Г. П. Галаган і П. Г. Житецький вмістили на сторінках “Киевской старины” пам’ятку української поетичної творчості – “Вертепну драму”, текст якої записав Г. П. Галаган, а передмову склав П. Г. Житецький [206].

У 1869 р. несподівано помер Павло Галаган. Намагаючись увіковічнити пам’ять єдиного сина, Г. П. Галаган вирішив заснувати у Києві Колегію з метою сприяння “правильному розумовому і моральному розвитку молодих людей у той час коли вони найбільше потребують розумного керівництва, а саме починаючи з останніх класів гімназії до закінчення університетського курсу” [7, арк. 6-6 зв.]. Г. П. Галаган наполягав на благодійному характері Колегії, названій іменем його сина. Окрім своєкоштных вихованців, знаходитися у ній повинні були діти, з незаможних сімей. Вони мали утримуватися у Колегії коштом Г. П. Галагана. Передбачалося, що вихованці Колегії будуть виключно православного віросповідання. На потреби Колегії Г. П. Галаган пожертвував будинок у Києві і грошову суму у розмірі 200 тис. карбованців [7, арк. 6-6 зв.]. За іншими даними ця сума була ще більшою і дорівнювала 275 тис. карбованців [364].

Колегія Павла Галагана відіграла значну роль у культурному житті України другої половини ХІХ ст. М. К. Смольницька зазначає, що “діяльність Колегії була унікальною для свого часу, адже всупереч офіційній політиці уряду її викладачі, на відміну від своїх колег з інших шкіл, мали змогу сприяти формуванню українського світогляду колегіантів, шляхом використання в навчально-виховному процесі, хоч і в доволі обмежених рамках, елементів національного виховання” [379, с. 12]. Випускниками Колегії були відомі політики, діячі української культури та науки: А. Ю. Кримський, Г. П. Житецький, М. О. Драй-Хмара, А. М. Ливицький, О. О. Малиновський, П. П. Филипович та ін.

П. Г. Житецький доклав чимало зусиль до створення і діяльності Колегії Павла Галагана [264]. Т. В. Ткаченко, дослідниця громадської та благодійної діяльності Г. П. Галагана, відзначає активну участь П. Г. Житецького у створенні статуту Колегії [380, с. 13].

Процес формування організаційних засад нової Колегії почався навесні 1869 р. 30 травня (за даними П. Г. Житецького – 31 травня) відбулося засідання Комісії по створенню в Києві закладу імені Павла Галагана. До її складу окрім Житецького входили М. Юзефович, М Рігельман, П. Антонович, Ф. Мерінг, І. Слепушкін та ін. [318, с. 15]. 3 червня 1869 р. спеціально для Г. П. Галагана, який на той час перебував у одному зі своїх сільських маєтків, П. Г. Житецький склав протокол установчого засідання, під час якого обговорювалися найважливіші питання щодо створення і майбутнього функціонування Колегії [48]. На засіданні розглядалися питання дисциплінарних правил Колегії, створення при ній бібліотеки, необхідності проведення уроків плавання та гімнастики. Була підкреслена бажаність облаштування житлових кімнат не більше ніж на двох вихованців. Питання про те, що Колегія потребує попечительства також було узгоджене. Хоча, який саме заклад мав виступати у ролі попечителя Колегії вирішено не було.

Щодо найважливішого питання – спеціалізації закладу – більшість членів Комісії схилилася до варіанту за яким учні повинні були виховуватися і жити в Колегії, а освіту отримувати в гімназіях та університеті. Однак, судячи з протоколу П. Г. Житецького, це питання не отримало остаточного розв'язання. У справі канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора про заснування Колегії Павла Галагана у Києві, яка розпочалася 30 липня 1869 р., спрямованість цього закладу також чітко не визначена [7, арк. 6-7].

Г. П. Галаган намагався свідомо підійти до питання створення Колегії, вивчаючи педагогічну літературу. На його прохання П. Г. Житецький підготував низку творів провідних фахівців з цієї тематики [318, с. 16]. 25 вересня 1869 р. П. Г. Житецький звернувся до Г. П. Галагана з листом, у якому виклав своє бачення майбутнього навчального закладу [156, арк. 2-4]. Він, зокрема, наполягав на тому, що Колегія мала стати не тільки виховним, але й освітнім закладом. У іншому випадку, на думку П. Г. Житецького, Колегії загрожувала доля перетворитися на “пансіон”, який був би лише тінню навчального закладу, що надає освіту вихованцям.

Щоб запобігти цій перспективі, П. Г. Житецький запропонував у першу чергу влаштувати на базі Колегії гімназію з трьох вищих класів. Крім того, Колегія Павла Галагана, на його думку, мала знаходитися під юрисдикцією Ради Університету св. Володимира, адже “Університет, у найгіршу епоху свою, є світло, тобто світла більше у ньому ніж будь-де”. Цю свою пропозицію П. Г. Житецький обґрунтовує найбільш докладно: “Якщо колегія-гімназія, яку я пропоную, буде залежати від університету, доступ до неї гімназистів, що її закінчили полегшиться – і зв'язок колегії з університетом ніколи не увірветься. Під сінню університету вона буде пишно розростатися, тоді як на іншому ґрунті – будь-чого очікувати можна” [156, арк. 2 зв. - 3].

П. Г. Житецький особливого значення надавав організації навчального процесу у Колегії, зауважуючи, що навчальні класи мають бути невеликими, такими, щоб “можна було ввести систему індивідуального навчання”. Він звертав увагу Г. П. Галагана, що освіту у Колегії мали здобувати “не тільки бідні, а й здібні діти”. “Не гонячись за кількістю, треба наполягати на якості і, якщо колегія буде вмещувати у собі обдаровану молодь, то немає жодних сумнівів – вона швидко набуде собі репутацію і ім’я. Тоді звернуться до її послуг й заможні люди, а разом з тим засоби її збільшаться. Але справа не у цій тільки матеріальній вигоді, а у тій моральній силі, яка буде викликана енергією особистої праці з боку викладачів (гонорари їх повинні збільшуватися по мірі збільшення кількості учнів) і авторитетним іменем університету. Це буде саме зразкова гімназія, так як вона буде вмещувати у собі [нерозбірливо - автор] розумові сили – все те, що є краще у нинішніх гімназіях” [156, арк. 4]. Викладачів П. Г. Житецький розглядав не тільки як робочу, але й як правлячу силу Колегії. “Вони особи відповідальні насамперед перед університетом” [156, арк. 4].

Як з’ясувалося згодом, переважну більшість пропозицій П. Г. Житецького було враховано у статуті Колегії Павла Галагана. Насамперед це стосується освітньої, а не тільки виховної спрямованості закладу, мета якого полягала у наданні “певній кількості молодих людей засобів підготовчої освіти до університету і сприянні розвитку самостійної педагогічної справи в Росії шляхом навчально-виховної практики” [363]. На базі Колегії Павла Галагана була створена гімназія, щоправда, розрахована на чотири, а не на три класи, як було запропоновано П. Г. Житецьким. На відміну від стандартної гімназійної програми, у Колегії обов’язковими були уроки з сучасних європейських мов, малювання і хорового співу. З російської мови і математики в Колегії діяли розширені програми. Наголошувалося на всебічному духовному розвитку вихованців Колегії, правильній організації позакласного дозвілля. Зокрема, планувалося проведення літературних вечорів.

Колегія Павла Галагана повинна була стати одним з найбільш демократичних середніх навчальних закладів свого часу, де передбачалося широке застосування індивідуального підходу до учнів, новаторські навчальні програми тощо. Класи, як і пропонував П. Г. Житецький були невеликими. Учителі Колегії мали одночасно займатися й вихованням учнів. Як зазначали сучасники, у цьому закладі сімейне начало панувало над шкільними дисциплінарними правилами [363]. До участі у роботі Колегії планувалося залучати молодих викладачів, студентів і навіть гімназистів. Засновники Колегії намагалися зробити для учнів сприятливі побутові умови. Одночасно в стінах Колегії могли жити і навчатися не більше 70 вихованців, лише 30 з яких утримувалися коштом Григорія Галагана. Значна увага повинна була приділятися фізичному загартуванню учнів під час уроків плавання та гімнастики.

У повному обсязі була використана пропозиція П. Г. Житецького щодо опіки над Колегією з боку університету. Адміністративно Колегія підпорядковувалася

Міністерству народної освіти, але безпосереднє науково-методичне піклування здійснювалося Університетом св. Володимира. Розпорядчим органом навчального закладу було правління на чолі з директором, при цьому нагляд над навчальною і господарською діяльністю здійснювався радою у складі чотирьох професорів університету, двох вихователів і кількох представників міста.

Протягом десятиліть викладаючи у кількох середніх навчальних закладах П. Г. Житецький, за своїми власними словами, саме Колегії Павла Галагана віддавав “три чверті своєї душі” [191, с. 17]. Один із колишніх учнів Колегії О. Яницький висловився про П. Г. Житецького так: “Він навчив нас любити нашу багатостраждальну Україну!” [194, с. 6]. Вихованці Колегії згадували Павла Гнатовича як вимогливого, відповідального, але водночас гуманного і чуйного викладача. П. Г. Житецький завжди ретельно готувався до уроків, слідкував за літературними новинками зі свого предмету. Він надавав перевагу роботі з учнями старших класів, оскільки знаходив серед них більшу зацікавленість і здатність сприймати важкий матеріал. На багатьох вихованців Колегії справляли величезне враження натхненні, забарвлені вмілими метафорами і риторичними прикрасами лекції П. Г. Житецького, присвячені найвидатнішим віхам історії російської та української літератури. Серед письменників нового часу у курсі історії російської літератури П. Г. Житецький особливо виділяв творчість О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Але будучи спеціалістом з давньоруської літератури, він найбільше намагався прищепити захоплення нею і своїм учням. Вихованці Колегії знайомилися зі спеціальними роботами з історії літератури, зокрема з “Російським богатирським епосом” Ф. І. Буслаєва, “Походженням російських билин” В. В. Стасова та ін., вчили на пам’ять цілі уривки зі “Слова о полку Ігоревім”, залучалися до наукової роботи. У 1887 р. за його ініціативою в Колегії було створено гурток, члени якого мали б сприяти вивченню пам’яток української літератури XVI-XVII ст. [191, с. 17]. Зрозуміло, що далеко не всі учні відповідали високим вимогам П. Г. Житецького, але серед тих хто розумів його, слова П. Г. Житецького викликали справжнє захоплення. “Юс Великий” – так називали його вихованці Колегії – справляв величезний вплив не лише на формування наукового світогляду багатьох своїх учнів, а й світ їх ідейних переконань. Одним з учнів Житецького був відомий український філолог і сходознавець А. Ю. Кримський. Через багато років після завершення навчання в Колегії в листі до П. Г. Житецького він писав: “Я завсігда раз у раз згадував Вас, мого незабутнього вчителя. Адже мої громадські пересвідчення й ідеали повиростали з тих гадок, які Ви мені прищепили, коли я був школярем, а останнім часом я знов зробився Вашим учеником: в сфері філології” [175, с. 121]. А. Ю. Кримський неодноразово згадував про П. Г. Житецького, як про людину, вплив якої він завжди на собі відчував. Зазначимо, що окрім А. Ю. Кримського, учнями П. Г. Житецького були М. М. Маяковський, Н. О. Котляревський, О. О. Ігнат’єв та ін.

Стиль викладання П. Г. Житецького вимагав від учнів зацікавленості і досить високого рівня інтелектуального розвитку. Залишаючись в душі науковцем, у більшій мірі ніж педагогом, він не завжди міг знайти спільну мову з усією

юнацькою аудиторією. Колишній учень П. Г. Житецького згадував, що надзвичайно майстерні лекції П. Г. Житецького, водночас вимагали неабиякої підготовки знань і тому залишалися незрозумілими частині вихованців. “Зрадити своїм смакам, піти на зустріч нашим побажанням він не міг, і більшість не розуміло його, хоча все таки отримувала від нього багато. Проте ті, в кому він пробуджував пристрасть до історичних досліджень, майже уже на шкільній лавці віддавались серйозним історико-літературним і філологічним заняттям” [191, с. 15]. Слід зазначити, що сам П. Г. Житецький був завжди свідомий тієї грані, яка відділяє науку від навчання. В особистому листуванні він підкреслював своє намагання адаптувати складний науковий матеріал до вимог специфічної читацької аудиторії, якою були учні середніх навчальних закладів [169, с. 38]. У листі до П. Я. Стебницького учений зазначав, що на його думку: “лектор має задовольняти двом вимогам – повинен володіти належним науковим цензом і вже після цього даром популярного викладу” [144, од. зб. 52227, арк. 1].

Викладаючи у Колегії, П. Г. Житецький приділяв увагу етичному вихованню своїх учнів. Автор анонімного біографічного нариса присвяченого П. Г. Житецькому, колишній вихованець Колегії, зазначав, що високий авторитет учителя, побоювання його влучних зауважень часто стримували учнів Колегії від порушень дисципліни.

Уявлення про П. Г. Житецького як педагога істотно доповнюють спогади О. О. Ігнат'єва, з яким той займався у якості домашнього вчителя: “У тиху простору класну входив два рази на тиждень, з плетеною торбинкою в руці, у поношеному сюртуку, високий сивий старець українець з “опущеними донизу вусами”. Це був Павло Гнатович Житецький, який довгі роки знаходився під наглядом поліції, проте це не заважало йому викладати у привілейованому пансіоні – колегії Павла Галагана, кадетському корпусі і навіть займатися з нами. Житецький був людиною великих знань і розуму, впевненою у своїй перевазі над більшістю оточуючих, що дозволяло йому нехтувати і власною зовнішністю і мішурним блиском чиновницького світу. ... Романтичний оптимізм, що дав мені в житті стільки незрівнянних хвилин щастя, скільки і гірких розчарувань, був поселений у моїй свідомості Павлом Гнатовичем, який написав на обкладинці зошита з моїми першими творами слова Гоголя: “Забирайте ж з собою у дорогу, виходячи з м'яких юнацьких років у сувору, жорстоку мужність, забирайте з собою всі людські рухи, не залишайте їх на дорозі, не піднімете потім!” [188, с. 42]. Будучи вихованцем кадетського корпусу, автор цих спогадів знову стикався з П. Г. Житецьким. О. О. Ігнат'єв згадував про нього, як про “найбільшу величину серед викладачів” кадетського корпусу. “Він вимагав продуманих відповідей”, але при цьому “не скупився на “п'ятірки” [188, с. 50].

Окремі свідчення вказують на те, що П. Г. Житецький намагався прищепити своїм учням любов до України та української культури. Т. М. Тороповська, дослідниця постаті В. І. Щербини, зазначає, що на формування історичних поглядів й українських симпатій цього відомого історика та суспільствознавця вплинули М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький та О. Тулуб, під керівництвом

яких він учився у 2-й Київській чоловічій гімназії [381, с. 7, 9].

Колегія Павла Галагана розпочала свою роботу 1 жовтня 1871 р., однак П. Г. Житецький приєднався до її викладацького складу в якості вчителя російської словесності у III та IV класі лише у 1874 р. [13, арк. 55 зв.]. На той час учений завершив своє перше значне наукове дослідження, яке було присвячене історії створення і мовним особливостям Пересопницького Євангелія (огляд основних наукових праць П. Г. Житецького вміщено у розділі 3).

28 грудня 1873 р. П. Г. Житецького було нагороджено орденом св. Станіслава II ступеня [57].

Для П. Г. Житецького, випускника історико-філологічного факультету Університету св. Володимира, який прагнув присвятити себе науковій діяльності, робота в стінах цього навчального закладу була мрією усього життя. Певну надію у цьому відношенні подавав завідувач кафедри російської мови та словесності О. І. Селін, який, за деякими даними, хотів у особі П. Г.

Житецького підготувати свого наступника.

Однак, через активну участь останнього в українському національному русі, О. І. Селін змінив свої наміри. Українське походження Житецького дало йому формальний привід заявити на початку 1870-х рр., що “в Колисці Російської Землі” професором російської словесності може бути лише великорос і москвич за освітою [63, арк. 7; 63, арк. 3]. Очевидно саме цей епізод мав на увазі С. О.

Єфремов, коли у статті-некролозі, присвяченій П. Г. Житецькому, зазначав: “Ще у 70-х роках йому цілком недвозначно дали зрозуміти, що професором російської літератури в київському університеті може бути тільки великорос і цим закритий був доступ до професури людині величезної ерудиції і чудового лекторського талану” [186].

”Видатні українські вчені, такі як Павло Житецький, викладали в закладах середньої освіти тому, що вони не були допущені до університету” – зазначає американський дослідник М. Хемм [338, с. 101].

У 1875 р. наукова громадськість могла ознайомитися з працею П. Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского языка”, яку було опубліковано в журналі Університету св. Володимира “Университетские известия”, як магістерську дисертацію. П. Г. Житецький готувався також до складання магістерських екзаменів, однак на заваді цьому стали обставини. У 1876 р. унаслідок низки наклепів він був змушений змінити місце роботи і перейти з 2-ї Київської гімназії до Київського (Володимирського) кадетського корпусу [265]. Наступного року попечитель Київського навчального округу генерал П. О. Антонович здійснив спробу звільнити його з Колегії Павла Галагана, однак завдяки заступництву засновника цього навчального закладу, який звернувся з листами до П. О. Антоновича і міністра народної освіти Д. А. Толстого, П. Г. Житецький залишився у Колегії, за умови якщо Г. П. Галаган візьме на себе повну відповідальність за його “політичну благонадійність” [312, с. 70, 214-215].

У листі від 23 грудня 1877 р. до Л. М. Драгоманової В. Л. Беренштам повідомляв: “Житецький нарешті приступив до магістерського екзамену – десь з

місяць тому витримав половину його блискуче, другу половину буде складати в наступному півріччі” [167, с. 90]. Перший магістерський іспит складався з двох програм: історії російської мови та старослов'янської мови разом з сучасними слов'янськими мовами, а другий, що відбувся у березні 1878 р., включав історію нової європейської літератури [19; 301]. У вересні того ж року П. Г. Житецькому було присвоєне звання магістра.

Навесні 1880 р. через звинувачення в українофільстві під тиском місцевої адміністрації П. Г. Житецький був змушений подати у відставку, а 12 серпня отримав призначення до Петербурзької Академії генерального штабу. Учений болісно переживав необхідність залишити Київ. Матеріальні проблеми змушували його тимчасово розлучитися з сім'єю.

Одним з тих, хто підтримував П. Г. Житецького у важкі для нього часи був професор Університету св. Володимира О. О. Котляревський, з яким у нього склалися дружні стосунки. Пізніше, 1895 р., у листі до О. М. Пипіна він писав: “Непереборною силою мене тягнуло до цієї людини... У його бібліотеці я почував себе як у тихому захистку, прихованому від усіляких негараздів і тривог життя. Потім доля судила відірвати мене від моїх київських друзів. Найболячіше було мені розлучатися з Олександром Олександровичем. Дав він мені на дорогу листи до своїх друзів і добрі поради. Він жартував, за звичкою, прощаючись зі мною, але в його словах бриніла така тремтяча і ніжна нота, що й тепер, 15 років опісля, я чую і відчуваю її. З тих пір я більше не бачив його. Але світлий образ його живе в душі моїй і буде жити, доки я сам живу в світі” [169, с. 38].

Протягом двох років перебування в імперській столиці (1880-1882) П. Г. Житецький активно займався викладацькою діяльністю. У березні-квітні 1881 р. на посаді приват-доцента в Петербурзькому університеті він читав лекції з курсу “Філософія мовознавства”, які користувалися значним успіхом. У листі до дружини від 20 березня 1881 р. П. Г. Житецький ділився своїми враженнями від першої лекції: “Сьогодні читав в Університеті першу лекцію. Студенти – по звичаям, прийнятим цього разу, плескали з належним старанням, але по правді сказати, сам я не задоволений своєю лекцією. Моє внутрішнє відчуття ніколи мене не обманює. Не вистачало якогось душевного ладу як у мене, так і у моїх слухачів” [73, од. зб. 48035]. Через тиждень, 27 березня, відбулась наступна лекція, якою П. Г. Житецький був задоволений набагато більше: “Сьогодні була у мене друга лекція в Університеті. Студентів було менше, проте – справжні філологи. Сам я володів собою як слід. Не зовсім так, як в Гімназії, а все таки відчував себе натурально” [73, од. зб. 48036].

У Санкт-Петербурзі П. Г. Житецькому допомагав Г. І. Сербулов, його колишній колега по роботі у Кам'янець-Подільській гімназії. Дружні стосунки склалися у П. Г. Житецького з відомим російським істориком літератури й етнографом О. М. Пипіним. Протягом тривалого часу обидва науковці листувалися. О. М. Пипін склав кілька рецензій на роботи П. Г. Житецького. Після його смерті у 1904 р., П. Г. Житецький написав у листі до М. Д. Новицького: “Він [Пипін - автор] був сонцем душі моєї, що освітило мій

науковий і життєвий шлях. Жодного рядка я не написав, не маючи його постійно в своїх думках. При кожній науковій комбінації я завжди запитував себе: а що про це скаже Олександр Миколайович?” [87, арк. 20].

Перебуваючи у Петербурзі П. Г. Житецький не залишав надії на повернення до Києва. Навесні 1882 р. він здійснив нову спробу влаштуватися на посаду штатного доцента Університету св. Володимира, однак і вона виявилася невдалою (докладніше про це див. розділ 4). Лише після особистої зустрічі з військовим міністром П. Г. Житецькому вдалося отримати можливість повернутися у Київ. Наказом № 39 від 17 червня 1882 р. головного начальника військових навчальних закладів, Павло Житецький був “переведений на службу у Володимирську Київську військову гімназію” [53]. Через декілька місяців, у серпні 1882 р., П. Г. Житецького було нагороджено орденом св. Анни II ступеня [55, арк. 9].

Після повернення до Києва, викладаючи у кадетському корпусі, П. Г. Житецький продовжив роботу у Колегії Павла Галагана. Однак життєві негаразди змінили Павла Гнатовича як педагога. Колишній вихованець Колегії згадував, що після 1882 р. він став суворим і дратівливим, особливо щодо учнів молодших класів. Часом у П. Г. Житецького не вистачало терпіння щодо недостатньо старанних і підготовлених вихованців [191, с. 14]. На його думку, пояснювалося це тим, що: “Раніше Павло Гнатович був сповнений вірою в перемогу ідеалів, які висунули 60-і роки. Він був їх гарячим адептом на ґрунті українського життя. Коли ж він побачив, що реакція тяжким кошмаром налягла на руську землю і в той же час придавила і його батьківщину, обрізавши і йому крила, він відчув себе як орел, замкнений у клітці” [191, с. 14].

1 жовтня 1882 р. П. Г. Житецький в Колегії Павла Галагана виступив з промовою “Старинные воззрения русских людей на русский язык”, яка була опублікована пізніше на сторінках “Киевской старины” (1882, № 11).

Через постійну психологічну напругу та виснажливу роботу стан здоров’я П. Г. Житецького погіршився і улітку 1883 р. йому довелося лікуватися за кордоном. Він відвідав Відень, Прагу, Львів, де, зокрема, зустрівся з відомим літературознавцем професором О. М. Огоновським.

Важливою подією у житті вченого стало знайомство з І. Я. Франком, який приїздив до Києва у лютому 1885 р. Їхнє спілкування продовжувалося і в подальшому. У травні 1886 р. І. Я. Франко запросив П. Г. Житецького на своє весілля, бути у нього весільним старостою, а старшого сина П. Г. Житецького - Гната – боярином у молодії.

У жовтні 1885 р. П. Г. Житецький закінчив роботу над працею “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.”, яка стала одною з основних у його науковому доробку.

У 1888 р. П. Г. Житецького було нагороджено орденом св. Володимира IV ступеню [55, арк. 11].

1890 р. для П. Г. Житецького ознаменувався подією, яка мала фатальні наслідки, як для нього самого, так і для Колегії Павла Галагана, у якій він продовжував працювати. У зв’язку із хворобою пішов у відставку з посади

директора Колегії І. І. Ничипоренко, однодумець П. Г. Житецького, один з тих людей, що протягом багатьох років самовіддано працювали над формуванням унікального навчального закладу. Новим директором Колегії Павла Галагана з Санкт-Петербурга було призначено І. Ф. Анненського, який одразу приступив до реорганізації закладу, намагаючись перетворити його у звичайну гімназію.

На той час П. Г. Житецький залишався єдиним викладачем, який стояв у витоків створення Колегії. Не викликає здивування той факт, що саме він виступив на захист колегіальних традицій. Як влучно зауважив В. П. Плачинда, П. Г. Житецький в особі Анненського “вів нелегку боротьбу з усією чиновною ордою” [303, с. 147].

Однак перемогти у цій боротьбі П. Г. Житецькому не судилося. У січні 1893 р. після чергової сутички з І. Ф. Анненським ученого вразив інсульт, який спровокував параліч правої сторони тіла. Таким був трагічний фінал майже вісімнадцятирічної роботи Житецького в Колегії Павла Галагана.

Через деякий час П. Г. Житецький навчився ходити і писати лівою рукою олівцем, однак до викладацької діяльності він більше не повернувся. Подолавши хворобу, П. Г. Житецький протягом 1890-х рр. пише низку навчальних посібників, першим з яких була “Теория сочинения с хрестоматией”. Дослідники історії педагогіки відзначають велике значення цієї роботи. На думку Є. П. Кирилюка, це була перша спроба створити теорію словесності з додатками хрестоматії. Спираючись на твір М. В. Гоголя “Тарас Бульба”, П. Г. Житецький співставляє літературні образи героїв з історичними відомостями. У хрестоматії П. Г. Житецький подає під назвою “Тарас Трясило” уривок з “Історії Малої Росії” Д. М. Бантиша-Каменського [274, с. 174]. У 1898 р., було опубліковано ще два підручники П. Г. Житецького – “Очерки из истории поэзии: Пособие для изучения теории поэтических произведений” і “Теорию поэзии”.

Для П. Г. Житецького написання підручників, очевидно, не було легкою справою. В одному з листів він скаржився: “Не маю я талану писати підручники, не “мастер я сих дел”. Та й невірне й нудне прокляте діло. Це не наука з її певними методами, а якась хистка сковзалка від науки до “неповноліття” молодиків шкільних. Якщо не дуже часто розбивав я носа на цій сковзалці, то дякуючи живій розмові, через котру здійснювалося “педагогічне навіювання”. А у друкованому слові підручника усього себе не вкладеш: треба, щоб воно було ясне й коротке, і не відступало від чистої науки” [117, арк. 1 зв.]. Ця ж думка простежується у листі до О. М. Пипіна: “...головне достоїнство його [підручника – автор] – стислість. Це б не біда, але, окрім стислості, потрібно ще багато – і ясність, і логічна витонченість мови, і правильність у розташуванні навчального матеріалу, і повна узгодженість його з наукою” [169, с. 38].

Незважаючи на нищівну самокритику, підручники П. Г. Житецького були високо оцінені сучасниками. А. Ю. Кримський, у листі до Б. Д. Грінченка, писав: “Думається мені, що для естетичного виховання книжки Житецького дорогоцінні, бо в двох томах гуртують те, для чого треба прочитати безліч книжок” [175, с. 115]. Про велике практичне значення підручників написаних

Житецьким може свідчити хоча б той факт, що всі вони багаторазово були перевидані: “Теория сочинения с хрестоматией” і “Теория поэзии” перевидавалася по вісім разів кожна, а “Очерки из истории поэзии” до 1913 р. витримали шість перевидань.

У 1902 р. “Очерки из истории поэзии” та “Теория поэзии” були відзначені малою премією Петра Великого. Останній посібник був рекомендований Міністерством народної освіти та Навчальним комітетом Синоду. Сам П. Г. Житецький підсумував власну роботу у листі до О. М. Пипіна: “У них вся моя викладацька премудрість, яку пустив я на ринок з того погляду, що не можу заробляти насущний хліб свій усним викладанням. Не знаю, чи вдало я освітив навчальний матеріал про поезію, але твердо знаю, що я вніс в нього частину душі своєї, не упускаючи з виду вимог науки” [169, с. 38].

З лютого по червень 1898 р. у “Педагогическом сборнике”, який виходив при головному управлінні військових навчальних закладів, було опубліковано конспект лекцій Житецького під назвою “Из уроков по теории словестности”. Лекції присвячені народній поезії, побутовим, обрядовим та історичним пісням, билинам. П. Г. Житецький розглядав в історичному контексті різні жанри поетичної творчості [209]. Вони увійшли як окремі розділи до підручника “Теория поэзии”.

Поряд із написанням навчально-методичних праць, П. Г. Житецький продовжував займатися суто науковою роботою. Так, у 1893 р. окремою книгою було опубліковано “Мысли о народных малорусских думах” – робота, яка стала своєрідним підсумком багаторічної праці на ниві дослідження української народної творчості.

Початок ХХ ст. ознаменувався для П. Г. Житецького публікацією його наступної фундаментальної роботи – “Енеїда Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури ХVIII ст.”, у якій учений дослідив особливості видатної пам’ятки української літератури, докладно розглянув передумови її виникнення. Своїм дослідженням про Котляревського, “котрим як право вона [Полтава - автор] гордиться як найкращим сином своїм”, П. Г. Житецький дякував цьому українському місту [86, арк. 57 зв.]. “І нічим іншим не міг я подякувати Полтаві за її колишню ласку до мене, як посвятою цієї своєї книжки про Котляревського, котрим має право вона величатися, як найкращим сином своїм. І здавалося мені, що ця згадка про нього знайде дорогу до її материнського серця. А може й помиляюсь я, бо в тій же Полтаві багато є байдужих і навіть ворожих людей. Так чи не так, а вже діло зроблене, і я втішаю себе надією, що може якийсь полтавський обиватель вичитає з книжки моєї ті думки, котрі спонукали мене писати її, вичитає і серцем своїм переживе їх” [110, арк. 2]. П. Г. Житецький зазначав, що його праця не побачила б світу без участі сина наглядача полтавського реального училища інженера-технолога А. М. Семенова, який подарував йому старовинний список “Енеїди”, що й став поштовхом для роботи [142, арк. 2].

В одному з листів П. Г. Житецький зізнавався, що поспішає закінчити “Енеїду Котляревського . . .”, “щоб встигнути зі своєю книгою до серпня, коли

будуть ставити в П[олтаві - *автор*] пам'ятник К[отляревському - *автор*]" [86, арк. 9 зв.]. Хоча його робота була написана вчасно, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я у 1903 р., він не зміг взяти участі у церемонії відкриття пам'ятника І. П. Котляревському у Полтаві, хоча був запрошений на урочистість Г. І. Маркевичем.

Неминучий час забирав друзів та колег П. Г. Житецького. У квітні 1902 р. помер О. М. Лазаревський. "Яка се згуба для української науки. . . Се була моя друга совість, не знаю як і писатиму без його" – повідомляв П. Г. Житецький у листі до М. С. Грушевського [87, арк. 38 зв.; 173, с. 35-36]. 10 листопада 1904 р. помер В. Л. Беренштам. Павло Гнатович називав його останнім зі своїх близьких друзів-ровесників. "Да, страшно жити на світі" – писав після цієї події учений [81, од. зб. 48150].

На рубежі XIX-XX ст. П. Г. Житецький наполегливо працював, писав наукові розвідки, працював над академічним "Словарем русского языка", плідно співпрацював з видатними науковцями того часу – О. О. Шахматовим та М. С. Грушевським. У грудні 1898 р. П. Г. Житецького було обрано членом-кореспондентом Академії Наук.

Тим часом, стан здоров'я ученого невпинно погіршувався. Відповідаючи на чергове прохання І. В. Ягича написати нарис історії української літературної мови П. Г. Житецький 2 січня 1908 р. писав: "У листі Вашому я знову почув заклик до світла і життя від п'тьми і мороку смертного. І тим зриміше я відчув цей заклик, оскільки лист Ваш одержано у день мого народження, коли виповнився мені 71 рік. Однак самі літа мої показують, що я вже не працівник. У мене немає сил боротися з моїми хворобами: дві із них - параліч і астма, а третя – екзема – б'є мене по нервах удень і вночі. Єдина рука (ліва) тремтить і олівець випадає із неї. Погодьтеся самі, що ця перепона непереборна. Але боже мій! Як би я хотів виконати працю, яка пропонується Вами! Адже це означало б підвести підсумки всього мого розумового життя, яке все було присвячене дослідженню моєї рідної мови і захисту її прав на літературний розвиток" [303, с. 198].

У лютому 1908 р., відбулося вшанування 45-річчя наукової діяльності П. Г. Житецького, яке було організоване Українським науковим товариством у Києві. На урочистому зібранні виступили В. М. Перетц з доповіддю "Праці П. Г. Житецького по історії літератури і народній словесності" та Є. К. Тимченко з доповіддю "Праці П. Г. Житецького по вивченню української мови" [102, арк. 13]. З нагоди ювілею П. Г. Житецького Українське наукове товариство видало окремий том своїх "Записок" з присвятою: "Високошановному Павлові Житецькому з нагоди ювілею його 45-літньої наукової діяльності присвячує Українське наукове товариство в Києві" [300]. На ім'я ученого надійшли численні вітальні телеграми від друзів, діячів науки та культури.

Колеги П. Г. Житецького чимало зробили для визнання заслуг ученого з боку Університету св. Володимира, працювати в якому так і залишилося нездійсненою мрією ученого. 7 травня 1907 р. В. П. Науменко написав М. Ф. Сумцову лист у якому просив його виступити з ініціативою присудження П. Г.

Житецькому ступеня почесного доктора. Останній, на думку В. П. Науменка, заслужив цього своєю багаторічною науковою працею, яку він, “з молодих літ обтяжений великою сім’єю”, продовжував, незважаючи на скрутні матеріальні обставини і щоденну викладацьку роботу. Він зазначав, що у 1870-х рр. університет з його “чорносотенною політикою не прийняв до себе щирого робітника”. “Незабаром прийде до нього [Житецького - автор] хвилина ... розлуки з життям, - в останні часи цього життя буде на мою [Науменка - автор] думку, великою втіхою для нього піднесення йому диплома почесного доктора. Велике спасибі скажуть Вам за ініціативу в цьому ділі” [16, арк. 1-1 зв.]. М. Ф.

Сумцов прийняв цю пропозицію і виступив з відповідним проханням, у якому зазначалося: “П. Г. Житецький ... належить до числа тих не багатьох учених, які не маючи службової опори у вищому навчальному закладі, зробили для науки так багато, що університетське викладання часто звертається до їхніх праць і в широкій мірі ними користується. У скромному і важкому становищі вчителя російської словесності в одній з київських гімназій Житецький знайшов у собі достатньо сил і часу, щоб створити такі наукові праці, якими із вдячністю користувався Потебня і у новий час користуються і часто цитують сучасні філологи та історики літератури. ... Житецький – людина такого похилого віку, коли важко вже розраховувати на великі роботи у майбутньому; але оглядаючись назад, він може відчувати велике моральне задоволення, так як його життєвий шлях засіяний довгим рядом наукових світильників: м’яке, пестливе їхнє світло падає і на все його майбутнє. Багато людей науки йшли або йдуть по цій світлій доріжці, що прокладена його особистими зусиллями, йдуть із вдячністю до Житецького, як одного з перших піонерів по науковому висвітленню старої малоруської писемності” [159, арк. 2-3].

Першим університетом, який визнав заслуги П. Г. Житецький був не Київський, з яким П. Г. Житецького пов’язували роки навчання і дві драматичні спроби працевлаштування, а Харківський. 19 жовтня 1907 р. на засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету було розглянуто рапорт М. Ф. Сумцова і клопотання про присудження П. Г. Житецькому ступеня доктора російської мови і словесності *honoris causa* без випробування і представлення дисертації. Клопотання підтримали М. Г. Халанський і А. П. Кадлубовський. Рада Харківського університету одноголосно постановила присудити П. Г. Житецькому ступінь доктора. 17 січня 1908 р. це рішення було затверджене міністром народної освіти [159, арк. 2-3].

Лише після цієї події питання про вшанування заслуг П. Г. Житецького було порушене в стінах Університету св. Володимира. З доповіддю присвяченою науковому доробку П. Г. Житецького 24 травня 1908 р. на засіданні історико-філологічного факультету виступив В. М. Перетц. Виступаючи перед викладачами університету, він наголосив, що Житецький “не будучи належним до університетської корпорації ... не припиняв заняття російською філологією і видав низку значних наукових праць” [18, арк. 3-3 зв.]. “Кожна з трьох останніх робіт п. Житецького (Очерк звуковой истории. Мысли о думах и Энеида) сама по собі могла б принести автору вчений ступінь доктора російської мови і

словесності” [18, арк. 10]. На думку В. М. Перетца, історико-філологічний факультет, виступаючи перед Радою університету з представленням про надання П. Г. Житецькому ступеня доктора honoris causa, “віддав би по відношенню до свого маститого вихованця лише данину поваги до його 35-літньої ученої діяльності” [18, арк. 10 зв.]. 30 травня 1908 р. Рада Університету св. Володимира позитивно вирішила справу про присудження ступеня почесного доктора П. Г. Житецькому і вже 3 липня 1908 р. це рішення було затверджене міністром народної освіти [58, арк. 1].

Важко не погодитися з тим, що П. Г. Житецький заслужив визнання з боку найкращих навчальних закладів, що діяли тоді на території України. П. Г. Житецького з повним правом можна назвати людиною, яка усе своє життя присвятила українській науці. Можливо найкраще характеризує життєву позицію ученого його порада колишнім вихованцям Колегії Павла Галагана П. Тучапському і М. Марковському: “Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишіть ваші праці по-українському. Тоді поневолі й чужі вивчатимуть українську мову, щоб знайомитися з вашими працями” [319, с. 28; 242, с. 72].

Через рік після присудження йому ступеня почесного доктора Університету св. Володимира, у травні 1909 р., П. Г. Житецького вразив другий інсульт, після якого учений остаточно втратив можливість рухатися. Упродовж двох років прикутого до ліжка П. Г. Житецького доглядала дружина, аж доки 5 березня (18 за новим стилем) 1911 р. він помер.

Свої твори П. Г. Житецький заповів дружині. Рукописний архів, бібліотеку і речі, що належали батькові, П. Г. Житецький передав старшому сину Гнату [68].

Похорон відбувся 7 березня 1911 р. Після служби у Вознесенській церкві, труну встановили у церкві Колегії Павла Галагана, де відбулася літургія і церемонія прощання. На Байковому кладовищі прощальне слово виголосили М. С. Грушевський, Олена Пчілка (О. П. Косач) і студент, який виступив від імені слухачів вищих навчальних закладів [154].

Згодом, за ініціативи колишніх учнів П. Г. Житецького на його могилі було встановлено пам’ятник. У 1940 р. Київська міськрада прийняла рішення щодо впорядкування могил діячів української культури, науки та громадського життя, у тому числі могили П. Г. Житецького. Однак реалізувати це рішення вдалося лише у повоєнні роки [308, с. 277-279].

Підсумовуючи, можна зазначити, що усе своє життя П. Г. Житецький був змушений тяжко працювати, суміщаючи викладання у кількох навчальних закладах з наполегливою науковою працею. Шлюб і сімейне життя П. Г. Житецького склалися вдало. З чотирьох дітей найбільш тісні стосунки П. Г. Житецький підтримував зі старшим сином – Гнатом, який обрав для себе наукову кар’єру. Серед друзів П. Г. Житецького переважали його колеги-науковці та члени Київської громади, насамперед О. М. Пипін, О. О.

Котляревський, О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, К. П. Михальчук, М. В. Лисенко, О. П. Косач, В. С. Гнилосиров, Г. П. Галаган, В. Л. Беренштам.

П. Г. Житецький здобув глибоку і всебічну освіту. Будучи сином священнослужителя, він навчався у закладах духовної освіти – Полтавському духовному училищі, єпархіальній Полтавській семінарії у м. Переяславі та у Київській духовній академії. Саме у стінах останньої сформувалася зацікавленість П. Г. Житецького до проблем історії України. Активна позиція П. Г. Житецького і участь у студентському заворушенні 1859 р. не дозволили йому закінчити навчання у академії. Протягом 1860-1864 рр. він здобув історичну освіту на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира. Проте, знайомство з М. А. Туловим, яке відбулося ще під час навчання в університеті, зумовило еволюцію наукових пріоритетів П. Г. Житецького у бік філології. Після закінчення навчання П. Г. Житецьким саме під впливом М. А. Тулова обрав шлях педагога і науковця.

Можна стверджувати, П. Г. Житецький зробив помітний внесок у розвиток освітньої справи, як в Україні, так і в Російській імперії. Кілька десятиліть учений викладав російську словесність у середніх навчальних закладах Кам'янець-Подільського, Києва і Санкт-Петербурга. У званні приват-доцента П. Г. Житецький прочитав курс філософії мовознавства у Санкт-Петербурзькому університеті. П. Г. Житецький стояв у витоків створення Колегії Павла Галагана. Приймаючи активну участь у розробці її статуту, він наполягав на освітньому, а не лише виховному характері цього закладу, запровадженні індивідуального підходу до вихованців, залученні до учнівського загалу насамперед обдарованої, а не тільки матеріально неспроможної молоді. За його пропозицією Колегія Павла Галагана опинилася під опікою Університету св. Володимира. Викладаючи у Колегії і віддаючи їй, за власними словами, “три чверті душі”, П. Г. Житецький активно виступав за збереження традицій цього навчального закладу. Ученому не вдалося влаштуватися на посаду доцента Університету св. Володимира через політичні обставини. Лише у 1908 р. за видатні наукові досягнення йому було присуджене звання почесного доктора університету. Як було з'ясовано дисертантом, цьому передувало присудження П. Г. Житецькому ступеня почесного доктора Харківського університету.

Як педагога П. Г. Житецького характеризували такі риси, як вимогливість, прагнення працювати лише зі здібними і підготовленими учнями старших класів. П. Г. Житецький ретельно готувався до своїх уроків і вів їх на високому науковому рівні. Він глибоко вплинув на деяких зі своїх учнів, зокрема на А. Ю. Кримського, М. М. Маяковського, Н. О. Котляревського, О. О. Ігнат'єва та ін. Кілька підручників, написаних П. Г. Житецьким, були удостоєні малої премії Петра Великого і в подальшому неодноразово перевидавалися.

Педагогічна діяльність не була пріоритетною для П. Г. Житецького – упродовж усього життя він усвідомлював себе насамперед науковцем і якраз на науковій ниві його здобутки найбільше прислужилися українській справі.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВА ТВОРЧИСТЬ. ІСТОРИЧНЕ МИНУЛЕ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ Й ОЦІНКАХ П. Г. ЖИТЕЦЬКОГО

Павло Гнатович, за своїми власними словами, без наукової діяльності не уявляв життя. В одному з листів до сина Гната він писав: "Взагалі мені здається, що до наукової і взагалі літературної справи необхідно відноситися з певною часткою ідеалізації, вірою в себе, в свої сили, шукайте перш за Все царство Боже, а сіє все приложиться вам" [81, од. зб. 48171]. П. Г. Житецький вважав, що завдання науки полягає не стільки у позитивному вирішенні окремих питань, скільки у її впливі на інших людей [191, с. 22]. Науковий доробок П. Г.

Житецького не вражає кількістю праць: на сьогоднішній день опубліковано близько 30 наукових та публіцистичних робіт. Однак практично усі основні дослідження, які торкаються широкого спектру питань українського мово- та літературознавства, ще за життя ученого отримали визнання. На сьогоднішній день, поряд із О. О. Потебнею та К. П. Михальчуком, П. Г. Житецький вважається основоположником наукового вивчення української мови. У низці його праць започатковано новий напрям українського мовознавства – історію української літературної мови.

"Дві характерні риси вирізняли П. Г. Житецького, як ученого: він ніколи не зупинявся на півдорозі й сміливо ішов назустріч тому, що вважав істиною; з іншої сторони – він ретельно уникав всього, що віддає упередженістю, механічністю і схематизмом. Типовий філолог-гуманіст у кращому значенні цього слова, П. Г. Житецький вивчав прояви творчості людини в цілому: елементи мови, поетичної думки, побуту – все це складає у його дослідженнях одне органічне ціле, таке, яке створюється самим життям, цим невичерпним джерелом творчості" – відмічав В. М. Перетц [300, с. 57-58].

Як науковця П. Г. Житецького відносять до культурно-історичної школи в літературознавстві [274, с. 174; 224, с. 16], яка виникла в європейській науці середини XIX ст. Представники цієї школи вважали, що літературні твори, як і будь-які інші твори мистецтва, виражають суспільну психологію народу в

певний історичний момент. В Російській імперії цього історико-генетичного принципу дотримувалися О. М. Пипін та М. С. Тихонравов.

Дебют П. Г. Житецького, як ученого європейського рівня відбувся у 1874 р. на III Археологічному з'їзді у Києві, де він виступив з дослідженням присвяченим історії створення та мовним особливостям Пересопницького Євангелія [256, с. 61]. У цій праці національна реліквія України була вперше введена до наукового обігу. Роботу Житецького було вміщено у збірнику “Труды третьего археологического съезда” (К., 1875, Т. 2.). Згодом, доопрацьований варіант праці під назвою “Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из др. евангелистов и четырех страниц снимков” (К., 1876) було опубліковано окремо. З'ясовуючи причини появи пам'ятки, аналізуючи мовні, палеографічні та лексичні особливості рукопису перекладу, П. Г. Житецький дійшов висновку, що рукопис Пересопницького Євангелія виразно відображає звукові властивості української мови у середній стадії її історичного розвитку [205, с. 10].

Того ж року, публікація магістерської дисертації П. Г. Житецького “Очерк звуковой истории малорусского языка” [204] стала значною подією в українському науковому житті. У своєму дослідженні учений розглядав українську мову як повноцінну слов'янську мову, що пройшла самостійний шлях формування в рамках східнослов'янської мовної підгрупи. Таке бачення ученого не в останню чергу сформувалося під впливом наукових розробок М. О. Максимовича, який наголошував на тому, що українська (“південноруська”) мова є одним з двох самостійних “розрядів” східнослов'янської або руської групи [279, с. 183-184]. П. Г. Житецький здійснив спробу розв'язати проблему часу відокремлення українського діалекту з праруської мови. Він розглянув історію існування окремих голосних звуків, висвітлив питання українського консонантизму, окремо зупинився на різних говірках української мови, визначив характерні для них особливості, виділив три основні діалектичні групи української мови: північну, галицьку (західну) і українську (південно-східну). Поряд із явищами, притаманними іншим східно-слов'янським мовам, П. Г. Житецький виявив в українській мові її індивідуальні риси та властивості.

Рецензія на “Очерк...” була складена приват-доцентом І. М. Ждановим, який, зокрема, зазначав: “Взагалі, не дивлячись на те, що робота п. Житецького і не всюди має суворо історичний характер і тримається ґрунту позитивного знання, вона і по просторості досліджуваних питань і завдань, по сумлінному і так сказати любовному відношенню до справи, й по дуже багатьом вдалим окремим рішенням, становить досить чудову і не мало в науковому відношенні корисну роботу” [251, с. 80].

Поява роботи Житецького не залишилася непоміченою й тогочасними науковими колами. Ознайомившись з “Очерком...”, І. В. Ягич писав Житецькому, що робота справила на нього гарне враження. На думку І. В. Ягича, точка зору автора, з якою він взявся за вирішення цих питань, є правильною. Поряд із цим, І. В. Ягич зробив ряд зауважень: “Іноді, мабуть, – писав він Житецькому – могли б Ви обійтись коротше, навіть посилання на М. Міллера і

А. Шлейхера не завжди потрібні... Я не знаю, чи не краще було б Вам зовсім відмовитись від полеміки особливо проти таких фальшивих поглядів, які часто зустрічались в російській філологічній літературі з приводу південноруського наріччя...” [179, с. 109]. Пізніше І. В. Ягич написав рецензію на “Очерк...” П. Г. Житецького, опубліковану в авторитетному журналі “Archiv für slavische Philologie” (1877, II).

Незважаючи на такий загалом схвальний відгук, І. В. Ягич, у листі до О. О. Потебні, зауважив: “Ви безсумнівно переконались у тому, що я був занадто поблажливим і щедрим на похвали; але я міркую так, що спочатку потрібно схвалити його, а потім, якщо цей спосіб дій не вплине на нього, будемо відзиватися суворіше” [179, с. 122]. Ще більш суворо Ягич відзивається про роботу Житецького у листі до Я. К. Грота: “Твір Ж[итецького - автор] – видатний своєю ученою тенденційністю. Він написаний дуже розумно, але разом з тим дуже хитро. Умовчуючи про все загальне, він виставляє тенденційно тільки особливості малоросійського наріччя, пояснюючи їх з великими натяжками як розрізнення важливі. Проти такого сепаратистського прагнення варто було б боротися зброєю серйозного дослідження, а не необдуманими розпорядженнями цензурного характеру” [179, с. 123]. Не задовольнила робота П. Г. Житецького і О. О. Потебню, про що свідчить його в цілому негативний відгук, написаний за дорученням Академії Наук.

Хоча опонентів П. Г. Житецького не влаштовував насамперед політичний підтекст “Очерка...”, робота невдовзі отримала офіційне визнання. У 1877 р. “Очерк...” було відмічено Уварівською премією Імператорської Академії Наук. Представники тогочасного наукового загалу теж давали високу оцінку роботі П. Г. Житецького. Наприклад, Т. Зиньківський називав “Очерк...” єдиною серйозною працею з української мови в Росії [168, с. 348].

“Очерк звуковой истории малорусского наречия” вважається першим в філологічній науці ґрунтовним і узагальнюючим дослідженням історичної фонетики української мови, здійсненим на основі вивчення давніх літературних пам’яток та живих народних говорів, яке започаткувало українську історичну фонетику, як окрему спеціальну наукову дисципліну [256, с. 61]. До цієї роботи П. Г. Житецького зверталися практично усі провідні фахівці цієї галузі філологічної науки (Л. І. Прокопова, Т. О. Бровченко, Н. І. Тоцька).

На початку 1870-х рр. П. Г. Житецький активно співпрацював з громадськими діячами і науковцями Галичини, зокрема з М. Бачинським та Б. П’юрком, які допомагали йому у збиранні пісень, говірок, діалектів та інших місцевих етнографічних матеріалів [243; 183, с. 174-185, 198-201, 438-439, 528-529].

Через кілька років після виходу у світ магістерської дисертації, у 1877 р., П. Г. Житецький опублікував дві свої роботи на сторінках відомого європейського наукового часопису “Archiv für slavische Philologie”. У першій з них, “Die Niederlage Bogdan Chmelnicki’s bei Beresteczko am Flusse Styr 1651, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung” (1877, IV), було проаналізовано мову вірша про поразку Богдана Хмельницького під Берестечком (запис XVII ст.). П. Г.

Житецький дійшов висновку, що цей твір є не думою, а віршем, який належить до шкільних творів того часу. Друга робота, “Uber das altrussische Lied von Igers Heereszug” (1877, IV), являла собою рецензію на видання “Слова о полку Ігоревім”, здійсненого О. М. Огоновським, написану на замовлення І. В. Ягича. Сам І. В. Ягич сформулював свою пропозицію наступним чином: “Я вважаю Вас найкомпетентнішим у цьому питанні, та й і Вам, думаю, не буде за образу, що я пропоную Вам брати участь у цьому, для ознайомлення європейського заходу зі слов’янською наукою, у передбаченому журналі?” [179, с. 116]. П. Г. Житецький вперше вказав на необхідність вивчення не лише фонетики та морфології “Слова о полку Ігоревім”, але й синтаксичних особливостей пам’ятки. Відмічаючи у своїй роботі близькість “Слова о полку Ігоревім” до українських історичних дум, учений підтвердив і розвинув аналогічні висновки М. О. Максимовича [279, с. 183].

У жовтні 1885 р. П. Г. Житецький закінчив роботу над працею “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.”, яка через п’ять років була відзначена Уварівською премією Російської академії наук [55, арк. 4]. Вперше праця була опублікована в “Киевской старине” (1888, № 1-3, с. 162-179; № 4, с. 1-21; № 5, с. 169-183; № 6, с. 389-408; № 8, с. 246-288; № 9, с. 567-569; № 12, с. 401-416). Наступного року вона була видана окремою книгою під назвою “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века” (К., 1889), а в 1941 р. – вийшла у Львові, в українському перекладі, зі вступним словом Л. А. Булаховського. Ця робота стала однією з основних у науковій спадщині П. Г. Житецького. Учений дослідив найважливіші пам’ятки тогочасної української словесності, у тому числі граматику Мелетія Смотрицького та “Славяноросский лексикон” Памви Беренди, перші переклади Євангелія з церковнослов’янської на “мову рускую”. П. Г. Житецький проаналізував процес формування книжної української мови другої половини XVI - XVII ст., виявив історичні закономірності її розвитку. Чимало уваги учений присвятив українській схоластичній науці другої половини XVII ст. До “Очерка...” Житецький додав словник книжної малоросійської мови XVII ст. [207]. Відомий український філолог В. І. Сімович, який рецензував український переклад 1941 р. цієї праці П. Г. Житецького, високо оцінював “Очерк...”. “З книги так і б’є глибоке наукове переконання, що в своєму розвитку українська мова мала свої власні шляхи, і не вважаючи на деякі спільні риси з російською мовою вона (мова) для себе виявляє дуже давно своє власне обличчя ... Як усі праці Житецького і цей “Нарис” визначається гарним і доступним викладом, який робить його зрозумілим для кожного, хто хоч трохи зазнайомлений із граматичною літературою...” – зазначав він [317, с. 418].

Ще у першій половині 1880-х рр. учений запланував здійснити комплексне дослідження українських народних дум. 24 квітня 1884 р. у листі до М. І. Костомарова П. Г. Житецький писав: “Задумав я писати про “думи”. Хотілося б нинішнім літом приступити до цієї справи. Думаю підійти до “дум” зі сторони мови і поетичного стилю чи у зв’язку з загальними міркуваннями про

відношення “дум” до інших родів народної поетичної творчості. Мені здається, що на цьому ґрунті можна знайти деякі дані для історії “дум” [148].

На початку 1890-х рр. ХІХ ст. на сторінках “Киевской старины” було опубліковано низку статей П. Г. Житецького, присвячених історії усної народної творчості, зокрема, “О языке и стиле народных малорусских дум”, “Отражение песенных мотивов в народных малорусских думах”, “Творцы и певцы народных малорусских дум”, “Старинная запись народных малорусских дум с обзором вариантов к ним”. У 1893 р. побачило світ фундаментальне дослідження “Мысли о народных малорусских думах” (К., 1893). У 1919 р. праця була перевидана у перекладі на українську мову під назвою “Про українські народні думи” (К., 1919).

П. Г. Житецький розглянув структуру мови і поетичний стиль дум. Він намагався розрізнити у творах особисту думку народного співця й організовану силу науки і школи [300, с. 29]. Народні українські думи, вважав учений, становлять оригінальний здобуток народно-культурної творчості. Вони народні за світоглядом та мовою і, водночас, книжні за особливим складом думки й способом її розвитку та вираження. П. Г. Житецький був переконаний, що думи призначались для широкого кола слухачів, які шукали в них серйозних відповідей на запитання родинного й суспільного життя. Він висловив припущення, що авторами дум могли бути мандрівні кобзарі, бандуристи, а також старі козаки, які з певних обставин вже не брали участі у військових походах. П. Г. Житецький розглядав також історичні, побутові та повчальні вірші, інтермедії і т. ін.

Робота П. Г. Житецького присвячена українським народним думам була високо оцінена науковою громадськістю, зокрема І. В. Ягичем, О. М. Пипіним та М. Ф. Сумцовим (“Archiv für Slavische Philologie”, 1893, № 4; “Вестник Европы” 1893, № 6; “Этнографическое обозрение”, 1895, № 1). Останній зазначав, що “праця Житецького про думи – з тих, з якою дослідник обов’язково повинен рахуватися, і яка залишає після себе помітний слід в історії науки” [159, арк. 3]. В. М. Перетц у статті присвяченій 45-літтю наукової діяльності Житецького зазначив: “Ні до, ні після того, як вийшла книга про думи, не з’явилося праці присвяченої сьому своєрідному жанрові народної української поезії, що переважила б той твір поважністю зібраного матеріалу і свіжістю висловлених ідей і висновків” [300, с. 32]. Г. А. Нудьга у 1969 р. віддав належне П. Г. Житецькому, як одному з перших дослідників українських дум [294, с. 7, 11, 14].

Слід зазначити, що основні положення “Мыслей о народных малорусских думах” не втратили своєї актуальності до сьогодення. Так, зокрема, праця П. Г. Житецького активно використовується у новітньому дослідженні, присвяченому кобзарському рухові в Україні [376].

Упродовж 1899-1900 рр. на сторінках “Киевской старины” була опублікована робота “Енеїда Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури ХVІІІ ст.”, у якій П. Г. Житецький дослідив пам’ятки української літератури ХVІІІ ст. і простежив історію двох різновидів староукраїнської літературної

мови – слов’яно-руської і книжної. В одному з листів П. Г. Житецький наступним чином сформулював мету цієї праці: “Хотів я з’ясувати в своїй книжці історію самовизнання українського на літературному ґрунті, історію “обрусіння” України в XVIII ст. і відродження української ідеї, свідомим проводирем котрої був автор “Енеїди”. Час вже це все вияснити, щоб не казали ... нам, що література українська виникла не з глибин народного духу, а з нікчемних фантазій політичних “мрійників”, не маючих жодного зв’язку з органічним ходом української історії” [110, арк. 1 зв.].

П. Г. Житецький звернувся до ранніх творів Феофана Прокоповича, літопису Граб’янки і “Странствовання” Василя Григоровича-Барського, зупинився на огляді драматичних творів XVIII ст., охарактеризував літературний стиль творів Г. С. Сковороди. П. Г. Житецький наполягав на спадковості україномовної літературної традиції, стверджуючи, що “Енеїду” Котляревського слід розглядати як творчий синтез української літератури XVIII ст., у якому було закладено початок нових літературних проявів, що далися взнаки протягом наступного періоду. Учений дійшов висновку, що І. П. Котляревського можна розглядати як батька нової малоросійської літератури, представника нової української творчості, вихованого на місцевій літературній традиції.

Важливість і вичерпний характер праці П. Г. Житецького для вивчення спадщини Котляревського підкреслював С. О. Єфремов, який називав автора дослідження “вельми заслуженим ученим нашим” [249, с. 124]. На думку Л. Т. Масенко, П. Г. Житецький перший в українському мовознавстві показав значення “Енеїди” І. П. Котляревського для становлення нової української літератури і літературної мови [286, с. 9].

У кінці XIX – на початку XX ст. П. Г. Житецький плідно співпрацював з видатним російським славістом О. О. Шахматовим. Обоє учених поєднували спільне коло зацікавлень і схожі погляди на вирішення важливих наукових проблем. О. О. Шахматов, поряд із деякими іншими представниками російського наукового загалу, такими як О. М. Пипін і Ф. Є. Корш, вважав беззаперечним фактом існування української літературної мови. О. О.

Шахматова та П. Г. Житецького безпосередньо зблизила робота над академічним “Словарем русского языка”, редактором якого упродовж 1891-1916 рр. був О. О. Шахматов. П. Г. Житецький довгий час займався читанням і виправленням коректури словника. У грудні 1898 р. Петербурзька Академія Наук відзначила внесок обох учених. Загальне зібрання Академії Наук обрало тридцятичотирирічного О. О. Шахматова ординарним академіком, а П. Г. Житецького членом-кореспондентом Академії Наук.

Критично ставлячись до своєї праці, вважаючи свої знання предмета, яким доручили займатися, недостатніми, П. Г. Житецький у листі до О. О.

Шахматова писав у 1902 р.: “Користуюсь нагодою, щоб вибачитися перед Вами за вбогість моєї коректури академічного словника. Біда моя в тому, що я не маю належної начитанності у великоросійських наріччях, а деякі мої пізнання в малоруських наріччях для словника виявляються непридатними” [163, арк. 1-13в.]. П. Г. Житецький пропонував розширити історичні рамки словника і

розмістити матеріал наступним чином: “1) Перший шар: слово і різноманітні значення його у сучасному вживанні та у письменників ХІХ ст. 2) Другий шар: Значення слова і літературне вживання його у письменників ХVІІІ ст., починаючи хоч з Ф. Прокоповича. 3) Третій шар: обласні слова. Зрозуміло, не всяке слово проходило б через ці стадії. Це тільки можлива повна і нормальна схема для їх історичного життя. Схема ця могла б бути розширена майбутніми поколіннями і на слова давньоруські” [163, арк. 2-2 зв.].

П. Г. Житецький виконував також й інші завдання Академії Наук, зокрема, ним було зроблено критичний огляд досліджень В. М. Перетца, що стосувалися російських пісень. Учений на той час займався порівняльним аналізом перекладів Біблії на українську мову. На замовлення Академії П. Г. Житецький здійснив науковий аналіз трьох перекладів Євангелія українською мовою: П. С. Морачевського (1860 р.), П. О. Куліша та І. П. Пулюя (1871 р.), М. Ф. Лободовського (1903 р.). Ця робота була опублікована у 1906 р. На думку П. Г. Житецького, найкращим з точки зору легкості мови був переклад Морачевського. “Немає жодного сумніву в тому що Морачевський у високій мірі володів почуттям народної мови й, так сказати, психологією її й усі зусилля прикладав до того, щоб, не відступаючи від змісту слов’янського тексту, внести до свого перекладу психологічне полотно малоросійської мови і властиві їй образи, її “свѣчаи и обычаи” [212, с. 39]. П. Г. Житецький також відзначив, що переклад П. С. Морачевського пройнятий високим релігійним натхненням.

Важливим етапом у науковій діяльності ученого стала робота над історичним словником української мови, матеріали до якого він збирав протягом тривалого часу. У листі до свого учня А. Ю. Кримського від 26 вересня 1896 р. Павло Гнатович писав: “Колись . . . я носив в серці своїм думку присвятить всі сили мої для цієї праці [створення історичного словника української мови – *автор*], до котрого, здається мені, сходяться всі питання нашої української справи – не тільки наукової і літературної, а навіть політичної. І мріялось мені, що сей труд буде для мене *diter ego*” [149, од. зб. 274].

Матеріали для словника П. Г. Житецький передав А. Ю. Кримському. У разі якщо б сам Кримський не зміг працювати над історичним словником, учений просив його передати матеріали якому-небудь “розумному и роботящому чоловікові” [149, од. зб. 274]. Обставини склалися так, що А. Ю. Кримський, не маючи змоги підготувати словник, у 1919 р. передав картотеку П. Г. Житецького Українській академії наук [303, с. 51]. У 1930 р. побачив світ перший том “Історичного словника українського язика” за редакцією Є. К. Тимченка, у якому ці матеріали були частково використані [341].

У 1907-1909 рр. вийшов “Словарь украинского языка” за редакцією Б. Д. Грінченка. П. Г. Житецький приймав безпосередню участь у його підготовці, надавав консультативну допомогу. Його рекомендації та зауваження щодо складання словника зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського [37; 45]. У передмові до словника Б. Д. Грінченко відзначив внесок П. Г. Житецького наступними словами: “... вважаємо приємним боргом висловити нашу глибоку вдячність П. Г.

Житецькому і К. П. Михальчуку за їх постійну, у весь час роботи, допомогу, яка відобразилась як у цінних наукових порадах, так і прогляданні роботи та вказівках на її погрішності” [241, с. XXVI].

На рубежі століть П. Г. Житецький активно співпрацював з М. С. Грушевським. Останній з 1895 р. був редактором “Записок Наукового товариства ім. Шевченка” і надсилав П. Г. Житецькому нові томи своєї “Історії України-Руси”, а також випуски “Записок”. В одному з листів М. С. Грушевський запропонував П. Г. Житецькому опублікувати на сторінках “Записок НТШ” дослідження ученого. Відповідаючи листом від 6 грудня 1900 р., П. Г. Житецький писав: “... Сказати Вам мушу, що давно вже совість стукає в мою душу і вимагає від мене праці для “Записок”. Дещо читав я з них по частях, а тепер передивляюся знов для моїх окремих робіт і радуюсь, і не нарадуюсь зросту нашої академічної науки на Україні. Се й єсть справжній і нерухомий доказ того, що Україна-Русь як окрема культурна сила не фантом, не мрія, що вона тут, тепер існує, а не колись існувала” [173, с. 31-32]. Результатом співпраці Житецького з Товариством стала публікація на сторінках “Записок” у 1903 р. розвідки “Острозька трагедія” [211] і обрання П. Г. Житецького дійсним членом НТШ. Житецький підтримував свого молодого колегу в його справі популяризації історії України за кордоном. Зокрема він схвально зустрів плани М. С. Грушевського надрукувати курс історії України французькою і німецькою мовами. “Треба нагадувати про себе в широких кругах всесвітньої публіки, щоб хатні злидні менш кусались” – писав він М. С. Грушевському [173, с. 39].

Двічі, у 1904 та 1907 рр., П. Г. Житецький отримував від І. В. Ягича пропозицію написати статтю про історію української літературної мови до “Енциклопедії слов’янознавства”. Робота над іншими науковими працями, а також погіршення стану здоров’я тривалий час не давали Павлові Гнатовичу можливості виконати це прохання. Він порекомендував науковців, які могли б виконати це завдання, а саме В. М. Перетца, В. М. Гнатюка, К. Й. Студинського, А. Ю. Кримського. Усе ж таки наприкінці 1908 р. П. Г. Житецький у співавторстві з учнем В. М. Перетца О. Г. Богумилом склав стислий нарис основних етапів формування української мови, щоправда до “Енциклопедії слов’янознавства” він не потрапив і був виданий вже після смерті ученого у 1914 р. [215].

Вище ми лише побіжно торкнулися філологічних праць П. Г. Житецького, присвячених українській проблематиці. Але поряд із цим, учений виявляв інтерес до історії мовознавства (“Диалог Платона “Кратил”, 1890; “Гумбольдт в истории языкознания”, 1900) та історії російської літературної мови (“К истории литературной русской речи в XVIII в.”). Залишилися неопублікованими роботи П. Г. Житецького, присвячені історії чеської (“Характеристика героїв Краледворського рукопису і їх вірність для культурної історії Чехії”, “Повідомлення про захист Краледворського рукопису Їдечком”), польської (“Питання давньопольської мови”, “Питання XV ст.”) та сербської мов [223].

В архіві П. Г. Житецького зберігаються й інші неопубліковані наукові праці ученого. Причому далеко не всі вони є філологічними за спрямуванням. Так, дві роботи П. Г. Житецького, а саме “Религиозные верования собственно немцев” та “Религия и мифология греков”, присвячені релігієзнавчій проблематиці [52].

Досі не стали предметом наукового вивчення неопубліковані історичні праці П. Г. Житецького, так само як і погляди ученого на історичне минуле України. Водночас дослідження цього аспекту наукової творчості ученого є вкрай важливим як для всебічного висвітлення його наукової спадщини, так і для об’єктивного розуміння його суспільно-політичних поглядів.

П. Г. Житецький цілком поділяв погляд на мовні явища, як на продукт історичного процесу. Учений спромігся створити власну цілісну концепцію історії української мови, яку він простежував від найдавніших часів до XVIII ст. включно. Розгляд мовно-літературних процесів здійснювався ним у нерозривному зв’язку з історією українського народу, що виділяє його з-поміж сучасних йому українських філологів [372, с. 260]. М. В. Павлюк схильний вбачати в П. Г. Житецькому предтечу психологічного соціологізму в європейській лінгвістиці, адже пояснення виникнення староукраїнської літературної мови здійснюється ним в плані соціально-історичної характеристики. “Вчений залишався вірний своїй загальній ідеї: мова – суспільне явище і без розуміння історії суспільства розібратися в її розвитку неможливо” [297, с. 128-129].

В одному з листів П. Г. Житецький писав: “Тепер я зайнятий Литовським періодом української історії, тобто XIII і XIV ст. – часом, який важко піддається вивченню, натомість який найкраще викриває московську науку, – так само, як XVIII ст. викриває московську політику, а XVI та XVII польську брехню” [145, од. зб. 67992, арк. 1 зв.]. З цього фрагменту видно, що учений високо оцінював необхідність об’єктивного і неупередженого висвітлення історії України.

П. Г. Житецький вважав за необхідне вивчення історичної проблематики для вирішення філологічних завдань [204, с. 258]. У своїй магістерській дисертації П. Г. Житецький ставить питання, як підійти до вирішення окремих філологічних проблем, зокрема проблеми прамови, чи старим шляхом порівняльно-теоретичним, шляхом абстрактної побудови первісних форм, чи порівняльно-історичним? Саме останній шлях П. Г. Житецький визначив як найбільш доцільний [204, с. 260], зазначаючи однак, що в філологічній науці історичні гіпотези можуть бути вжиті тоді, коли “не можна вивести історичних моментів у розвитку мови з наявних умов її існування, з власної її природи, наскільки вона проглядається в старовинних писемних пам’ятках, а також – наскільки вона підлягає спостереженню в живих сучасних нам наріччях” [220, с. 300]. Саму історичну гіпотезу П. Г. Житецький називав “останнім притулком, що нагадує філологу про безсилля його науки” [220, с. 300].

На думку П. Г. Житецького, в дослідженні історії мови “слід дотримуватися того загального міркування, за яким ступінь творчої енергії в мові залежить від історичної та географічної обстановки народу ... одне плем’я, закинуте далеко від центра історичних подій, в місцевість, відрізану природними перешкодами

від інших племен ... здатне в більшій мірі до збереження стародавніх особливостей мови, ніж інше плем'я, поставлене під натиск історичних явищ, розташоване на шляху живого сполучення як зі спорідненими, так і з іншими племенами” [204, с. 269].

До вивчення історичного процесу П. Г. Житецький підходив з позицій позитивістського еволюціонізму, вважаючи, що населення України, починаючи з давньослов'янських племен, було пов'язане ланцюгом спадкоємності. На думку Ю. В. Павленка, цієї концепції дотримувалися практично всі демократично мислячі історики та суспільствознавці України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., серед яких М. І. Костомаров, М. М. Ковалевський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. С. Грушевський, В. К. Винниченко [296, с. 81, 86]. І. Лисяк-Рудницький також зауважував, що провідники тогочасної української науки були “визнавцями позитивізму” [283, с. 249].

У 1864 р. П. Г. Житецький закінчив історичне відділення історико-філологічного факультету Університету св. Володимира і в наступному році захистив кандидатську дисертацію “Община и единое государство в Киевской Руси”, оригінал якої зберігається в Державному архіві м. Києва [21]. Чорновий варіант праці, а також робочі матеріали, виписки з джерел, літератури, та власні роздуми П. Г. Житецького, які не були призначені для оприлюднення, знаходяться у архіві ученого в ІР НБУВ [49; 50]. Незважаючи на те, що ці роботи написані П. Г. Житецьким ще у студентські роки, вони мають надзвичайно велике значення для з'ясування його історичних поглядів, адже більша частина зроблених ним висновків щодо історії українського народу отримала свій подальший розвиток в опублікованих філологічних працях пізнішого періоду. Не слід забувати й про те, що на час підготовки кандидатської дисертації світоглядні позиції П. Г. Житецького вже значною мірою були сформовані. Кількома роками раніше ним було опубліковано статтю “Русский патриотизм” [201], яка вважається квінтесенцією громадських та наукових поглядів П. Г. Житецького, своєрідним маніфестом, якого учений дотримувався протягом усього життя [300; 186].

У Державному архіві м. Києва зберігається також студентська робота “Дружина” [20], авторство якої приписується Житецькому. Проте наявність в цій роботі посилань на пізні праці В. Б. Антоновича [20, арк. 2 зв.] і підпис самого Антоновича, який перевіряв роботу, свідчать про те, що “Дружина” була написана через кілька десятиліть після того, як П. Г. Житецький закінчив університет і найвірогідніше належить його старшому сину – Гнату, випускнику історико-філологічного відділення Університету св. Володимира.

Подальші дослідження П. Г. Житецького, за винятком одної полемічної статті [47; 203], були спрямовані на з'ясування переважно філологічних питань. Однак навіть у суто мовознавчих роботах П. Г. Житецький часто звертався до тих чи інших проблем української історії. Окрім літературних пам'яток, у своїх розвідках учений використовував широке коло історичних джерел, зокрема, Повість минулих літ, Київський, Львівський, Межигірський та Густинський літописи, козацькі літописи ХVІІ-ХVІІІ ст., свідчення іноземних, насамперед,

візантійських та польських, авторів, листування, грамоти, акти та ін.

Однією з ключових проблем, яка привертала увагу П. Г. Житецького була проблема виникнення української мови та українського етносу [266]. Походження українців учений нерозривно пов'язував з племенами східних слов'ян. Дотримуючись дунайської теорії походження слов'ян [21, арк. 5 зв.], він вважав ядром східнослов'янського населення племена, які проживали між Західним Бугом, Дністром та Дніпром. На його думку, з цих територій ще в доісторичні часи йшов колонізаційний рух у південно-західному і південно-східному напрямках [204, с. 261]. Не схильний довіряти літописним свідченням щодо розселення слов'янських племен, П. Г. Житецький зазначав, що “темний переказ, який дійшов до літописця з глибини сивої, незапам'ятної давнини, виправлений і доповнений пізнішими вставками, в жодній мірі не повинен закривати від нас того непорушного факту, що скільки б не було пізніших переселень слов'янських племен на захід і північний захід руської рівнини від Карпат до верхів'їв Дніпра, простір цей з прадавніх часів був заселений слов'янами – аборигенами” [204, с. 266]. З останніми Житецький ототожнює згадувані Геродотом, Плінієм та Прокопієм племена нервів, будинів, венетів та антів. “До цих слов'ян напливали натовпи вихідців з південного заходу від Карпат, зустрічаючи споріднені племена слов'янські, і від них же йшли колоністи на північний схід” [204, с. 267].

У магістерській дисертації П. Г. Житецький зазначає, що за доісторичних часів “слов'яно-руські” племена істотно відрізнялися між собою з етнографічної точки зору, однак попри цю різницю “вони несли в собі риси того типу, який ми називаємо східнослов'янським” [204, с. 262]. У ті часи східні слов'яни послуговувалися “праруською” мовою, яка, на думку ученого, характеризувалася спільністю лексики і синтаксису, але не була єдиною з точки зору морфології та фонетики [204, с. 35-36].

Ці тези вступають у певну суперечність з висновком, який свого часу П. Г. Житецький зробив у неопублікованих історичних записках. Він зазначав, що “жодна слов'янська народність не багата настільки землеробським і сімейним епосом, як малоруська. Важко сказати, що складає найсуттєвішу її ознаку: героїчна (козацька) сторона, чи сімейна. Це зближує етнографічні риси малоруського народу зі знаменитим місцем у Нестора про полян. А та обставина, що християнство застало східних слов'ян в епоху землеробського культу, що розвивався переважно на Україні, показує, що ще в доісторичну [тут і далі підкреслено П. Г. Житецьким – автор] епоху існувала група переважно землеробська – південно-руська, з придніпровським місцем перебування давніх полян, яке особливо сприяє землеробству, і що, відповідно, формація малоруської народності відноситься до доісторичної епохи” [50, арк. 3].

Можна припустити, що протягом 12 років, які пройшли від написання записок до публікації магістерської роботи, погляди П. Г. Житецького щодо часу виділення українців з загального масиву східних слов'ян змінилися. Однак, на нашу думку, більш ймовірно, що Житецький свідомо не хотів висловлювати свої справжні погляди на це питання, оскільки вони суперечили тогочасній

офіційній історичній доктрині. Напевно саме тому він вирішив взагалі ухилитися від відповіді на питання коли і за яких обставин з давніх племінних груп виділилися пізніші групи східних слов'ян [204, с. 267].

Натомість в магістерській роботі П. Г. Житецький доводить, що саме в малоросійському наріччі (а точніше в північних малоруських говірках) збереглася найбільша кількість архаїчних мовних рис, за допомогою яких можна реконструювати давньокиївську мову домонгольського періоду. Крім того, він проводить думку про те, що саме землі полян стали центром формування південної Русі, як етнокультурної спільності і саме Київ являв собою пункт з'єднання для південноруських земель [204, с. 276].

У кандидатській дисертації П. Г. Житецький звернувся до докладного аналізу землеробського способу життя і сімейних цінностей полян, які, що було показано вище, він вважав спільними й для українців. П. Г. Житецький відмічає, що “в цьому племені панували добрі сімейні звичаї з землеробською обстановкою” [21, арк. 4 зв.]. Він виділяє характерні риси, притаманні культурі полян, а саме провідну роль сім'ї, працелюбність і осілий спосіб життя. Поряд із цим, учений застерігав від ідеалізації побуту та звичаїв давніх слов'ян, вказуючи на наявність людських жертвоприношень у X ст. [204, с. 33].

Серед чинників, які впливали на формування культури давніх слов'ян, П. Г. Житецький особливо наголошує на географічному. Визнаючи, що рівнинний ландшафт не дозволяв слов'янським племенам “ухилитися від спільного типу, він підкреслював, що “дрімучі ліси чинили у нас до певної міри той самий вплив, як в інших місцевостях гори, тобто сприяли племінним відмінностям, племінній відособленості і в побуті і в мовах”. Радимичі, в'ятичі, древліани та інші східнослов'янські племена дотримувалися різних способів господарювання, в різні часи переселилися зі своєї прабатьківщини і відчували на собі впливи різних зовнішніх сусідів [204 с. 33].

Основною суспільною ланкою у східних слов'ян був рід, а сукупності родів утворювали племена, які, однак, не були стійкими утвореннями. “Якщо навіть і родоначальники вирішували справи, то, очевидно, кожне плем'я ... було союзом общин. Зрозуміло, що це не були організовані общини і зв'язок між ними не був міцно встановлений. Це були безпосередні групи з усією хиткістю і невизначеністю безпосередніх відносин” [21, арк. 4]. Осілий, землеробський спосіб життя полян, який вимагав тривалої і наполегливої праці, сприяв розкладу родового ладу: “... ми знаємо, що продукт землеробського побуту – сім'я, що сім'я сприяє розвитку особистості і що осілі племена не можуть довго витримати гнітючого права старшого в роді ... Де праця – там і особистість, де особистість – там рід у своєму чистому вигляді неможливий” [21, арк. 4 зв. - 5 зв.]. П. Г. Житецький відзначав велику роль міст у прискоренні процесів суспільного розвитку слов'ян. “В місті раніше повинна була скластися народна община: життя і руху, зіткнень і боротьби було більше, а тому більше й приводів до спільних нарад” [21, арк. 8 зв.].

Розглядаючи питання витоків державності у східнослов'янських племен, П. Г. Житецький погоджується з тим, що історія держави починається “з утворенням

урядового центру в Новгороді і, потім, з перенесенням його в Київ” [21, арк. 18]. Однак він наголошує на тому, що держава розвинулася на місцевому слов’янському ґрунті, яким була ”доварязька” община [21, арк. 18 зв. - 19]. Учений підкреслював важливість того факту, що у слов’ян “один рід (покоління) тримає княжіння над цілим племенем, що ще задовго до пришествя варягів в племені полян утворилися деякі слабкі риси громадянськості, які ми бачимо згодом у всіх племен” [21, арк. 9 зв.].

Після приходу варягів, слов’янські роди, за Житецьким, втрачають інстинкт влади, зливаючись пізніше в боярський стан. “Родове начало, так би мовити, централізується в одному владному роді Рюрика” [21, арк. 18 зв.]. Погоджуючись з тим, що за Олега, Ігоря, Святослава ватажками дружини були в основному варяги, П. Г. Житецький заперечує М. П. Погодіну в тому, що слов’яни не допускалися до керівництва військом. Учений зазначає, що вже за Святослава, а тим більше за Володимира і Ярослава “посади менш важливі доручалися туземним воєводам” [21, арк. 25].

Час остаточного формування соціальної структури давньоруського суспільства П. Г. Житецький відносив до правління Ярослава, коли населення розпалося на дві великі частини: переважно міську, станову (суспільство) і сільську, землеробську (народ) [21, арк. 34]. Між цими групами була різниця в заняттях і способі життя, в світогляді і віруваннях. “Зрозуміло, що цей контраст був більш помітний в великих містах, таких, наприклад, як Київ, і що в незначних містах він був менш помітний, так як загальний склад населення як в селах, так і в містах був землеробський. Різниця між ними полягала в тому, що села були не огорожені, а міста – огорожені. Міста були адміністративними і військовими пунктами з певними засобами захисту, в них зосереджувалися всі засоби земської оборони. ... У селах було життя князів, тобто їх маєтності. Села продавалися і заповідалися, особливо монастирям. ... Сільська община не була такою самостійною як міська, але не можна відкидати її самостійності в домашніх справах” [21, арк. 34 зв. - 37].

П. Г. Житецький високо оцінював значення Києва, як консолідуючого осередку Південної Русі. “Серед полян за незапам’ятних часів сформувався центральний пункт з’єднання для всього племені, але до появи Олега в Києві, ми не бачимо, щоб цей першопочатковий центр руського життя істотно впливав на долю інших племен” [204 с. 34]. Піднесення Києва, як центра політичного і культурного життя усієї Русі, на думку ученого припадало на епоху єдинодержав’я, тобто на період правління великих князів від Олега до Ярослава, з невеликими перервами [21, арк. 39]. Особливу роль в піднесенні Київської держави П. Г. Житецький відводив Володимирі Святому, який спромігся об’єднати слов’янські племена завдяки запровадженню християнської віри [209, № 4, с. 320].

Християнство, яке відкрило шлях на Русь іноземним культурним впливам, “переплелось з місцевими язичницькими уявленнями у вигадливу тканину двовірного світогляду”. Така специфіка культурного розвитку породила, у свою чергу, самобутню літературну школу, традиції якої склалися протягом перших

трьох століть давньоруської писемності під впливом різноманітних місцевих та зовнішніх чинників [219, с. 272-273].

Період розквіту Києва завершується, за П. Г. Житецьким, з початком періоду феодальної роздробленості і виникненням нових центрів, які послаблювали вплив столиці княжої Русі [209, № 4, с. 320]. В кінці XII ст., на думку ученого, спостерігається зіткнення і боротьба за політичне панування в руських землях двох центрів – південного, київського, і північного, володимиро-суздальського. Для П. Г. Житецького було очевидним, що така конфронтація була наслідком “побутових різниць між двома головними половинами руської землі, різниць, що поступово наростали протягом попереднього часу” [204, с. 271]. Він доводив, що упродовж другої половини IX – другої половини XII ст., паралельно із розкладом племінного ладу, поступово відокремлювалися південноруські, білоруські та новгородські елементи руської прамови. “Тоді на зміну земельним говіркам почали потроху визначатися групи ще більші у вигляді двох головних руських наріч – південного і північного ... Нам здається, не можна ігнорувати цього факту для історії російської мови, якщо тільки ми достатньо впевнені в тому, що в житті мови відображаються побутові настрої народного духу, народних понять, вірувань та ідеалів. А про те, що ідеали південної та північної Русі на той час ... були неоднакові свідчить не тільки політична історія, але й такі великі літературні твори, як “Слово о полку Ігоровім” та усі південні літописи, які відрізняються південноруським складом світогляду і мови” [204, с. 271].

Остаточо хід історії південної та північної частини Русі визначила монголо-татарська навала, яка спустошила Київ. “Населення київської землі з того часу не проявляло енергії попередніх часів, залишаючись в основному пасивним спостерігачем подій” [204, с. 276].

П. Г. Житецький категорично виступав проти концепції історії М. П. Погодіна, згідно з якою великоросійське плем'я після монгольського нашестя виселилося з Києва на північ, натомість територію Київщини заселили вихідці з Південно-Західної Русі. Полемізуючи з О. І. Соболевським, який обстоював погодінські погляди на історію Русі, П. Г. Житецький зазначав: “В спілкуванні давньоруських племен я не відкидаю пересування тих чи інших суспільних груп і навіть значних народних мас, але звідси далеко до гіпотези про суцільне видалення з Київської землі її мешканців, які створили на цій землі такий центр давньоруської культури, який в XI – XII ст. був не нижчим за багато інших центрів європейської просвіти” [220, с. 299]. На основі аналізу давньоруських літературних пам'яток П. Г. Житецький доводив, що принаймні до другої половини XII ст. в Києві та Галичі панував звуковий тип одного й того ж самого наріччя. “Отже немає причин вважати, що з другої половини XII ст. плем'я київське перестало бути племенем – не тим, чим воно було в XI і першій половині XII ст. Інакше треба припустити історичне диво – необхідно припустити, що воно в другій половині XII ст. виселилося з Києва, а на його місце прийшло з півночі інше плем'я – великоруське” [220, с. 293].

Після татарської навали для Києва настали темні часи. “В XIII ст. Київ вже не мав свого літописця, тому що центр політичного тяжіння перемістився в Галицько-Волинську землю. Видно, що й розумові сили відринули в цей час туди ж: у цьому переконує нас Галицько-Волинський літопис, який дійшов до нас у тому ж Іпатіївському списку. По тону і стилю він є продовженням Київського літопису; видно, що літописці двох сусідніх областей належали до однієї і тієї ж школи, яка має досить конкретні ознаки, що відрізняють її від північних літописців – новгородських і суздальських” [220, с. 293].

На думку П. Г. Житецького, у XIII ст. на Волині спостерігається похвалення народного духу, “яке проявилось не тільки в блискучих княжіннях Романа і Данила, але й в літературній пам’ятці того часу – Волинському літописі” [204, с. 276]. Однак піднесення Південно-Західної Русі виявилось нетривалим. “В XIV ст. настав для Волинської та Галицької землі важкий час. Загроза татарської навали, дещо стримана розсудливою політикою Данила, не переставала похмурою тінню лежати над краєм, гальмуючи його матеріальне і розумове процвітання. Наступники Данила були ще в залежності від татар, постійно відкуповуючись від них подарунками, які не завжди охороняли від татарських набігів. Між тим з півночі насувалися на південь і на південний захід грізні сили литовців. Нарешті зі смертю Юрія II ... Мала Русь не в змозі була дати відсіч завойовницьким прагненням Казимира Великого, який у 1340 р. заволодів Львовом. Дещо раніше (1337) Волинською землею заволодів Любарт, син Гедиміна, одружений на доньці Юрія II. Південно-Західна Русь, оточена з усіх боків ворожими народами, втратила свою самостійність: одна частина її відійшла до Польщі, інша до Литви, третя, південно-східна, простягалася широкою пустелею в напрямку татарських кочовищ” [204, с. 277].

Однак історичний процес на цьому не зупинився. Спадкоємицею княжої Русі, яка загинула з падінням Києва, виступила козацька Україна, “яка поєднала в собі вічове начало київської епохи з військовою організацією литовської епохи” [204, с. 287]. Переканання П. Г. Житецького у тому, що українське козацтво наслідувало традиціям Київської Русі сформувалося ще у 1860-х рр. і червоною ниткою простежується в пізніших його роботах. У своїх неопублікованих записках П. Г. Житецький ставив перед собою питання “Чому богатирський епос руський не залишився на півдні?” і відповідав на нього: “Козацький епос являє собою подальший його розвиток, тоді як він не міг розвиватися на півночі внаслідок особливих умов, в яких знаходилася там давньоруська землеробська община” [50, арк. 13]. В етнографічному зв’язку козацького типу з землеробським, а також в спільних рисах давньоруського епосу і українських народних дум П. Г. Житецький вбачав основний доказ спадкового зв’язку між Давньою Руссю і українським козацтвом. “На руїнах старого життя виникло на півдні нове життя. На місці князівських дружин з’явилися козацькі дружини. В гучному потоці козацької історії билинні перекази потроху майже зникли на півдні Русі...” [209, № 4, с. 320].

На думку П. Г. Житецького, остаточне розділення малоруського та великоруського нарід відбулося в XIV ст., що приблизно збігається з

остаточним політичним відокремленням південної та північної Русі. Учений намагався осмислити причини, чому напрямки подальшого історичного розвитку Південної та Північної Русі виявилися настільки різними. Він знаходив відповідь у відмінностях культурно-релігійного та цивілізаційного розвитку півночі і півдня, які були обумовлені історичною кон'юнктурою, що склалася на той час.

З прийняттям Руссю християнства у X ст., на думку П. Г. Житецького, виник антагонізм між візантійською ортодоксальною релігійною думкою і народним світоглядом. Цю культурно-релігійну дихотомію успадкувала північ, де її наслідком став церковний розкол. Консолідаційну ініціативу взяло на себе світське начало, втілене, на думку П. Г. Житецького, у Петрі I та його реформах. Натомість на півдні "...рано розвинувся козачий елемент, споріднений з давньо-народним богатирським. Україна Київська – богатирська, зробилася Україною козацькою. Це головний історичний зв'язок XI-XII ст. з наступними століттями, коли відбувалася формація нової малоруської народності. ... Татарщина стерла загальноруську старовину на півдні, принаймні до тієї міри, що підготувалося місце для нового життя, для нової історичної творчості. На півдні двовір'я повинно було поступитися місцем ... союзу релігії з народністю для спільних цілей. Звідси в народній малоруській поезії не збереглося жодних слідів язичницького [нерозбірливо – автор], і тільки нестача літературно-громадянської освіченості, наслідок нещасної долі Малоросії, завадив на півдні здійснитися тому, що на півночі здійснилося за Петра шляхом реформи". Житецький вважав, що на півдні та заході перейнята духом містицизму схоластична освіченість була "зерном подальшої цивілізації" і не вступала в конфлікт з народною свідомістю, з якою на півночі не могла змиритися вузька обрядово-релігійна думка, схильна до східного застою [50, арк. 1-3].

"Розділення Русі сталося в той час, коли федеративна система досягла крайнього розвитку. Татарський і візантійський вплив дали на півночі ... царя. Не так було на півдні. Татарщина пройшла руйнівним ураганом по українцям, але вона не впивалася в саме життя" [50, арк. 4]. Потрясіння було миттєвим і не залишило глибоких наслідків. На півночі земство все більше відокремлювалося від власного уряду і народ починав бути простонароддям. На півдні простонароддя (хлопство) не мало власного владного центру і опинилося під впливом феодальної Польщі. "Трунт південно-руський, зі старовинним земсько-федеративним началом, не встиг ще виробити нічого іншого" [50, арк. 5].

В той час як північне простонароддя, яке мало свій власний уряд, виявляло протест проти "домашнього зла" головним чином релігійним шляхом, у церковному розколі, на півдні боротьба могла мати політичний характер. "Це дає малоруській історії самостійний вигляд окремої науки, оскільки формація малоруського народу не примха історії і не випадковий історичний стрибок. Якщо мова йде про випадковості, то чому ж не назвати випадковістю й утворення Московської держави?" [50, арк. 6]. Викладення своїх міркувань П. Г. Житецький завершує тим, що називає смішною перевагу, яка надається московському народу в питанні збереження давньоруських традицій. Він

наголошує на тому, що невідомо, де давньоруська народність збереглася у більш чистому вигляді, під впливом татарщини чи Польщі [50, арк. 6].

У цих тезах повною мірою проявився вплив на формування історичних поглядів П. Г. Житецького з боку М. О. Максимовича та М. І. Костомарова. Перший сформулював ідею спадкоємності між Київською Руссю і українським козацтвом [275, с. 199]. Другий обґрунтував концепцію української та російської історії як протистояння удільно-вічового федеративного принципу соціально-політичного устрою, який Україна успадкувала від Київської держави, самодержавству, яке під впливом кочовиків монголо-татар прийшло в Росії на зміну федералізму. Ці свої погляди М. І. Костомаров сформулював на початку 1860-х рр. у статтях “Мысли о федеративном начале в древней Руси” [276] та “Две русские народности” [277] і розвинув у роботі “Начало единой державы в древней Руси” [278].

П. Г. Житецький загалом скептично оцінював наслідки входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польщі. “На протязі цілого століття, з половини XIV до половини XV ст. усі ці землі постійно переходили з рук в руки, а їхнє населення розтрачувало свої сили в непродуктивній боротьбі під чужими знаменами” [204, с. 277]. Проте він визнавав, що до певної міри в литовській державі зберігалися давньоруські традиції. “Завойовники литовці підкорилися впливу руської освіченості” [204, с. 279]. У своїй промові, присвяченій питанню походження роду Олельковичів, П. Г. Житецький зазначав: “В XIV ст. в південно-західній Русі зустрілося два покоління князівських родів – литовське, яке походило від Гедиміна, і руське – Володимира. У Гедиміна було більше княжат, ніж князівен, навпаки, руські князівські родини були багатими на князівен, освічених і водночас багатих спадкоємців величезних земельних володінь. Ось ці князівни, виходячи заміж за литовських князів, сприяли утвердженню влади нащадків Гедиміна над підкореною країною, але самі у свою чергу набували влади над суворими поневолювачами своєї батьківщини. Вплив руських матерів не забарився позначитися на другому поколінні литовських князів, для яких руська була материнською мовою, але вже в третьому поколінні в родинну обстановку литовських князів проник новий вплив латино-польської культури” [47, арк. 8-8 зв.].

П. Г. Житецький високо оцінював значення для історії України битви на Синіх водах 1363 р., яку він називав вісником відродження Південної Русі. Перемога над татарами відкрила можливості для колонізації спустошених земель, яка проводилася з ініціативи представників знатних литовських фамілій. “До старовинних мешканців степової України припливали, таким чином, нові сили, які, завдяки литовській військовій організації поступово розширювали кордони литовських володінь [204, с. 285-286].

У XV ст., коли Вітовт поставив Кримське ханство у васальну залежність, а в країні замість удільного порядку, що тримався за Ольгерда, було запроваджено систему державної єдності, у Великому князівстві Литовському було усвідомлено об’єднуюче начало державного життя [217, с. 20]. Однак з

приходом до влади Ягайла “з’явилася нова політика об’єднання литовської Русі з Польщею”, хоча сама Литовська держава, на думку ученого, мала ще достатню силу для самостійного існування. “Ядром цієї сили був народ, а представниками її були ті князівські роди, які не пішли слідом за Ягелло. Вони стояли на чолі руського населення країни, колонізували волості, захищали політичні та національні права народу, були патронами церкви” [47, арк. 8 зв.]. Остання цитата у повній мірі характеризує бачення П. Г. Житецьким рушійних сил історичного процесу, серед яких головною він вважав народ.

Учений з прихильністю ставився до діяльності Свидригайла, навколо якого утворилася опозиція, що захищала права Литви на руські землі. До цієї опозиції входило багато руських князів, а сам Свидригайло, якого П. Г. Житецький характеризує як “сміливого авантюриста”, користувався значною популярністю серед русинів. Його підтримувала насамперед вища литовсько-руська аристократія, яка побоювалася шляхетського рівноправ’я, а також селяни, для яких феодальний устрій Литви був вигіднішим за польський [204, с. 277-278]. Однак “після падіння демократичної – власне литовської партії в особі Сигізмунда Кейстуовича, а також удільно-князівської, в особі Свидригайла, виступили на сцену зем’яни, які готували шляхетський лад в литовсько-польських землях”. Зміни, які у зв’язку з цим настали в подальшому, на думку П. Г. Житецького не давали змоги закласти в Україні основи міцної культури [217, с. 20]. Повільно, але наполегливо створювалися умови для укладення Люблінської унії. Наприкінці XV ст. населення України ще не було остаточно закріпачене, однак поступово селянські права піддавалися утискам на користь влади поміщиків, обмежувалися права общини і майнова правоспроможність селян. Значно активізувався міграційний рух. “На усьому лежало тавро нестійкості і незавершеності, всюди панувала різнохарактерна суміш понять і інтересів. Старі засади життя були підірвані, нові – не встигли пустити глибоке коріння, народна опозиція не встигла ще зміцнитися”. У XIV-XV ст. в Україні припинився літературний процес, адже “ні про що і нікому було писати”. “Представники” народу, аристократи, “один за одним переходили до чужого табору, залишаючи народ в становищі неосвіченої і безправної маси” [204, с. 279].

На думку П. Г. Житецького, доленосне значення для історії України мало взяття турками Константинополя у 1453 р., прийняття татарами мусульманства і васальної залежності від Османської імперії. Спустошливим набігам татар, кількість яких різко збільшилося в кінці XV – на початку XVI ст., місцева влада не могла нічого протиставити. “Тоді-то, на зміну попередньої колонізації, яка велася з’єднаними силами народу і дворянства литовської Русі, виступила чисто народна колонізація. На початку XVI ст. від Києва вниз по Дніпру, а також у напрямку до Галича, простягнулася охоронна лінія, готова помірятися силами з татарами. Вона утворилася з місцевого населення, яке давно було знайоме з небезпекою бойового життя. Це було південноруське козацтво” [204, с. 287]. Воно, за словами П. Г. Житецького, зосередило в собі передову і водночас привабливу силу. Козацтво приваблювало до себе народні маси з усіх земель

малоруських, в ньому змішалися усі прошарки південноруського населення, яке в епоху Хмельницького, виступило як схвильоване море зі своїх берегів.

“Наснага оволоділа усією громадою народу, до самої її глибини, разом з тим зросло поетичне натхнення, плодом якого були думи”. Усна народна творчість, у якій оспівувалися подвиги козаків, сприяла подальшому відокремленню української мови. Саме в думках, вважав П. Г. Житецький, малоросійське наріччя досягло тієї норми, яка складає характеристику власне українського говору [204, с. 290-291].

Тим часом, Польща змогла нарешті зломити опір литовців, і в союзі з литовсько-руською шляхтою застосовувала усіх можливих заходів для закріпачення селян. В цьому, зокрема, учений вбачав найважливіший наслідок Люблінської унії 1569 р. Після укладення унії, стародавні князівські роди, які захищали політичні права південно-руського народу, поступово почали переходити до табору своїх супротивників [205, с. 12]. Залишаючись без високих покровителів, народ протидіяв насиллю поміщиків не тільки втечею до козацьких дружин, але й збройною боротьбою проти своїх пригноблювачів.

На фоні загострення політичної боротьби народу за свої права, у 1596 р. була укладена Брестська церковна унія, до якої П. Г. Житецький ставився негативно. Унія, на його думку, підтримуючи церковну ієрархію, підривала соборне начало церковного життя, яке цілком відповідало основним поглядам народу на суспільне життя в усіх можливих його проявах. “Унія, всупереч своїй назві, вносила розбрат у народне співжиття, від якого відставали люди, що любили плисти за водою” [217, с. 25].

Те, що “православ’я, з його соборним началом церковно-релігійного життя, більше відповідає народному світогляду, ніж унія з її гнітючим авторитетом церковної ієрархії”, усвідомлювали діячі православної церкви, які у своїй оборонній боротьбі проти унії заручилися підтримкою народу. Вони звернулися до народної мови, яка в українській православній літературі набуває характеру знаряддя релігійної боротьби [218, с. 182]. При чому, зазначав П. Г. Житецький, сталося це ще задовго до укладення унії, в той час коли в Україні почалося віяння нових ідей, котрі були відгуком реформації і соцініанства. В XVI ст. з’явилося чимало перекладів євангелія, псалтирів та пісень українською мовою [213, с. 296]. Перекладання святого письма на українську мову учений пояснював прагненням дати посполитим людям книгу, на яку можна було б посилатися у релігійній боротьбі [205, с. 2-3]. Учений підкреслював, що ця демократична течія виникла в Україні в ті часи, коли скрізь у Європі, окрім деяких німецьких країн, панувала думка, що мовою церкви мусять бути тільки привілейовані мови: латинська, грецька або слов’янська [213, с. 296].

У порівнянні з Московією, досягнення української культури виглядали ще більш переконливо. “В 1619 р. видруковано слов’янську граматику Мелетія Смотрицького, котра зробилася регулятором письменства не тільки у нас, а й в Московщині. Цілим віком попередили ми науковою просвітою свого московського сусіда, бо ще в кінці XVI ст. малися в нас школи середні і вищі, а у московському царстві, окрім початкових шкіл для виховання церковників,

нічого не було аж до кінця XVII ст.”. П. Г. Житецький підкреслював, що в Україні ці школи, окрім Острозької, засновувалися не панами, які через 50 років після Люблінської унії відвернулися від свого народу, а простими міщанами, які висунули супроти шляхетсько-польської держави староруську ідею народоправства в так званих братствах. “Не мали ми своєї держави ні тоді, ані опісля – але ж ця ідея була нашою державною силою через всі часи боротьби нашого народу з польською державою”. Під впливом цієї ідеї, розвивав свою думку П. Г. Житецький, православна віра втратила всі ознаки візантійства, переробившись у так зване благочестя, яке дуже високо цінувалося народом, “бо воно утворилося не в державних канцеляріях, а на вільному повітрі, в житті самого народу”. Тогочасна література була представлена чималою кількістю пам’яток, в яких благочестя оберігалось з точки зору народних інтересів [213, с. 297].

На думку ученого, українські церковні ієрархи розуміли, що сутність православ’я була не в церковних обрядах, а в живих стосунках між віруючими, незалежно від їх соціального і майнового статусу. “В тому власне й криється корінна особливість української церкви, що в ній ієрархія не була заражена ідеєю своєї непогрішимості, що вона сама залучала мирян до широкої участі в справах церкви, яка виявлялася в соборах і особливо в братствах. Не могла вона не прислухатися до голосу народного, хоча б уже через те, що цей голос мав величезний вплив на заміщення церковних посад”. Лише протягом XVIII ст., після того як сільські та міські громади втратили право обирати священика і народний лад української церкви було підірвано, цей вплив поступово послабшав [217, с. 133].

Близька народному духу українська православна культура породила плеяду таких яскравих і непересічних імен, як І. Вишенський, Ф. Прокопович, І. Борецький, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін. Натомість унійна література не могла похвалитися суттєвими здобутками саме тому, що вона була далекою від народу, маючи церковно-офіційний характер і не виходячи за межі того, що задовольняло потреби релігійної думки. Єзуїтська “латинська наука”, підтримувана уніатським духовенством, не довіряла розумові і боялася його безсторонніх вироків, уникала самостійної творчості, віддаючи перевагу формі думки перед її змістом. Не уявляючи виразно сутність цієї науки, народ інстинктивно не сприймав її, оскільки бачив деморалізуючий вплив латинської науки у своєму середовищі [217, с. 25]. П. Г. Житецький вважав загальновідомою істиною те, що унія спиралася на польську культуру і польську мову. Проте, навіть коли уніатська література намагалася користуватися народною мовою, вона не знаходила підтримки, адже прагнула прищепити народу почуття, чужі його духовності. “Тут уже немає доброзичливої поваги до народу і його мови, немає віри в народ. Тут панує лише одна думка, одне прагнення – привести народ до послушенства святішому папі римському, прагнення, що виникло не з релігійних потреб народу, а з клерикальних розрахунків і вигод, ускладнених впливом пристрастей, які не мали нічого спільного з релігією. Це метод педагогічного пристосування до народу, зовсім

не розрахований на те, щоб викликати в ньому самодіяльність думки і почуття” [218, с. 181-182].

Слабкість унії, на думку П. Г. Житецького полягала у тому, що догоджаючи усім, вона нікого не задовольняла. Унія була не в змозі завоювати прихильність народу, бо відмовлялася від історичних традицій. Католицька церква не могла “поважати її як сильного супротивника, свідомого своєї моральної гідності”.

Для католицизму унія була зняряддям для боротьби з православ’ям, однак там де ця боротьба завершувалася перемогою унії, католики, за словами П. Г.

Житецького, не могли вжитися з нею. У кожній її спробі до самозахисту вони бачили доказ того, що вона знову готова повернутися до православ’я, тому, щоб відрізати їй шляхи для відступу, католики поспішали покінчити з унією. Тому в тих областях, де унія була непотрібною, як противага православ’ю, проти неї починалися гоніння. На думку ученого, унія навряд чи вціліла, якби Червона Русь не відійшла до Австрії, уряд якої не мав потреби зводити з нею особисті рахунки, і тому надавав їй захист і заступництво [218, с. 181-182].

П. Г. Житецький надзвичайно високо оцінював діяльність Петра Могили, якого він називав славетним чоловіком великого розуму і енергії. Відновивши і збудувавши чимало православних храмів, Петро Могила відкинув страх перед латино-польською наукою. Навпаки, він взяв її за зброю до боротьби за віру і насадив її у своїй власній школі [213, с. 297], заснованій в Києво-Печерській лаврі у 1631 р. Об’єднання цієї школи зі школою Богоявленського братства на Подолі у 1632 р. дало початок знаменитій Києво-Могилянській колегії, яка надала Києву розумову перевагу перед усіма іншими українськими містами. “Як за часів Володимира Рівноапостольного Київ знову став центром освіти не тільки для Південної Русі, а й для Північної” [217, с. 28].

Однак, зауважував П. Г. Житецький, ця освіта була взята не з першого джерела, тобто не з європейського гуманізму, який на Заході прагнув звільнити думку від гнітючого авторитету середньовічної теології, і не з нових поглядів Ф. Бекона на першооснови людського знання. На той час гуманізм у шкільній обстановці, втративши ту гостроту і їдкість, якою були пройняті літературні твори гуманістів, обмежувався лише заміною середньовічної латини класичною. Водночас, реалізм Ф. Бекона ще не встиг проникнути у європейські школи. Тож для Петра Могили утворення школи за звичним на той час латинським зразком було єдино можливим шляхом для озброєння древнього благочестя наукою. І хоча у Києво-Могилянській колегії міг процвітати тільки схоластичний метод опрацювання наук і всі питання зводилися до засвоєння наукової техніки, заслуга Петра Могили полягала у тому, що він відстоював в Україні право наукового знання, не побоюючись того, що воно походило з іновірних джерел [217, с. 28]. Тим більше, що на новому етнографічному ґрунті, серед нових історичних умов схоластична наука набрала своєрідних рис. “Звичайно, представники її не були людьми безпосереднього народного почуття, але прогрес народного життя неможливий, як відомо, без культурної думки, що запліднює народне почуття на великий, свідомий подвиг, який є не випадковістю хвилини, а плодом строго обдуманого плану” [217, с. 136].

П. Г. Житецький підкреслював, що схоластичну науку не можна вважати демонічною силою, що з'явилася в Україні для того, щоб її зруйнувати [217, с. 136]. Незважаючи на те, що вона була дещо однобічною, схоластична наука все ж таки привчала людей до певного методу думки, схиляла їх поважати цю думку і не боятися її логічної сили. Вона, на думку П. Г. Житецького, була запроваджена в Україні не для підриву місцевих засад життя, а для розвитку народної свідомості в середовищі тих людей, які, за браком місцевої освіченості, захоплювались польською. “На стороні цієї самосвідомості поставлено було слов'янську мову як богослужбовий орган “древнього благочестя” [217, с. 28-29]. Українська освіта XVII ст. постала історично, “як потреба пригнобленої народної маси усвідомити себе народом з історичним правом існування серед інших народів”. Вона розвивалася на ґрунті руської самосвідомості, позначеної індивідуальними рисами місцевого життя, з його давньоруськими традиціями, які не забороняли народів брати участь у своїй власній долі [217, с. 136]. При цьому, школа західного типу, яка процвітала в Південній Русі, за словами П. Г. Житецького, не мала нахилу підтримувати відчуження від Європи, яке могло б призвести до національної зарозумілості і темноти [218, с. 141].

Загострення соціального та релігійного гніту на українських землях призвело, на думку ученого, до того, що “урвався терпець народний, і кров пролилась цілими потоками, що підмили самі підвали польської держави” [216, с. 22]. У працях Житецького немає докладних оцінок подій визвольної війни 1648-1654 рр. Однак він зазначає, що сам Хмельницький не “вирішив завдання свого з тими широкими вимогами, що поставив йому народ – не всі здобули волю, не всі стали козаками”. У самому козацькому середовищі почалося розшарування – виділялися дуки-срібляники, яких П. Г. Житецький називає хатніми панамі-ляхами, котрі намагалися поневолити не тільки посполитих людей, але й рядове козацтво. На думку ученого, в краю не було сили, яка могла б розірвати зачароване коло, де колись пригнічені, спираючись на підтримку, що діставали не з народного осередку, часто перетворювалися на гнобителів, які зрозуміли, що вся вага справи не в народі, а в сторонніх впливах, ворожих народному ідеалу. “Самий ідеал цей не було поставлено на ґрунт правового порядку, забезпеченого матеріальною силою, котрою зазвичай володіє держава” [216, с. 23].

Доба Руїни принесла важкі випробування українській землі. Андрусівський мирний договір 1667 р. розірвав, за словами П. Г. Житецького, Україну на дві половини. “З того часу кращі люди землі нашої, починаючи з Дорошенка, не переставали домагатися з'єднання народу нашого до єдиної національної купи, котра б мала своє власне місце між іншими слов'янськими народностями” [214, с. 187]. Однак, на думку ученого, сучасники Сагайдачного більше були запалені вірою в народну справу, ніж сучасники П. Дорошенка. Після поділу України між Московською і Польською державами самі завдання політичного життя ускладнилися, а майбутнє ставало дедалі загадковішим. Після тривалих війн доби Хмельниччини Україна потребувала тривалого й міцного спокою, щоб підрахувати як втрати, так і вигоди свої від пережитих нею потрясінь, “щоб

підбити підсумки своєму минулому і зібратися з силами для нового життя, для нових випробувань”. А тим часом, на думку П. Г. Житецького, на долю України припадали самі лише випробування. “Щохвилини звисала над нею гроза ворожої навали з усіма страхіттями грабування та кровопролиття. З надією вона звертала погляди свої на північ. Але звідти разом з військом, яке більш-менш оберігало Лівобережну Україну від зовнішніх ворогів, приходили воєводи, приносячи з собою нові політичні поняття і незвичайні порядки життя. Виникали непорозуміння і заколоти, яким, здавалося, і кінця не було. З’являлися шукачі пригод, які торгували сумлінням своїм і щастям батьківщини своєї” [217, с. 126].

Силою, яка до певної міри виражала інтереси народу у прагненні до об’єднання і соціальної справедливості, на думку П. Г. Житецького, була Запорізька Січ, яка виступала у народній свідомості уособленням захисту бідних і пригноблених. “На сторожі народних інтересів стояла Запорізька Січ. Вона глибоко відчувала страждання батьківщини ... Вона стояла на боці московського царя, але водночас ганьбила корисливу політику Самойловича, який ворожнечею спричинив падіння Чигирин”. Для запорожців батьківщина, за словами Житецького, була любою матір’ю, яка страждала від нерозумних усобиць. “Не можна сказати, що самі вони не заслужили докору в своєму нерозумстві, але в основних прагненнях своїх вони ставили завжди інтереси всієї України вище особистих рахунків, які загострилися внаслідок насильного роздвоєння України на дві половини. Особливо чуйно вони ставилися до бідувань посполитого люду, безумовно заперечуючи всякий натяк на кріпосне право як у старій шляхетсько-польській формі, ускладненій релігійними переслідуваннями, так і в підновленій формі – без усякої домішки релігійного гноблення” [217, с. 20]. До того ж, запорожці захищали Українські землі від татар, котрі забирали в полон десятки тисяч людей з українських сіл та міст. Татарська неволя була добре відома середньовічній Європі в часи її боротьби з мусульманським світом [217, с. 23, 92].

Якщо, Запоріжжя для П. Г. Житецького було виразником народних інтересів, то Гетьманщина, з її соціально-економічним устроєм, суперечила їм. На думку ученого, якби країна була поставлена в кращі умови політичного життя, то не тільки “козацькі вольності” знайшли б у ній своїх оборонців, але й заповітне прагнення народу до зрівняння прав посполитих з козаками і до знищення замірів старшини на кріпосне право. П. Г. Житецький вважав, що в другій половині XVII ст., коли козацька старшина ще не перетворилася на родову знать і не могла без сторонньої допомоги витримати натиск народних прагнень, це завдання ще можна було здійснити, хоча й не без боротьби і внутрішніх потрясінь [217, с. 127]. Однак вже у XVIII ст. козацька старшина перетворилася на українську шляхту, яка пишалася славою предків тільки через надію на станові привілеї. Кріпацький лад, знищений за часів Богдана Хмельницького, відродився і знову запанував в Україні. Інтереси козаків і селян розійшлися. “Одні козаки переверталися на панів, другі на підданців, друзі розходилися в різні боки, не стало лицарів, не стало добрих молодців” [216, с. 8]. Лівобережна

Україна, яка щойно вирвалася з-під польського ярма, застала в Московській державі такі самі кріпосні порядки. Щоправда, в Гетьманщині, на думку Житецького, тягар кріпацтва був все ж таки легший ніж у власне московських землях, оскільки російські селяни постійно перебігали в Україну. “Отже, – підсумовує учений – в новій політичній обстановці відновлювалися старі порядки, манячи до себе вигодами привілейованого становища, якого почали домагатися люди, які допіру вирвалися з “лядської неволі” [217, с. 128-129].

Слід зазначити, що така в цілому негативна оцінка соціально-економічного устрою козацько-гетьманської держави була характерною для української історіографії 1870-1890-х рр., яка, на думку, З.-Є. Когута, протиставляла український народ усім державним утворенням, у тому числі українським. Такого ж підходу, зокрема, дотримувався О. М. Лазаревський у своїх дослідженнях суспільного та економічного ладу Лівобережної України [275, с. 203].

П. Г. Житецький докладно зупиняється на питанні свідомості української інтелектуальної еліти доби Руїни. Її представники, зокрема письменники, навіки розпрощавшись з Польщею, спалили за собою кораблі. Однак піддаючись під руку московських царів, вони хотіли зберегти в єдності і цілності свою вітчизну з її незалежною церквою, стародавніми порядками, збудованими на виборному ґрунті, на якому будувались там всі форми життя – міського і сільського, церковного і військового. “Вони бажали задержати status quo, в котрім заскочив Україну момент злучення її з Московським царством”. Українські інтелектуали бажали жити під протекцією московського царя, однак не хотіли, щоб Україна перетворилася на одне з воєводств московського типу. “Одне слово, се були предтечі українофільства, котрі з демократичним духом греко-слов’янської епохи почували в собі дух національного самовизнання” [213, с. 299]. Прихильно ставлячись до цих “предтеч українофільства”, П. Г.

Житецький давав їм наступну характеристику: “Взагалі кажучи, українські письменники другої половини XVII ст. були мирні, доброзичливі люди, які не хотіли чужого і не зрікалися свого. А чуже вони знали не тільки з польської сторони, а й з московської, через що були багатші на досвід життя, ніж представники греко-слов’янської епохи південноруської освіти. Можливо, вони поступалися перед цими останніми цільністю національної самосвідомості, але ніяк не виразністю та різнобічністю її. Вони відчували потребу усвідомити не тільки загальні, родові особливості руського життя, які не могли узгодитися з умовами католицького та шляхетського режиму, але й видові риси місцевого українського життя, які не вкладалися в суспільно-політичну норму, створену Московською державою” [217, с. 128].

Українські письменники не боялися думки, поважали науку, хоча вона й походила з “іновірного Заходу”, будували на цій самій науці оборону народних інтересів. Натомість у Москві дивилися на науку, як на темну силу, яка може підсікти основи народного життя. Тому невдовзі після того, як у 1685 р. Київська митрополія перейшла під владу московського патріарха, твори найкращих українських письменників – Петра Могили, Сильвестра Косова,

Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича, Іоанна Галятовського та інших – були заборонені на підставі звинувачень в однодумності з папою і західною церквою [213, с. 300].

Однак, незабаром, в Російській державі почалася епоха реформ і “Москва покидала свої старосвітські звичаї, мусила терпіти посеред себе українських учених, котрими користувався Петро цар для свого діла” [213, с. 300]. Аналізуючи участь української інтелігенції у формуванні російської науки та освіченості, П. Г. Житецький зазначав, “ще в другій половині XVII ст. представники південнозахідної ученості почали чинити помітний вплив на хід і рух розумового життя в московській Русі” [210, с. 2]. Перше покоління українських учених, під примусом відправляючись до Московії, несло на північ свої таланти, свою ученість й слов’янську книжну мову. “Від цієї мови, додавши до неї великоруського матеріалу, й скував Ломоносов опісля так звану літературну російську мову” [213, с. 300]. Освічені представники південно-західної ученості несли в Московську державу європейські віяння і тому вселяли царю Федору Олексійовичу глибоку симпатію до українського народу. Загалом, південно-руська просвіта, на думку П. Г. Житецького, виявилася тією силою, яку можна було відкидати, але проти якої не можна було втриматись [210, с. 2].

Саме за зразком вищих шкіл південно-західної Русі була у 1685 р. організована Законоспаська академія в Москві. Однак, московська церковна влада намагалася обмежити вплив українських учених на навчальний процес, довіряючи викладання тільки грекам. Така політика призвела до того, що невдовзі нестача викладачів зумовила скорочення кількості предметів навчання. Для того, щоб підтримати єдину на той час в Росії вищу школу, патріарху Адріану довелося знову звернутися до Києва, де західноєвропейська освіта переважала над східно-візантійською [210, с. 5].

За часів Петра I, українські учені підтримували зусилля уряду спрямовані на зближення з Європою. Зокрема, Стефан Яворський у своїх проповідях доводив необхідність зведення Петербургу, підкреслював користь флоту і переваги морської торгівлі [218, с. 141].

У той час як українські учені підкорювали інтелектуальне життя сусідньої країни, Московська держава розпочала наступ на релігійні та політичні права України-Гетьманщини. У 1686 р. Київ, це “гніздо православ'я”, було остаточно приєднано до Московії. П. Г. Житецький вважав це знаковою подією, яка вирішила долю Південної Русі, яка через Київ вступала не тільки в політичне, але й в культурне і розумове спілкування з Північною Руссю [210, с. 5; 218, с. 140].

Після Північної війни, “цар почав важким духом дихати на Україну” [213, с. 300]. Ще за часів Петра I козацький стан було обтяжено різноманітними тягарями і повинностями: козаків тисячами відправляли на каналні роботи, використовували їх для побудови фортифікаційних споруд, крім того вони змушені були нести військову службу.

Тим часом, становище широких верств населення України-Гетьманщини невпинно погіршувалося. Козацька верхівка, дбаючи лише про власний добробут, за будь-яку ціну намагалася відбирати землі у посполитих і козаків. Шляхом обмеження права посполитих на перехід від одного поміщика до іншого, старшина домагалася закріпачення не лише посполитих, але й нижчих верств козацтва. Обіймаючи посади, старшина мала у своїх руках засоби для рішучого натиску на ці верстви, який часто змушував бідних козаків до відмови від козацьких прав і переходу на становище підданих. Престижність військової справи занепадала, з'явилися випадки ухиляння від служби. Насувався момент повного закріпачення посполитих і безземельних селян, який настав уже за часів Катерини II.

Упродовж XVIII ст. життя українського народу, на думку П. Г. Житецького, перебудовувалося на новий лад. “Старі ідеали його, що пов’язані були з ім’ям козака, оборонця народної волі, втрачали свою привабливість, силу, ставали просто незрозумілими для нових поколінь. У таку добу власні інтереси звичайно висувуються на перший план, і гонитва за матеріальним добробутом бере гору над кожним громадським пориванням”. З відчутною гіркотою учений констатував: “Народна маса залишалася не тільки бідною, але й юридично безправною, і притому глибоко втомленою цілими віками боротьби за своє існування. Попереду вже не було надії на звільнення від внутрішнього лиха – кріпацької неволі. Раніше ідея звільнення від економічного польського гніту знаходила підтримку в суспільно-релігійному настрої, що також перейнятий був ідеєю звільнення від католицького гніту” [218, с. 201].

В іншій праці П. Г. Житецький характеризував період XVIII ст. в українській історії наступними словами: “Доля України склалася під страшним нагнітом поліцейської держави, що цей нагніт калічив людей наших, як калічить він і в інших країнах людську вдачу. Треба нам знати, що на самий поверх життя нашого повиринали люди з тупою совістю, з хижими інстинктами. Як писати історію України біографічним методом, то безпремінно буде вона історією тих самих людей і вийде вона нікчемна і плюгава, як історія всякої деморалізації, де найголовнішу роль грають ті, котрі деморалізуються” [213, с. 301]. Однак, зауважував учений, попри недбальство з боку вищих прошарків українського суспільства, в народних масах стара демократична традиція не вмирала, а навпаки зміцнилася в національному напрямку, як реакція проти самодержавного гніту [213, с. 301].

Житецький не знаходив позитивних прикладів серед політичних діячів України XVIII ст. Негативно оцінював він діяльність останнього українського гетьмана Кирила Розумовського, вважаючи що він служив виключно інтересам українського шляхетства, в той час як посполитий народ не знайшов у свого гетьмана розуміння своїх заповітних прагнень до свободи від кріпацької неволі. Навпаки, саме Розумовський у 1760 р. видав універсал про обмеження вільного переходу селян, який був дозволений за Єлизавети Петрівни. Не на користь посполитих було й друге розпорядження гетьмана (1761 р.), за яким право на винокуріння було віддано тільки духовенству, поміщикам і козакам [218, с. 198-

199].

З 1764 р. замість гетьмана урядувати в Україні почала відновлена Малоросійська колегія на чолі з П. О. Румянцевим. В останні десятиліття XVIII ст. від автономних установ старої України майже нічого не залишилося крім споминів. Ще зберігалися земські, гродські та підкоморні суди, які були відновлені у 1763 р., діяли вже у новій адміністративній обстановці, яка настала після указу про губернії графа П. О. Румянцева (1782 р.), що прирівняв Україну до інших областей Росії. Ця реформа, на думку П. Г. Житецького, була проведена з далекоглядним і тонким розрахунком на тих людей, які готові були скористатися нею для своїх особистих вигод. Румянцев знайшов у країні чимало людей, для яких принадою ставали чини та посади, що давали право на дворянське звання, а разом з тим і на володіння селянами, які остаточно були закріпачені у 1783 р. [218, с. 244].

В епоху Катерини II українське шляхетство перебувало на різних теренах державної служби. “Замість політичних примар, що відходили в безповоротну далечінь минулого, явились реальні блага, для одержання яких треба було йти загальними шляхами, а не колишнім шляхом вислуги в місцевій полковій канцелярії або ж в козацькому війську. Серед нового покоління українського шляхетства самий дух вояцький зник...” [218, с. 195]. Старшина не нехтувала й духовною кар’єрою, якщо для цього траплявся слушний випадок. Зазначаючи, що у цей час навіть представники церкви визнавали нормальними існуючі важкі умови для посполитих людей, П. Г. Житецький фактично визнає, що у XVIII ст. церква перестає відстоювати інтереси народу [218, с. 202].

Представники української старшини другої половини XVIII ст., на думку ученого, були людьми, які зазнали дещо від благ європейської цивілізації і засвоїли нові і світські звички, які не узгоджувалися з патріархальним світоглядом старовинної школи з її церковно-релігійним характером і чернечим режимом. “Воно відчувало потребу в солідних, реальних знаннях, котрих не могла дати йому академія”. Саме тому у 1764 р. у листі до Катерини II українське шляхетство просило про заснування у Києві університету, богословський факультет якого міг бути відкритий на базі Києво-Могилянської академії. При цьому монастир, потреба у якому відпадала, пропонувалося закрити [218, с. 161]. На думку Житецького, це було знаком занепаду Києво-Могилянської академії. Якщо у першій половині XVIII ст. вихованці академії відправлялися на північ, щоб займатися викладанням, то тепер вони поступали до російських вищих навчальних закладів. “Більшість з них губилось у масі робочого люду, що добував собі засоби до існування службою. З цієї маси вирізнялося небагато щасливців, котрі прокладали собі шлях до високих посад у державі” [218, с. 162]. Київська наука застаріла настільки, що найкращі представники української культури не могли спиратися на неї у своїй творчості. Так, на думку П. Г. Житецького, Григорій Сковорода саме за кордоном знайшов точку опори для своїх сміливих богословських побудов [218, с. 166].

З іншого боку, незважаючи на кризу, українські духовні навчальні заклади відігравали надзвичайно позитивну роль у тому відношенні, що вони давали

можливість для здобуття освіти представникам будь-яких соціальних прошарків [218, с. 248].

В цілому, вважав учений, у XVIII ст., особливо у другій його половині, народна українська культура занепадала. Цьому істотно сприяло знищення царською владою Запорізької Січі. У 1775 р. славне колись січове братство було ліквідоване, а з ним “розлетілася вщент остання підпора козацтва”. Від Січі zostалися тільки скорбні пісні про її руйнування, а не думи про лицарів війська запорізького [216, с. 113]. У новому поколінні української шляхти самі перекази про козацьку славу, оспівану в народних піснях, зробились об’єктом глузу [218, с. 202].

Занедбані українські поетичні традиції, в яких оспівувалася козацька старовина, зберігалися лише у середовищі селян, а також не закріпачених козаків і дрібного хутірною панства, яке не втратило симпатії до народу. Протягом XVIII ст. вони підтримувалися також сільськими школами та шпиталями, мандрівними дяками, школярами та ще й співаками народних дум – кобзарями [216, с. 114]. Значну роль у збереженні традицій народної культури і поширенні освіти серед народних мас П. Г. Житецький відводив так званім мандрівним дякам. Як правило, це були вихованці духовних навчальних закладів, які здобували кошти на навчання, подорожуючи містами і селами України. “Головне достоїнство їх полягало в тому, що вони пристосовували важку шкільну премудрість до розуміння народу, в свою чергу запозичуючи від нього своєрідні особливості думки й мови його”. Духовні власті неприхильно ставилися до мандрівних дяків, оскільки їх поведінка не завжди відповідала гідності народних просвітителів. Проте лише вони були розповсюджувачами серед народних мас шкільних знань, навичок та смаків і люди, на думку П. Г. Житецького, ставилися до них без неприязні.

Духовне життя України у XVIII ст., вважав учений, ускладнювалася тим, що “етнографічна незгода між людністю півночі й півдня постійно примішувалась до питання про чисте православ’я” [218, с. 141]. Московські церковники з недовірою ставилися до української релігійної літератури, яку підозрювали у невідповідності до православних канонів. У 1721 р. київська і чернігівська друкарні, разом з двома російськими друкарнями, були підпорядковані Синоду. Нагляд над друкарнями було покладено на одного з членів Синоду, який носив титул протектора друкарень і повинен був звіряти українські видання з російськими. При Анні Іоанівні київському архієпископу Рафаїлу Заборовському було наказано вилучити з церков книги українського друку і замінити їх на російські. Хоча із-за нестачі московських книжок це завдання виявилось нездійсненим, питання про знищення українських релігійних книг, які не відповідали московським зразкам, знову було підняте при Єлизаветі Петрівні. Коли й після цього, Києво-Печерська друкарня продовжувала друкування українських книг, указами 1766 і 1772 рр. була їй поставлена рішуча вимога дослівно передрукувати московські видання. Київський митрополит Гавриїл Кременецький зобов’язав священників виписувати церковні книжки виключно через консисторію, яка отримувала їх у

московській друкарні. У 1769 р. києво-печерському архімандриту Зосимі було відмовлено в друкуванні навіть букварів українською мовою [218, с. 142-143]. Описуючи прагнення українських церковних діячів до видання книг українською мовою, П. Г. Житецький в деякій мірі суперечить собі в іншому місці, де стверджує, що на території Лівобережної України у XVIII ст., особливо у другій його половині, “уже дивним здавалося писати богословські твори книжною українською мовою. Тим більше здавалося б дивним друкувати ті з них, які написані були мовою Галятовського та Радзивілівського”. Мовляв, необхідність в них відпала з того часу, як входження до єдиновірної держави унеможливило релігійні утиски [218, с. 178].

На думку ученого, становище українців на Лівому березі Дніпра краще ніж на Правобережжі, де по старій пам’яті до класового пригнічення прилучилися релігійні. В польській Україні відбувалася “агонія польської держави, котра в останні хвилини свого існування уявляла патологічний малюнок пізнього героїзму, змішаного зі старою хворобою нетолерантності та озвіріння до народу, котрого у свій час вона не змогла зрозуміти і оцінити” [216, с. 113]. Польща, за словами П. Г. Житецького, з непереможною силою фатальних пристрастей і упереджень висувала релігійне питання ніби навмисно для того, щоб прискорити своє падіння. З часів Андрусівського миру Польща не залишала своєї заповітної мрії привести через унію до католицької церкви ту частину українського населення, яка входила до складу Речі Посполитої. Здійснювалося це шляхом утиску православного духовенства та приваблювання його до унії матеріальними вигодами. Православна церква не могла нічого протиставити католицькій пропаганді, адже козацтво вже не могло допомогти православ’ю, а духовенство, міщани й селяни були позбавлені політичних прав і тому не в змозі були ефективно відстоювати свої релігійні права. До кінця XVIII ст. православні єпархії зберігалися лише завдяки двозначній поведінці деяких єпископів, які таємно прийняли унію, не заявивши про це віруючим.

Після того, як унія була визнана в Польщі єдиною законною церквою грецького обряду, політику лукавства змінила собою політика відвертого насильства. Виразником цієї політики, на думку П. Г. Житецького, був орден монахів-базиліан, заснований за часів уніатського митрополита Йосифа Рутського (1613-1637). Перебуваючи в залежності виключно від папи, базиліани фактично не визнавали влади місцевих єпископів і поступово перебрали на себе управління уніатською церквою, привласнюючи найзначніші монастирі з їх земельними угіддями і доходами і відбираючи у білого духовенства кращі парафії. Намагаючись поширювати ідею унії через освіту, базиліани заволоділи і нижчими і вищими школами. Базиліани, котрих П. Г. Житецький називав учнями езуїтів, мали за справжню мету злиття унії з католицизмом і зокрема тому запровадили польську мову в якості основної в навчальному процесі, занедбавши церковнослов’янську мову. Саме базиліани були, за словами ученого, душею Замойського собору 1720 р., на якому вони домоглися постанови, щоб єпископами призначали ченців, безпосередньо підлеглих папській владі [218, с. 18].

Релігійні утиски, зведення рахунків з українським народом викликало закономірну реакцію народних мас у вигляді кривавої уманської та коденської різанини під час гайдамацького повстання. П. Г. Житецький погоджувався з М. І. Костомаровим у тому, що Хмельниччина і Гайдамаччина являли собою “дві епохи подібні одна одній з багатьох боків” [216, с. 82]. Однак, на думку П. Г. Житецького, Гайдамаччину відрізняло те, що, по-перше, за її часів запорізьке козацтво вже не могло істотно допомогти повсталим, а по-друге, в свідомості гайдамаків вже помутніли давні ідеали козацтва [216, с. 114].

Певне полегшення соціально-релігійних утисків приніс остаточний розподіл Польщі, який зумовив приєднання західноукраїнських земель до Габсбурзької монархії. Йосип II, переконаний прихильник європейського просвітництва, провів цілий ряд реформ спрямованих на знищення принижуючого людську гідність рабства, яке пустило глибоке коріння в державі, де аж до 1768 р. польський пан міг розпоряджатися не тільки майном свого селянина, але й мати над ним право життя й смерті. “Ніде не були ці реформи такими своєчасними, як у Галицькій Русі, де селяни знемагали у панській неволі, де дворяни були не тільки привілейованим станом, але й свого роду державою в державі”.

П. Г. Житецький позитивно оцінював реформу 1782 р., яку він назвав законодавчою спробою покласти край безправ'ю. Хоча звільнені від кріпацтва селяни залишалися без землі, вони здобували особисту волю, свободу пересування і право обирати собі заняття. Продовжуючи жити на землі пана, вони виконували обмежену інвентарями кількість повинностей. “Це була слабка сторона реформи, ті напіввідкриті двері, через які кріпацькі порядки згодом могли знову проникнути. Як би там не було, але й те, що одержали галицькі селяни, було чимось дивовижним і нечуваним у стародавній Польщі” [218, с. 184].

Одним з найзначніших наслідків реформи було те, що уряд був вимушений подбати про народну освіту, оскільки необхідно було підняти розумовий рівень українських селян для того, щоб вони могли захищати свої права. Однак уніатське духовенство, яке повинно було займатися освітою селян, у переважній більшості було неосвіченим. Тому виникла потреба в українській семінарії, яка й була заснована у Львові у 1783 р. В її стінах богословські й філософські предмети викладалися українською мовою, оскільки майбутні просвітителі народу повинні були знати мову своїх парафіян. У 1784 р. у галицькій столиці був заснований університет, де вже у 1787 р. було дозволено викладання деяких дисциплін українською мовою. Для цього було призначено двох професорів: Петра Лодія на філософську кафедру і Андрія Павловича на математичну. “Таким чином, з соціального питання виникло питання національне, а з цього останнього – питання про освіту, і до того ж у найширших розмірах”.

Однак Галицька Русь, на думку П. Г. Житецького, не змогла у повній мірі скористатися з цих сприятливих умов для розвитку. Не тільки поляки ворожо поставилися до ідеї україномовної вищої освіти, презирливо називаючи українських вихованців “алілуйками”, але й самі українські студенти виступали проти викладання народною мовою, оскільки вбачали приниження своєї

гідності у тому, що їм викладали не латиною, як німцям і полякам [218, с. 185].

Невдовзі слушний момент для відродження Галичини було втрачено. Французька революція охолодила прогресивні настрої у європейських правлячих колах. Після смерті Йосифа II у 1790 р. становище галицьких уніатів поступово погіршувалося. Реакція в Австрії проявилася, зокрема, у зближенні уряду з польським дворянством. Тим більше, що виникли й місцеві причини для цього зближення. Після поділу Польщі, уніатські священники тих українських земель, які відійшли до Росії, разом зі своїми парафіями одразу перейшли до православ'я. Поляки скористалися з цієї нагоди, переконуючи уряд у тому, що він не може розраховувати на лояльність уніатів, а його справжньою опорою є польська шляхта й католицька віра. Для того, щоб уніати не дивилися в бік Києва, у Львові у 1808 р. було засновано митрополію. Це, однак, не призвело до посилення позицій українців. Навпаки, в уніатів поступово відбирали, те, що австрійський уряд надав їм раніше. У 1805 р. тривіальні (трикласні) школи були віддані під нагляд латинської консисторії, а у 1813 р. українську мову було вилучено з навчального процесу в чотирикласних школах. Після реформи 1817-1818 рр. українська мова допускалася лише у незмішаних парафіяльних школах, а там де склад учнів був неоднорідним, з національної точки зору, перевага надавалася польській мові. У місцевостях де були змішані школи, громадам було дозволено відкривати українські школи, однак вони не могли розраховувати на підтримку шкільного фонду. Ще у 1806 р. Львівський університет було переведено до Кракова. “Наслідком всього цього було визнання за польською мовою панівного становища в тому краю, де сам уряд колись називав українську мову “краєвою, народною, національною (мовою)” [218, с. 186-187].

Ніби підсумовуючи історичний шлях українського народу протягом XVII-XVIII ст., П. Г. Житецький зазначав, що протягом цих двох століть демократична ідея все більше злучалася з національною. “В інші часи історичного життя нашого мала перевагу демократична ідея, а в інші – національна. Найкращим представником тієї й другої ідеї був і є в нас кобзар наш Шевченко. ... Це той віщий духом чоловік, котрий носить в собі всю історію народу в її провідних ідеях без переваги одної над другою, той обранець народу, на якому спочиває вся історична слава його. Ми ж знаємо од свого Кобзаря, що слава ця не поляже” [213, с. 303].

Висока оцінка діяльності Т. Г. Шевченка логічно завершує собою огляд історичних поглядів П. Г. Житецького. У своїх наукових працях учений не торкався історичної проблематики XIX ст., за виключенням окремих аспектів громадсько-політичного життя України, в яких сам він брав безпосередню участь.

Таким чином, аналіз історичних поглядів П. Г. Житецького свідчить, що учений належав до того напрямку вітчизняної історіографії, який З.-Є. Когут називає українським романтичним народництвом. “Для істориків-народників не держава, а народ був головною рушійною силою історичного розвитку. Отже, народництво стало зручною теоретичною позицією для критики державницької

“традиційної схеми” російської історії. Воно також дозволяло історикам протиставляти (український) народ (російській) абсолютистській державі і, таким чином, опосередковано наголошувати окремішність української історії від російської” [275, с. 199]. Найвидатнішими представниками романтичного народництва були М. О. Максимович, М. І. Костомаров, О. М. Лазаревський та у певний період П. П. Куліш. На думку З.-Є. Когута, наступним етапом розвитку української історіографії стала державницька школа, засади якої були закладені В. К. Липинським та Д. І. Дорошенком. Своєрідну перехідну стадію від народництва до державництва ознаменувала документальна школа В. Б.

Антоновича та його учнів, які концентрували свої зусилля на вивченні вузьких спеціалізованих проблем, а також синтетичні праці М. С. Грушевського.

П. Г. Житецький, який не був істориком у чистому вигляді, дещо відокремлено стоїть серед діячів романтичного народництва. Як було показано вище, на формування його історичних поглядів найбільше вплинули наукові праці М. О. Максимовича та М. І. Костомарова. Однак на відміну від своїх попередників, які, не маючи достатнього фактологічного матеріалу, були змушені створювати переважно теоретичні схеми, учений будував свою концепцію на основі синтезу історії та філології, що безумовно позитивно позначилося на якості його робіт, багато з яких й досі не втратили своєї наукової актуальності. Крім того, на відміну від своїх попередників П. Г. Житецький приділяв незрівнянно більшу увагу питанням культурної та релігійної історії України, що зумовило оригінальність багатьох його висновків. Зокрема, він збагатив народницьку концепцію, докладним обґрунтуванням ідеї протиставлення православної української церкви, побудованої на демократичних засадах, польському католицизму, уніатству, а також певною мірою російському “ортодоксально-візантійському” православ'ю.

Загалом, у працях П. Г. Житецького знайшла відображення цілісна концепція історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розглядаючи український народ як головну рушійну силу вітчизняної історії, учений простежував його розвиток від часів літописних слов'янських племен до занепаду козацько-гетьманської держави і початків національного відродження. Історія України для П. Г. Житецького становить безперервний процес розвитку демократичного укладу життя українського народу, основними віхами якого були Київська Русь, Галицько-Волинська держава та українське козацтво. Історичні погляди П. Г. Житецького відрізняла послідовність: тези, які були сформульовані ним ще у студентських роботах отримали свій подальший розвиток у наукових працях, написанню яких учений присвятив усе життя.

Гіпотези побудовані на історичному матеріалі П. Г. Житецький широко використовував у своїх філологічних дослідженнях, які принесли йому славу одного з основоположників наукового вивчення української мови. Роботи П. Г. Житецького присвячені здебільшого питанням українського мово- та літературознавства. Упродовж своєї багаторічної наукової кар'єри учений торкався проблем південно- та західнослов'янського мовознавства й історії релігій.

Усе життя П. Г. Житецький обстоював думку щодо самостійності української мови та її рівноправ'я поряд із іншими слов'янськими мовами. Хоча ці його погляди служили ґрунтом для звинувачень у сепаратизмі й тенденційності, наукові праці Житецького були переважно схвально оцінені науковим загалом, неодноразово отримували нагороди. Учений плідно співпрацював з провідними науковцями того часу: М. С. Грушевським, О. О. Шахматовим, О. М. Пипінім, І. В. Ягичем, В. М. Перетцом, К. П. Михальчуком, Б. Д. Грінченком та ін.

Слід зазначити, що доведення самодостатності української мови на високому науковому рівні – лейтмотив наукової творчості П. Г. Житецького – було необхідним саме у той час, коли з одного боку все більше представників інтелектуальної еліти України захоплювалися українською культурою, а з іншого – ця культура піддавалася урядовим заборонам і гонінням. З огляду на це, значення його постаті неможливо переоцінити.

РОЗДІЛ 4 ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Для висвітлення й об'єктивної оцінки значення громадської діяльності П. Г. Житецького для українського національного руху другої половини ХІХ ст. необхідно охарактеризувати історичний контекст у якому ця діяльність мала місце, що є однією з необхідних умов історико-біографічного дослідження [333, с. 190].

Національний та культурний розвиток України упродовж ХІХ ст. відбувався за вкрай несприятливих обставин. Землі України були фактично поділені між двома багатонаціональними імперіями – Російською та Австрійською. У переважній більшості українське населення було аграрним, перебувало в нестерпних економічних умовах і знаходилося, за визначенням Г. В. Касьянова, в стані “етнографічної маси”. Обидві імперії були зацікавлені у нівелюванні почуття національної ідентичності українців і особливо гостро це питання стояло в українських землях, які знаходилися під російською владою. Тут інтенсивно насаджувалася російська мова та культура й навіть російська ідентичність. Натомість, навіть шкільне вивчення української мови та літератури, історії та географії України було заборонено. Цілком природно це призводило до денаціоналізації молодого покоління українського народу [377, с. 12]. Цю ситуацію ускладнював потужний польський вплив на українських землях. В. Авсеєнко згадував, що в Україні в кінці 50-х на початку 60-х рр. ХІХ ст. “поляки тримали себе в становищі панівної національності ... Південно-

західний край в той час був чисто польський край. Польське дворянство, багате, освічене, згуртоване у солідарну масу, володіло двома третинами поземельної власності, яка давала чудовий прибуток, за допомогою кріпосного права тримало в безумовній залежності корінне руське населення” [185, с. 265].

За таких умов, як слушно зазначає П. Могачій, ідея української самобутності не могла уціліти самим тільки продовженням якоїсь давньої політичної традиції, оскільки жодна українська територія не користувалася адміністративною або політичною автономією і тільки певні групи зберігали пам’ять про самоуправління [284, с. 98]. Таким чином, актуальним завданням для українського руху в Російській імперії стало елементарне збереження і хоча б частковий розвиток української культури, яка терпіла тотальні утиски [268, с. 45-46], а також поширення ідей, що мали на меті формування української національної свідомості серед широких мас населення [313, с. 9-10]. Це й стало основним змістом чергового етапу українського національного відродження, який в історіографії носить назву різночинсько-народницького, організаційного або культурницько-політичного.

Канадські дослідники І. Лисяк-Рудницький та П. Могачій вважають, що ідеологічним підґрунтям цього етапу був націоналізм, “протиросійський і протипольський не в сенсі ворожості до російського і польського народів, але тільки в сенсі природної і законної ворожнечі до російського і польського володіння над Україною” [283, с. 258]. На противагу “накиненому державою” російському націоналізму, український націоналізм був “натхненний інтелігенцією”. Націоналізм такого типу “виникає знизу і трапляється серед груп, які живуть у багатонаціональних державах, у яких панують інша мова, культура і свідомість. Провідники груп (часто самозвані), які складаються з націоналістичної інтелігенції, намагаються переконати групу, що вона утворює окрему національність і як така має право на культурну автономію, а то й на політичну автономію чи незалежність” [284, с. 100]. Саме інтелігенція стає головною рушійною силою українського національного відродження другої половини ХІХ ст., хоча на той час свою належність до українства визнавала лише частина нової світської інтелігенції, “що прямо виходила з народної гущі, або що набиралася з декласованих нащадків інших суспільних верств” [282, с. 363].

Ю. Охримович зазначає, що вже у другій половині 1860-х, а особливо на початку 1870-х рр. серед української інтелігенції викристалізувалися дві виразні течії – українофільське народництво та соціалістично-революційне народництво [295, с. 83]. Громадська діяльність представників національно свідомого українофільського народництва полягала в основному у популяризації української культури, поширенні освіти серед населення, виданні книжок та підручників [315, с. 16]. Особливе місце в діяльності українських народників займало наукове вивчення етнографії, антропології, географії, статистики, історії України, а також української мови, яка вже на той час стала важливим фактором національного відродження [287]. Говорячи про погляди та діяльність українських народників, В. Б. Антонович зазначав: “Кожен з нас в міру сил і

можливості намагався вивчити мову південнорусів і зібраний лінгвістичний матеріал піддавав науковій філологічній розробці. Деякі з цих робіт (Потебні, Житецького, Огоновського та ін.) були видані та визнані достатньо науковими й добросовісними у науковому світі” [221, с. 146].

Наукова робота народників, у якій знайшла відображення їх громадська позиція, відіграла колосальну роль у процесі українського національного відродження. Р. Шпорлюк підкреслює, що розбудова України вимагала діяльності “класифікаторів”, тих, хто давав назви певним явищам, формулював концепції, створював систему відповідних понять та уявлень, займався структуруванням національної ідентичності. “Ці особистості, переважно представники російськомовної інтелігенції українського, російського або змішаного походження, стали провідниками селянської нації. У багатьох відношеннях ці інтелектуали відчували себе українцями й росіянами водночас, що цілком відповідало тодішній українській соціально-політичній ситуації” [337, с. 252-253]. І. Я. Франко вважав, що науково-просвітницька робота української інтелігенції подекуди важила набагато більше ніж діяльність політиків. “Що Русь наша жие, винні ми не бесідам наших послів у Відні і у Львові, а теплому хоч печатному слову наших популяризаторів та проповідників. Що нині Європа, і учені, і політики, знають о нас і займаються нами, винні ми також ... в першій лінії героям пера і науки, таким Антоновичам, Міклошичам, Житецьким, Огоновським, Пипінам, таким Рамбо, Ральстонам, Тіссо і де-Губернатіс” [332, с. 315].

Зосередження українських народників на науково-просвітницькій діяльності спричинило звинувачення їх в аполітичності та нерішучості, зумовило суб’єктивність деяких суджень. Так, О. Дорошкевич, безапеляційно стверджував: “хистке культурництво утворювало сприятливий ґрунт для ідеологічних вагань і компромісу” [182, с. 210]. Водночас специфіка громадської діяльності інтелігенції повністю відповідала існуючим на той час внутрішнім та зовнішнім обставинам. Як зауважує С. І. Світленко, ліберальне культурництво, властиве більшості українських народників, повністю відповідало домінуючим у їхньому світогляді національно-демократичним ідеалам [316, с. 158]. Г. В. Касьянов наголошує на тому, що українська інтелігенція не мала широкої соціальної бази і до того ж була матеріально залежною від царського режиму. Але, незважаючи на ці обставини, діяльність народників дала історичні результати, адже, по-перше, було збережено і розвинено культурне підґрунтя, на якому розвивалися наступні покоління громадських діячів, а по-друге, народники зберегли традицію і досвід організованої суспільної діяльності, без яких вихід на новий рівень цієї діяльності був неможливий [268, с. 45-46].

П. Г. Житецький був одним із визнаних лідерів українського національного руху другої половини ХІХ ст. На думку сучасних українських дослідників, його багатогранна наукова, педагогічна і громадська діяльність “становить цілу епоху в розвитку мовної культури, науки і освіти. Своєю працею П. Житецький прислужився національним змаганням, відстоюючи право українців на вільний

розвиток культури, мови” [326, с. 55]. Учений належав до покоління шестидесятників, яке подарувало Україні цілу плеяду науковців та громадських діячів. С. О. Єфремов писав про них: “Покоління Лисенка багато славних дало Україні: ... муж совіта і розуму – Антонович, голос совісті нашого громадянства – Драгоманов, глибокий синтетик – Житецький, лицар практичної роботи – Рильський, людина праці й незламаної енергії – Кониський, діячі художнього слова – Нечуй, Старицький, Мирний, творці українського театру – Кропивницький, брати Тобілевичі, Заньковецька” [187, с. 486].

Народження П. Г. Житецького як активного діяча українського національного руху не було одномиттєвим. Його громадська і суспільна позиція пройшла довгий шлях формування, який почався ще у роки його навчання у Київській духовній академії: “Тут, на Подолі, у вихрі безмежних захоплень, у безкінечних суперечках про проблеми особистого і суспільного життя, складались перші мої поняття і переконання, які будуть потім джерелом моїх радостей і моїх прикростей” – згадував пізніше П. Г. Житецький [87, арк. 60 зв.].

На думку Н. А. Шип, Київська духовна академія “виховала чимало діячів української культури, науки, визвольного і церковно-релігійного рухів”. Дослідниця особливо наголошує на тому, що “перебуваючи в її лоні вони не згубили національного почуття, не зрусифікувалися всупереч офіційній антиукраїнській політиці” [336, с. 74].

Активна громадська діяльність розпочалася для П. Г. Житецького після вступу до Університету св. Володимира [262], на початку 1860-х рр. XIX ст. “Це був короточасний період першої загальноросійської революційної ситуації, достатньо сприятливої для розвитку масової української національної свідомості” – зазначає В. Г. Сарбей [313, с. 9]. В цей час представники науково-педагогічної інтелігенції почали виступати не поодинці, а згуртовано. Їхня громадська діяльність поступово набирала систематичного характеру, а відсутність демократичних свобод у Росії змушувала об’єднуватися у напівлегальні громади [335, с. 27-28]. О. П. Реєнт зазначає, що громади “єднала національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягнення національного самовизначення, любов до рідної землі й народу, гордість за багаті духовні надбання” [309, с. 122]. За своїми світоглядними орієнтирами, громадівці репрезентували демократичну ідею, хоча й різних відтінків – від ліберальних “культурників” до радикальних “політиків” [315, с. 9-28]. На думку А. М. Катренка, члени громад докладали зусилля для вивчення духовної спадщини свого народу, включення її в культурний процес, брали активну участь у творенні української науки, що стало визначальним фактором нового національного відродження [269, с. 23].

П. Г. Житецький під час навчання на історико-філологічному факультеті став одним із співзасновників і найактивніших діячів Київської громади, першої і найбільшої на наддніпрянських теренах [315, с. 9]. Товариство склалося унаслідок приєднання гуртка “хлопоманів”, проукраїнськи налаштованих польських студентів, “до значно ширшого гурту патріотично настроєної української молоді, що вийшла здебільшого із Лівобережної України” [272, с. 82

]. Громада нараховувала близько ста активних членів, серед яких особливо виділялися В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, Т. Р. Рильський, С. Познанський, М. П. Драгоманов, Н. С. Тумасов та ін. Крім того, навколо неї гуртувалося ще близько 150 молодих людей. Громадівцями були переважно студенти, але також до її складу входили викладачі, учителі, службовці тощо. Не маючи власного статуту, Київська громада не була міцною з організаційної точки зору. Єдність громади забезпечувала близькість поглядів її членів, яких об'єднувала національна українська ідея, спільні симпатії і антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненної віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду [254, с. 123-124].

Київська громада сформувалася упродовж 1861 р. Сам П. Г. Житецький датував її появу кінцем 1861 р. – початком 1862 р. Однак вже 16 травня 1861 р. у листі до І. Г. Михневича київський, подільський та волинський генерал-губернатор І. І. Васильчиков писав: “Мною отримані свідчення, що студенти тутешнього університету утворили начебто товариство малоросів під назвою “Українська громада”, що особи, які належать до цього товариства намагаються зблизитися з простим народом і прищеплюють йому ідею щодо малоросійської національності і незалежності, що з цією метою розсилаються відозви на малоросійській мові, пишеться історія України та існує в Київському університеті щонедільна народна школа” [10]. Загалом, царський уряд розглядав виникнення й активізацію діяльності Київської громади, як загрозу українського сепаратизму [292, с. 10].

Формуванню свідомості членів громади сприяла загальна атмосфера лібералізації політичного життя країни початку 1860-х рр. “Ми склались розумово і морально під впливом селянської реформи, яка служила для нас точкою опори у всіх помислах, думках про благо народу” – згадував пізніше П.

Г. Житецький [184, с. 19]. Поряд з цим громадівці розуміли, що одного лише звільнення народу від соціального лиха недостатньо, необхідно підвищити культурний рівень широких мас населення. Підхопивши ідеї своїх попередників вони вірили у “великі сили” народу, які будуть відстоювати свої власні потреби та інтереси України. “Ми добре вже знали, що однієї свободи вже мало – без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді навертає духовний настрій чоловіка до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства” [214, с. 178].

Діяльність Київської громади носила насамперед науково-просвітницький характер. Велика увага приділялася етнографічним дослідженням. “Велись вони з тою метою, щоб навчитися від самого народу думати, говорити і жити по народньому, а потім для того, щоб виробити метод народньої освіти на підставі народного світогляду” – писав П. Г. Житецький [214, с. 178].

Важливим завданням Київської громади була оборона української народної школи “від офіціальних і неофіціальних ворогів її” [214, с. 179]. З цією метою на початку 1860-х рр. громадівцями нелегально була заснована семирічна школа з

українською формою навчання, яка утримувалась за власні кошти членів громади. Близько 30 її учнів виховувалися в душі українського патріотизму. “Правда, нічого не вийшло путнього з сеї школи, бо скоро розвіялася вона в смуті життя російського, як незабаром розвіялися і ми всі, що складали товариство” [214, с. 180].

Члени Київської громади, зокрема й П. Г. Житецький (див. розділ 1) активно долучилися до роботи у недільних школах. Учителями шкіл були в основному студенти та гімназисти, які своєю метою бачили надання освіти широким верствам населення, ознайомлення народу з його історією, літературою, культурними надбаннями, поширення україномовних видань. “...Ці гуртки, найбільш університетські, студентські, єдналися поміж собою, дискутували, обороняли свої школи і право вільного навчання, наближувалися один до одного, а жива праця над освітою народною викликала й намічала ще й інші спільні справи поза межами спеціального завдання вчителювати, але такі, що близько до нього належали, а крім того справи одного напрямку на спільному ґрунті українських інтересів” – писав син П. Г. Житецького Гнат [254, с. 94]. Після закриття недільних шкіл П. Г. Житецький продовжував викладати на курсах для підготовки сільських вчителів.

П. Г. Житецький брав активну участь у підготовці періодичних рукописних видань Київської громади: газети ліберального спрямування “Громадниця” і сатирико-гумористичного журналу “Помийниця”. Перший номер “Громадниці” вийшов у вересні 1861 р., журнал “Помийниця” видавався протягом 1863-1864 рр. У першому номері цього часопису, у вступній частині “Від редакції” визначалася мета створення видання: “здумали ми змалювати у своїй часописі усе те сміття, якого багато набралось в нашому житті, тим то й дали ми своїй часописі ім’я Помийниці” [177].

Громадівці час від часу збиралися для обговорення різноманітних питань щодо етнографічного, географічного та юридичного вивчення України. Поряд із цим, як зазначають А. М. Катренко та Я. А. Катренко, “у більш вузькому колі стійких українців-патріотів” обговорювалися питання національно-політичного характеру [272, с. 45]. Під час однієї з таких сходок у серпні 1862 р. була підготовлена публічна заява Громади, яка спершу називалася “Общественные вопросы”, а згодом отримала назву “Отзыв из Киева”. Заяву підписала 21 особа, у тому числі В. Б. Антонович, П. Г. Житецький, П. П. Чубинський, О. Г. Торський, І. М. Касьяненко та ін.

“Отзыв из Киева” став відповіддю громадівців на провокаційні плітки і закиди поміщиків і органів місцевої влади. Громадівців звинувачували у сепаратизмі, бажанні відокремити Україну від імперії, підбурюванні селян до непокори. Думки щодо авторства заяви громадівців неоднозначні. В.

Міяковський хоча й вважав, що оскільки підпис В. Б. Антоновича стоїть першим під цим документом, то він і був його основним автором [289, с. 145], все ж зазначав, що завдання написати докладну відповідь недоброзичливцям взяли на себе В. Б. Антонович та П. Г. Житецький [290, с. 281]. О. О. Русов відмічав, що стиль “Отзыва из Киева” “нагадував звісний тоді стиль Житецького, з

погляду ж того, як він з своїми товаришами оступався за право вчити дітей по українському, ця декларація тодішньої молоді дуже ясно показує, в чому вони самі себе вважали сепаратистами, а в чому – ні, і од чого одхрещувалися” [195, с. 34].

“Отзыв из Киева” висвітлював прагнення громадівців підвищити соціально-економічний та освітній рівень населення, “забезпечити українському народові право на вільний культурний розвиток” [270, с. 38]. Автори заяви відхрещувалися як від поглядів російських радикальних демократів, які на їх думку “суперечили народному благу”, так і від звинувачення у державному сепаратизмі, яке “есть найбільш безглуздий і найбільш наївний наклеп” [178, с. 45].

Водночас, громадівці наголошували на своєму прагненні “розвивати південноросійську мову й південноросійську літературу. Це бажання ми справді маємо; але що в ньому бачать злочинного – не розуміємо. В наш час, ніхто, здається, не почне доводити необхідність переробляти одну національність в іншу. Адже всі ж співчують бажанням Болгар, Хорватів, Словенців, Лужичан відродити або розвивати свої літератури; адже всезагальною симпатією користуються зусилля Русинів галицьких до відокремлення своєї народності із під польського впливу; чому ж Русини російські єдині повинні бути позбавлені права, визнаного за всіма іншими народами... Що найважливіше, ми на досвіді бачимо, що навчання народу, при вживанні його власної мови, іде принаймі втриє швидше й успішніше... Але перед бездумним гомоном, перед стаєю пліток, перед безсвідомим гонінням, ні в якому випадку ми не маємо наміру відступити від наших переконань” [178, с. 46-47].

У своїй заяві громадівці доводили, що ні окрема особа, ні коло освічених людей не має права “нав’язувати величезній більшості народу, використовуючи його нерозвиненість та витікаючу з неї безмовність, будь-яку теорію” [178, с. 39], вони вважали основним обов’язком інтелігенції “ужити всі можливі заходи з ціллю надати народу можливість отримати освіту, усвідомити себе, свої потреби, уміти заявити їх, словом внутрішнім своїм розвитком стати на той рівень, на який він зведений законом. Доки народ за своїм розвитком не стане в рівень із сучасним своїм становищем, даремно будуть вигадувати для нього, та ще й при цьому без нього, подальші шляхи поступу . . .” [178, с. 40]. Громадівці вважали за краще допомагати розвитку народу і чекати того часу, коли народ сам зможе говорити “про речі, які зараз недоступні його розумовому розвитку, а тому для нього загадкові, темні і непотрібні” [178, с. 40].

Ще одне важливе завдання української справи члени Київської громади вбачали у розвитку і поширенні розуміння і поваги родинних обов’язків на обов’язки громадські, оскільки український народ здавна з пошаною ставився до християнської науки і моралі, визнавав безумовне право на земельну власність, поважав свої звичаї та традиції, зберігав родинні зв’язки – ознаки його національної особливості, окремішності та індивідуальності.

На думку А. К. Волощенка, “Отзыв” був стислим викладенням поміркованих поглядів та переконань громадівців [238, с. 117]. Водночас, А. М. Катренко та Я.

А. Катренко справедливо зазначають, що зміст “Отзыва из Киева” “обумовлювався не тільки світоглядними позиціями його авторів, а й деспотичними політичними обставинами того часу, в яких вони не могли бути відвертими” [272, с. 64]. Дійсно, призначена для публікації заява в умовах жорсткої цензури не могла містити жодних рішучих прокламацій, тим більше, що її основна мета полягала у забезпеченні для гуртка свідомої української молоді умов для легальної культурно-просвітницької та наукової діяльності. Л. Г. Іванова та Р. П. Іванченко відмічають, що в “Отзыве из Киева” “громадівці, звичайно ж намагались показати законність своїх діянь у просвітництві народу, довести, що вони не приносять шкоду суспільству ... Крім того, вони намагались відгородитись від ультра-революційних методів боротьби, які щойно перед тим проголосила відозва російського демократичного гуртка “Молодая Россия”, що кликала до суспільного перевороту” [259, с. 66; 260, с. 211].

Навіть незважаючи на поміркований тон “Отзыва из Киева”, громадівці довго не могли отримати дозволу цензури на його друкування. Врешті-решт публікація була дозволена київським, подільським і волинським генерал-губернатором І. І. Васильчиковим, однак лише на тій підставі, що полеміка, яка неминуче мусила б виникнути після оприлюднення “Отзыва из Киева”, мала допомогти уряду у виявленні мети і поглядів осіб, які підписали документ [259, с. 61-62].

Громадівці тісно співпрацювали з науково-публіцистичним журналом “Основа”, який “став виразником думок кращих людей України: їх патріотизму, їх демократизму і всього того, що на думку тогочасних проводарів було потрібно для добра рідного краю” [320, с. 70]. С. О. Єфремов зазначав, що “в “Основі” зустрілися два покоління українського громадянства” – старше, покоління 1840-х рр., провідниками якого були Куліш та Костомаров, і молодше, покоління шестидесятників, серед яких “визначнішими” були Антонович, Рильський, Житецький, Кониський, Чубинський та ін. [250, с. 387]. На сторінках “Основи” громадівці вели полеміку з тими науковцями і громадськими діячами, які вважали українофільство шкідливим явищем для Російської імперії і не визнавали українську мову та культуру повноцінною.

Саме у якості відповіді на антиукраїнську риторіку у 1862 р. в журналі “Основа” з’явилася стаття П. Г. Житецького “Русский патриотизм”. Незадовго до цього, в газеті під аналогічною назвою “День” була опублікована стаття В. І. Ламанського, у якій було піддано критиці роботу М. Г. Чернишевського “Національна безтактність”, вміщену в журналі “Современник” (1861, № 7). В. І. Ламанський заперечував поняття “великоросійського” і “малоросійського” патріотизму, стверджуючи, що існує лише патріотизм російський. Він вказував, що російське і українське нареччя не відрізняються між собою великою кількістю важливих ознак, і тому немає потреби творити українську літературну мову. “Відмовившись від великоруської мови, що в основі своїй одначе належить і Малорусам, вони б відмовилися від значної частини свого минулого, своєї історії” [320, с. 71-72]. “Думка про можливість особливої української літератури (а не місцевої словесності)” [320, с. 72] уявляється йому

“найбільшою нісенітницею”. В. І. Ламанський припускав існування української мови лише “для домашнього вжитку”. Він заявляв також, що українці становлять нестійку народність, нездатну протистояти російським та польським культурно-асиміляційним впливам.

У своїй статті “Русский патриотизм” П. Г. Житецький здійснює спробу довести хибність і безпідставність поглядів В. І. Ламанського шляхом науково-публіцистичного екскурсу в історію формування української культури. “Слова “Русский патриотизм” мають свою історію, - зазначає учений на початку роботи , - і було б повчально прослідкувати сам процес їх утворення і всі видозміни...” [201, с. 1]. Для П. Г. Житецького особливість, своєрідність і самобутність української мови, відмінної від інших слов'янських мов є незаперечним фактом. На його думку, український народ у випадках, коли “зазіхають на його народну особистість” повинен шукати опору в самому собі, і “його мова і література – історичний орган його особистості – єдино-міцна сила, на яку він може розраховувати” [201, с. 5]. П. Г. Житецький розглядає історію становлення української мови і погоджується з В. І. Ламанським щодо близькості української і російської мов. Він зазначає: “Малоросійська мова з'явилася на пам'яті історії, немає сумніву, що деякі індивідуальні риси її були спільні і мові того народу, який згодом назвався Великоруським, були спільні до того часу, доки Русь не розпалась на дві половини – кожна зі своєю особливою історичною долею, і з цього часу ці риси почали позначатися різкіше і різкіше по настійному виклику історії” [201, с. 14]. Протягом століть українська мова розвивалася і ставала все більш оригінальною, на ній не лише розмовляли, а й писали високо художні твори. Мова народу тісно зливається з його духовністю, історією і традиціями, життям. Прикладом цього може бути творчість Т. Г. Шевченка. П. Г. Житецький відмічає, що творчість поета підкорилась закону злиття слова з життям “і велике воно саме тим, що підкорилось йому. Ось таємниця того величезного впливу, який створює Шевченко не на малорусів одних, але на всіх, у кого є живе людське серце” [201, с. 12].

Поезія Т. Г. Шевченка “вводить малоросійську народність у сім'ю слов'янських народів, як індивідуальне ціле, як живу особистість, - особистість, відповідно, типово-відмінну і від польського народу і від великоросійського” [201, с. 15].

“Якщо правда, що малоросійський народ у самому устрої своєї духовної природи схожий більше на самого себе, ніж на кого-небудь, – що непереможно довів Шевченко своєю поезією і Костомаров – історією (у статті “Две русские народности”): то що заважає йому розуміти і відтворювати ідеали, властиві всьому руському племені, по-своєму, і поряд з великоросійською народністю іти до однієї цілі, тільки своєю дорогою?” – ставить риторичне запитання П. Г. Житецький [201, с. 17].

“Мова – вільний орган духу – зазначає учений: він далекий аристократизму і всіляких умовних рубрик, придуманих цивілізаторами. Його повнота – повинна бути повнотою життя, безвідносно до каст і поділів, в ній існуючих. Тому, для нас однаково смішний, як шляхетський гонор поляків, що обзивають

малоросійську мову хлопською мовою, так і вельможна делікатність великорусів, що вживають з цією метою французький вираз *ratios*, і які стверджують, що малоросійська мова назавжди залишиться мовою простонароддя, а не школи й освіченості” [201, с. 14].

Таким чином, П. Г. Житецький доводив право на повноцінне існування української мови і літератури, що поряд з іншими слов'янськими мовами могла бути мовою літератури, науки, освіти. “Його праця пройнята глибоким національним почуттям, вона була спрямована на оборону своєї нації від спроб ворогів асимілювати, знищити її, на захист її національно-культурних прав” [272, с. 68]. Цей перший виступ П. Г. Житецького назавжди став для нього своєрідною програмою для громадської та наукової діяльності. Вже після смерті П. Г. Житецького С. О. Єфремов писав: “усе своє життя він залишався вірним завітам 60-х років, розвинувши у цілому ряді чудових наукових творів ті положення, які висловив ще у своїй юнацькій роботі” [154]. Такої ж думки дотримувався В. М. Перетц, коли писав про Павла Гнатовича: “Почавши свою літературну діяльність з маніфесту в “Основи”, він ішов за ним ціле життя, розгортаючи і угрунтовуючи ті тези, що він їх висловив ще замолоду” [300, с. 38].

Лист П. Г. Житецького до В. М. Білозерського, написаний незабаром після виходу в журналі “Основа” статті “Русский патриотизм” показує, що учений мав бажання і надалі співпрацювати з цим виданням, надаючи свої роботи для публікації “за звичайну плату від аркуша, прийняту в інших журналах” [145, од. зб. 67992, арк. 1 зв.]. Однак подальшого розвитку це бажання не отримало. У 1862 р. часопис було закрито, що ознаменувало собою новий виток реакції. “... Знову в історії українства починається антракт, протягом якого найбільшу увагу в українських кругах звернуто на культурно-наукову, почасти просвітню роботу” [248, с. 35].

У березні 1863 р. П. Г. Житецький узяв участь у “вокальному та інструментальному концерті із живими картинами”, на якому “декламували твори Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, О. С. Пушкіна, співали народні пісні, виконували музичні твори, інсценізували картини із народного життя” [270, с. 43]. У подальшому громадівці продовжували влаштовувати культурно-мистецькі акції, у яких П. Г. Житецький брав активну участь. Про одну з них він писав 6 березня 1864 р.: “Достався я у Київ 24-го, а 26-го наш університетський гурт давав на городськiм театрі спектакль, в котрiм я мусив співати. У прошлomu році я читав на сцені дещо з Шевченка, то й тепер товариство того ж забажало та Анненков заборонив, хоч і вибрали для читання і надто звичайну п'єсу “Тополю” [70, од. зб. 48003, арк. 6]. 1 квітня 1864 р. П. Г. Житецький писав: “У неділю я буду в театрі (в Концерті) співать дві пісні: одна полтавська, а другої вивчив у Чернігові, як їздив туди у лютому” [70, од. зб. 48003, арк. 18].

За дорученням своїх колег П. Г. Житецький у серпні 1863 р. у Полтаві і у лютому 1864 р. у Чернігові налагоджував зв'язки з членами інших громад, і, як зазначають А. М. Катренко та Я. А. Катренко, мав на них значний вплив. Член харківської громади В. С. Гнилосиров так згадував про зустріч з П. Г.

Житецьким: “Ото розумний юноша, статечний чоловік – аж любо подивиться! Високий на стану, розлогий в плечах, вус запорожський, обличчя – орлом,

дивиться гостро, балака поважно і розумно” [254, с. 109]. На квартирах В. С. Кулика і Д. П. Пальчикова розглядалися питання листування між представниками громад, поширення “тісеньких окружних громад” [254, с. 109], збирання коштів і їх розподілу, обговорювалися актуальні політичні теми.

Наприкінці квітня 1863 р. польське повстання, яке почалося у ніч з 22 на 23 січня 1863 р. у Польщі, охопило частину Київської і Волинської губерній. “... Коли здавалося, що поляки можуть справді подолати в боротьбі, українцям довелося на-віч стати перед питанням, як же їм поводитись за нового ладу. І от за приводом Антоновича й почали ми ото збирати в Києві міщанські купи, щоб виступити од місцевої української людності за її інтереси, якщо візьмуть гору поляки” – згадував П. Г. Житецький [181, с. 115].

Після придушення польського повстання значно посилювався тиск на громадівців з боку російських властей. “З 1864 року наступили темні часи в життю товариства нашого” [214, с. 182], – писав П. Г. Житецький. Було заарештовано і заслано П. П. Чубинського та Б. С. Познанського, К. П.

Михальчука було виключено з університету, М. П. Драгоманова звинувачували у приналежності до партії українофілів. Врешті-решт, III відділення звернулося до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з проханням вжити заходів щодо припинення антиурядової діяльності Київської громади [272, с. 79-81].

Діяльність громади була фактично паралізована. Значна частина її найактивніших представників виїхала з Києва. На три з половиною роки переїхав до Кам’янець-Подільського і П. Г. Житецький, якого теж підозрювали в українофільстві. Восени 1864 р. Київська громада тимчасово припиняє свою діяльність.

У Кам’янець-Подільському П. Г. Житецький зосередився на викладанні у місцевій гімназії, куди він був направлений, а також на збиранні етнографічних матеріалів. У березні 1867 р. П. Г. Житецького було обрано членом Подільського губернського статистичного комітету [54, арк. 3].

Навряд чи можна назвати обґрунтованою тезу В. П. Плачинди про те, що П. Г. Житецький “об’єднав у гурток прогресивно настроєних учителів” Кам’янець-Подільської гімназії. Прямих підтверджень цьому немає, однак дійсно, П. Г. Житецький був одним з кількох учителів, які конфліктували з керівництвом навчального закладу у зв’язку з неприпустимим поведінням інспектора гімназії по відношенню до одного з учнів [303, с. 63-64].

У другій половині 1868 р. П. Г. Житецький повернувся до Києва. Приблизно тоді ж діяльність Київської громади поступово оживає [320, с. 34]. А. М. Катренко та Я. А. Катренко зауважують, що формування нового ядра Київської громади завершилося у 1869-1870 рр. На той час воно нараховувало близько 70 членів – науковців, викладачів, службовців, письменників та ін. Нові члени залучалися до громади більш зважено і обережно, що сприяло більшій згуртованості організації. Навколо цієї Старої громади сформувалася молодіжна організація – Молода громада.

Регулярні зібрання громадівців проводилися почергово у кожного з членів товариства, який мав необхідні для цього житлові умови [272, с. 87]. У своїх спогадах Г. П. Житецький дуже колоритно змальовує одне таке зібрання, яке відбувалося на квартирі Житецьких: “Було це в одну з субот...весняним вечором зібрання старогромадівських, як тепер їх називають, а тоді ще епітету “старий” не приєднували до слова громада. Народу набралось дуже багато і нас дітей, звичайно, завчасно поклали спати. Але мені не спалося, і я довго сидів на постілі, притуливши голову до щілини у дверях, звідки доносилися до мене уривки з розмов і гарячих суперечок. Майже нічого не розумів я у них, не усвідомлював, що це має якийсь зв’язок зі злими утисками, загибеллю українського народу і царицями Катеринами. Стомлений безсонням, я забувся сном під шум розмов, а зранку дізнався, що у нас сталося нещастя”. Виявилось, що злодії увійшли крізь повністю відкриті від спеки двері квартири і вкрали верхній одяг гостей. “Такими були прості звичаї тих часів, коли ще не боялися філерського і поліцейського нагляду і довірливо жили, не замикаючись навіть від нічних любителів чужих шинелей і пальто” – підсумовує Г. П. Житецький [63, арк. 7].

На початку 1870-х рр., як згадував сам П. Г. Житецький, громадівців з’єднала робота над словником української мови. У 1870 р. з Харкова було надіслано матеріали для словника, які ще на початку 1860-х рр. збирали члени Петербурзької громади. Отримані лексичні матеріали київські громадівці укладали, з урахуванням власних напрацювань. У листі до М. П. Драгоманова 1 грудня 1870 р. П. Г. Житецький писав: “Знову переглянули матеріал і виявилось, що він не так безнадійно поганий, як раніше про нього думали” [167, с. 93]. Громадівці щосуботи збиралися у квартирах когось зі своїх членів для обговорення майбутнього словника.

У листі до Г. І. Маркевича від 5 листопада 1878 р. П. Г. Житецький описував хід роботи над словником: “Тут у Києві робилося так, що кожна буква мала свого вибірника. Сей вибірник насамперед визначав на окремому листі слово і всі сторінки, де воно в книжці траплялось: се для того, щоб не пропустить ні одного приміра з фрази, котра з того або іншого боку розум слова. Зверталася увага також на фонетику і надзвичайні форми слова, виписувалися на окремих картках. Сюди сходили форми числівників і займенників (всі відмінки, причасні форми, двойст. число). Всілякі архаїзми і чим-небудь одмінні форми писались на окремих картках. А про те я думаю, що саме діло виробляє метод. Є ще одна праця – вибірка історичного матеріалу. Сам я вибрав уже все з усіх пам’яток до XVI століття” [23, арк. 1 зв. – 2 зв.].

Робота над словником продовжувалась протягом трьох з половиною десятиліть. Вже зібраний матеріал доповнювався виписаним з етнографічних збірок та творів різних авторів, а також записаними безпосередньо з народних уст на картки окремими словами з прикладами до них. “Таким способом підготовлявся великий український словник на наукових підставах” [167, с. 349]. Керував цією роботою П. Г. Житецький. Зібрані й упорядковані київськими громадівцями лексичні матеріали були покладені в основу 4-томного “Словаря

українського язика” під редакцією Б. Д. Грінченка, виданого у 1907-1909 рр. Ознайомившись з цим словником Житецький дав йому високу оцінку: “По багатству матеріалу, це кращий словник із всіх існуючих!” [87, арк. 8].

На початку 70-х років XIX ст. старогромадівці займалися вивченням історичних пісень, виданням та поширенням науково-популярних, художніх книг для народу, зокрема творів О. І. Левицького – “Перші київські князі”, “Татари і Литва на Україні”, Т. Г. Шевченка – “Катерина”, М. П. Драгоманова – “Про українських козаків, татар та турків”. Видання розповсюджувалися містами України. 21 листопада 1871 р. П. Г. Житецький у листі до М. П. Драгоманова писав: “У дану хвилину, два юнаки – Трегубів і Вася Петров укладають у моїй хаті книги, ящиків п’ять, для пересилки у Харків, Катеринослав і Одесу” [167, с. 121].

Важливим аспектом діяльності Київської громади було складання українського правопису. Ще наприкінці XVIII ст. зародження нової української літератури поставило питання про заміну історичного або етимологічного правопису, який вже не задовольняв вимоги часу. У 1818 р. О. Павловський значно удосконалив старий правопис, узгодивши його з вимовою, що й започаткувало більш прогресивне фонетичне письмо. Запровадження фонетичного правопису мало велике значення для українського національного руху, особливо на західноукраїнських землях, де воно дозволило остаточно вирвати початкову й середню освіту з рук москвофілів [246, с. 46-73]. Провідним борцем за фонетичний правопис в Західній Україні був С. Й. Смаль-Стоцький, який на початку XX ст. листувався з П. Г. Житецьким [246, с. 149].

В Наддніпрянській Україні активним популяризатором фонетичного правопису був П. О. Куліш. На початку 1870-х рр. П. Г. Житецький, разом із іншими громадівцями, активно включився у розробку правопису. У 1872 р. він підготував доповідь “О правописании”, в якій подав короткий нарис історії української графіки і правопису, зазначив важливість цієї проблеми, її не лише мовне, культурне, освітнє, але й політичне значення. Крім того, П. Г. Житецький подав власну систему правопису “для всезагального обговорення”. “Правопис Павла – відмічав Ю. Ю. Цвітківський, – безсумнівно сама раціональна і сама наукова (і я в цьому сперечатися не буду), вона, звичайно, з часом повинна восторжествувати над усіма іншими, але це справді справа майбутнього...” [167, с. 214]. Позитивно оцінив правопис П. Г. Житецького і М. В. Лисенко. У листі до М. П. Драгоманова від 18 листопада 1876 р. він писав: “...Мені видається, що grosмейстер наш од філології каже й пропонує добру, корисну і вигідну правопись” [167, с. 148]. На думку О. І. Бріциної, П. Г. Житецький “вважався в плані правопису одним з найкращих спеціалістів”. Дослідниця відмічає його значний внесок у нормування української мови [372, с. 267; 235].

14 січня 1873 р. у Києві відбулося публічне відкриття Історичного товариства Нестора-Літописця, яке стало важливим осередком вивчення історії України. Головною формою роботи товариства було влаштування читань (засідань) на яких його члени представляли свої дослідження, присвячені в основному вітчизняній історичній проблематиці, для загального обговорення і подальшої

публікації [373, с. 12]. П. Г. Житецький, який став дійсним членом товариства у 1879 р., кілька разів виступав на його засіданнях зі своїми філологічними розвідками. 18 грудня 1883 р. учений виголосив доповідь “По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веках” (Чтения Исторического общества Нестора-Летописца (Далі: ЧИОНЛ), 1888, Кн. 2) у якій рішуче виступив проти спроби обґрунтувати шовіністичну теорію М. П. Погодіна за допомогою філологічного матеріалу. Ця доповідь була написана як відповідь на реферат О. І. Соболевського, що був оприлюднений на попередньому засіданні товариства. У подальшому П. Г. Житецький ще двічі виступав на засіданнях товариства зі своїми розвідками: “О церковнославянском языке в малорусской книжной речи XVII века” (ЧИОНЛ, 1888, Кн. 2) та “Филологические данные для хронологического приурочения этого клада [в Троицком переулке Киева]” (ЧИОНЛ, 1890, Кн. 4).

У 1873-1876 рр. основним проявом громадської діяльності П. Г. Житецького була його участь у роботі Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, дійсним членом якого учений був обраний у 1873 р [54, арк. 1]. Фактично очоливши філологічний напрямок роботи Відділу П. Г. Житецький істотно сприяв підвищенню наукового рівня установи. Н. П. Петрук, дослідниця історії Південно-Західного відділу, зазначає, що працюючи в рамках Відділу, П. Г. Житецький здійснив значний внесок у розвиток українського мовознавства, зокрема морфології та фонетики. Якщо дослідження, які проводили члени Відділу у галузі географії, природознавства, етнографії, фольклористики, економіки й статистики ґрунтувалися на існуючих на той час досягненнях української науки, то дослідження у галузі мовознавства, на думку Н. П. Петрук, слід вважати новаторськими [375, с. 14-15].

Відкриття у Києві Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства сприяло розгортанню українського національного руху другої половини ХІХ ст. Незважаючи на порівняно недовгий час існування Відділу, наукова та культурно-просвітницька діяльність його членів значно сприяла консолідації борців за українську справу. Ідея щодо відкриття установи, в рамках якої можна було б на легальних засадах проводити українознавчі дослідження, сформувалася у середовищі київських українофілів у другій половині 1860-х рр. Тоді ж була проведена підготовча робота, яка проявилася, зокрема у розробці проекту статуту Південно-Західного відділу, що був складений за зразком інших, раніше утворених відділів Російського географічного товариства [312, с. 13]. Серед завдань Відділу було визначено проведення досліджень зі статистики та етнографії, відшукування та публікація відомостей про Україну, які зберігаються у місцевих архівах та у приватних осіб, організація експедицій з метою вивчення країни, а також збирання і збереження навчальних посібників: книг друкованих та рукописних, актів, карт і етнографічних предметів. Під проектом статуту Відділу підписалось 30 осіб. Серед них провідні діячі Київської громади: П. Г. Житецький, В. Б. Антонович, Ф. К. Вовк, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, О. О. Русов, П. П. Чубинський.

Упродовж тривалого часу Рада Російського географічного товариства у Петербурзі вважала за недоцільне заснування Південно-Західного відділу. Зазначалося, що створення такої установи можливе лише за умови його повного забезпечення матеріальними засобами.

Незважаючи на це, відкриття Південно-Західного відділу все ж таки відбулося у Києві 13 лютого 1873 р. П. Г. Житецький високо оцінив значення цієї події. “Се був справді великий здобуток для нашої справи, - писав він, - котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвою” [214, с. 182].

Південно-Західний відділ виправдав надії українофілів. Протягом неповних трьох з половиною років свого існування (лютий 1873 – червень 1876), силами його членів була зроблена значна науково-дослідницька і культурно-освітня робота. Членами Відділу було створено власну бібліотеку, у якій зберігалось понад тисячу книг, видано два томи “Записок” [257; 258] та організовано географічно-етнографічний музей, кількість експонатів якого перевищувала три тисячі. Відділ сприяв розгортанню українського національного руху. “Нове товариство скупчило сили роскинуті по всьому краю і надбало Києву значність центру українського руху. Давно вже ся історична роля Києва не виявляла ся так виразно і яскраво, як в ті часи” – зазначав П. Житецький [214, с. 183]. Н. А. Шип зауважує, що Відділ “став першою легальною організацією в справах українознавства, розширивши можливості напівлегальних громад” [335, с. 31].

Перше засідання Відділу відбулось в залі Державного банку. На ньому головував князь О. Дондуков-Корсаков, генерал-губернатор київської, подільської і волинської губерній. Поряд із П. П. Чубинським, М. Х. Бунге, О. О. Русовим, В. Л. Беренштамом, М. В. Лисенком, В. Я. Шульгіним, П. Г. Житецький був одним із фундаторів Відділу. 6 березня 1873 р. була розглянута програма для збирання статистичних та етнографічних відомостей складена П. П. Чубинським і О. О. Русовим. Вона виявилась недостатньо докладною, у зв’язку з чим була створена комісія під керівництвом В. Борисова для складання більш детального документу. Розробка проблем фізичної географії доручалася М. О. Константиновичу, О. О. Русов і Ф. К. Вовк повинні були займатись питаннями етнографії, а В. А. Рубінштейн – статистики.

Мовознавчі питання мав розробляти П. Г. Житецький. Серед архівних матеріалів ученого збереглася чернетка складеної ним “Программы по языку”, де він зокрема наголошував, що “південноросійське наріччя має свою особливу звукову будову, різко відмінну від літературно-російської, тобто від мови підручника і школи”. Учений також відмічав, що “у граматиці головне – фонетика, вона складає основу усіх етимологічних форм. Тому відділ Географічного товариства просив би збирачів передусім звернути увагу на фонетику тої говірки, яку чують вони у своїй місцевості” [43]. Цю ж думку П. Г. Житецький висловлював у чернетці записки “Про поповнення та зміни програми Географічного товариства”, яка, між іншим, засвідчує його участь у роботі статистичного комітету: “Статистичний Комітет знайшов, що в програмі Географічного товариства недостатньо розвинений 3-й найважливіший її розділ “Пам’ятки народної словесності”. Між тим в ньому полягає уся сутність справи,

так як у віруваннях і забобонах народних сама по собі важлива та чи інша словесна форма, у якій вона передається і без якої іноді неможлива наукова їх розробка ... Збирачі етнографічних матеріалів можуть від себе передавати почуте, а бажано було б щоб розповіді про небо, стихію, людей, тварин і рослини і про духів (демонологію) були викладені у тому вигляді як вони існують в устах народу, щоб ... було дослівно, зі збереженням особливостей місцевого наріччя, щоб обов'язково було зазначене місце, де воно записане". П. Г. Житецький від імені статистичного комітету рекомендував поповнити програму цими зауваженнями і запровадити класифікацію пам'яток народної творчості, яка включала такі розділи: пісні, оповідання, казки, анекдоти, прислів'я та приказки, загадки, замовляння та заклинання [43].

Наприкінці 1873 р. Відділом було проведено заходи щодо вшанування пам'яті М. О. Максимовича, який помер незадовго до цього [312, с. 50]. На засіданні 18 листопада 1873 р. присвяченому пам'яті М. О. Максимовича було виголошено чотири промови: М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, М. М. Левченка й П. Г. Житецького. Останній зазначив, що М. О. Максимович "був насадителем філологічної науки у Києві", звернув увагу на ті роботи М. О. Максимовича, які стосувалися слов'янських "наріч", відмітив значення нововведень ученого у галузі філології. "Михайло Олександрович запропонував нове групування слов'янських наріч. ... Виділив російські наріччя в особливу групу, Михайло Олександрович перший вказав на характеристичну рису в них, яка об'єднує їх в одне ціле. Це так зване повноголосся – воно загальноросійське явище, для якого термін обрав Максимович. З цього часу термін цей установився в науці і давно увійшов в підручники" [202, с. 152]. П. Г. Житецький також вказав на основну тезу М. О. Максимовича щодо значення малоросійського наріччя. "На його думку, це основне наріччя, старобутнє і самостійне: воно жило на київському півдні раніше, ніж зародилось історичне життя в російській землі і сама земля ця пішла звідси з півдня на північ" [202, с. 80-81]. Ці погляди були особливо близькими П. Г. Житецькому, який усе своє життя присвятив вивченню українських діалектів і доведенню самобутності української мови.

Тоді ж було запропоновано зібрати бібліографічний і біографічний матеріал М. О. Максимовича, а також усі твори ученого, розпорошені у різних виданнях для бібліотеки Відділу. Для реалізації задуму на цьому ж засіданні обрано комісію, до складу якої крім П. Г. Житецького увійшли В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. М. Левченко, О. С. Рогович, П. П. Чубинський, К. М. Феофілактів. Силами членів комісії було підготовлено і видано три томи творів М. О. Максимовича.

Одним з найважливіших заходів проведених членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства було проведення одноденного перепису населення Києва. Його ініціатором виступив генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков, підготовка до здійснення перепису продовжувалась більше року. Була створена спеціальна комісія, очолювана П. П. Чубинським, яка склала детальний план перепису. Перепис відбувся 2 березня 1874 р. і був здійснений виключно силами членів Відділу [334]. Через півстоліття син П.

Житецького Гнат відмітив, що “такого другого громадськими силами, до того й за науковими методами, зробленого опису Київ вже потім ніколи не зазнав, навіть і тоді, як населення його в п’ять разів побільшало, а зріст культури і міського господарства значно виріс” [253, с. 34]. На сьогоднішній день невідомо, чи брав П. Г. Житецький участь у здійсненні перепису, адже безпосередніх свідчень, які могли б їх підтвердити, немає.

Не менш важливим досягненням, членів Південно-Західного Відділу було проведення у Києві III Археологічного з’їзду, який проходив з 2 по 16 серпня 1874 р. З’їзд мав неабияке значення для тогочасного громадського та наукового життя. Як справжнє свято українознавства оцінив його М. С. Грушевський [244, с. 532]. Серед доповідачів з’їзду був П. Г. Житецький. Він виступив з доповіддю “Про Пересопницьке Євангеліє XVI ст.”, яка була високо оцінена вітчизняними і зарубіжними вченими-філологами. На цьому з’їзді “ідея українського самовизначення була видвинута на підставі науки. В рефератах наших, – зазначав учений, – на з’їзді протягнута була ідея ся до найдавніших часів існування українського народу, а з другого боку – висвітлене було культурне значення її в пам’ятниках народного слова і письменства українського” [214, с. 183].

Під час проведення з’їзду стало очевидним, що Київ вже сформувався, як дієвий центр української науки і боротьби за українську справу. “На з’їзді учені гості побачили, що з ідеями обрусіння нічого і соватись в Київ, бо Київ є справжній город настоящої Русі, котра досить цінує себе і хоче востати ся сама собою” [214, с. 183]. Археологічний з’їзд у Києві можна вважати одним з консолідуючих факторів українського національного руху, адже широкого резонансу ця подія набула, зокрема, на західноукраїнських землях, які знаходилися під австрійським володарюванням [323].

Після завершення археологічного з’їзду 1874 р. частина членів Південно-Західного відділу, до якої належав і П. Г. Житецький, була звинувачена у тому, що вони поширюють ідеї українського сепаратизму і є соціалістами, “що в одній кишені носять вони писання батька Тараса, а в другій – писання Маркса” [214, с. 183]. Низка подібних інвенктив з’явилася у газеті “Киевлянин”. Члени Відділу відповідали “Киевлянину” на сторінках “Киевского Телеграфа”, газети, яка до самого свого закриття у 1876 р. друкувала звіти засідань Південно-Західного відділу. Серед 14 осіб які обіцяли своє співробітництво “Киевському телеграфу” у заяві від редакції, надрукованій у першому числі газети 1 січня 1875 р., значилося й ім’я П. Г. Житецького.

У 1874 р. публікації, в яких III Археологічний з’їзд звинувачувався у недостатньому науковому рівні доповідей і політичній заангажованості, з’явилися у польській пресі [339]. З 1875 р. у Петербург систематично надходили донесення щодо політичної неблагонадійності членів Відділу та звинувачення їх в українському сепаратизмі.

Упродовж 1875 р. відбуваються зміни у керівництві Відділом. 7 лютого 1875 р. свої повноваження склав П. П. Чубинський, а в травні керівником Відділу став В. Б. Антонович. Робота Відділу продовжувалась не дивлячись на

несприятливі зовнішні і внутрішні фактори. Протягом 1875 р. відбулось 8 засідань Відділу, які з осені проходили в одній з аудиторій Київського університету. Була створена комісія для складання нової етнографічної програми, до складу якої увійшли В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, Ф. К. Вовк, П. Г. Житецький, М. І. Зібер, О. В. Клосовський, М. О. Константинович, Т. Маковецький, П. П. Чубинський. З етнографічними матеріалами, які надходили до Відділу, знайомились всі його члени, а потім відповідно до наукових інтересів “члени гуртка розподіляли ... розробку матеріалу”. П. Житецький таким чином отримував інформацію щодо діалектів української мови [245 с. 38], а також лексикографічні матеріали. За звітом 1875 р. йому на розгляд було передано матеріали мови старців. Було започатковано складання III тому “Записок”, до якого мала увійти доповідь П. Житецького “О формах малорусского глагола”, з якою Павло Гнатович виступив на одному з засідань Відділу.

Упродовж 1875-1876 рр. політична ситуація навколо діяльності Південно-Західного відділу вкрай загострилася, у зв'язку з постійними наклепами на членів товариства. Фатальною для Відділу виявилася поїздка до Петербургу голови київської археографічної комісії М. В. Юзефовича, і його доноси Олександрю III. Для розгляду справи українофільства було створено особливу раду, до якої, крім самого Юзефовича, увійшли міністри внутрішніх справ та народної освіти, а також головний начальник III відділення канцелярії. В журналі ради зокрема йшлося про те, що “заснований у Києві Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства дав у себе притулок тій партії неблагонадійних і шкідливих осіб, які нині відрізняються особливою діяльністю на полі поширення в середовищі народу ідеї про самостійну народність малоросів” [293, с. 139].

18 травня 1876 р. було видано Емський указ, за яким “заборонялась вся українська шкільно-педагогічна література і установлювалась так звана правопись для видань етнографічних і белетристики” [214, с. 184]. Заборонялись також “різні сценічні вистави і читання на малоросійській мові, а однаково і друкування на ній же текстів до музичних нот” [244, с. 679]. Ще раніше було заборонено видання “Киевского Телеграфу”. Ці обставини унеможливили подальшу діяльність Південно-Західного відділу, який був закритий у червні 1876 р., на підставі причетності його членів до українофільського руху і поширення книжок та підручників українською мовою [312, с. 106]. Як зазначає Н. П. Петрук, після закриття Відділу до кінця XIX ст. не було жодного вченого товариства, яке б зуміло продовжити всебічне об'єктивне вивчення України. Частину покладених на Відділ завдань взяв на себе журнал “Киевская старина”, а після його закриття – Українське Наукове Товариство, до складу якого увійшли колишні члени Відділу, зокрема й П. Г. Житецький [375, с. 15].

Репресії проти української культури, які послідували після Емського указу, іноді набували зовсім гротескних форм. Г. П. Житецький відмічав, що “для виконання українських пісень доводилося уживати французьку мову і т. п. Через шістнадцять років були ще посилені суворості цензури і наказано було просто

скорочувати випуск українських книжок, хоча б і найбільш добромисних, і не допускати виходу жодних книг для дитячого віку і т. п. Цензура дійшла навіть до такої цинічної відвертості, що забороняючи видання “Опыта грамматики малорусского языка”, прямо заявила: “неможна, мовляв, дозволяти до друкування граматуку мови, яка приречена на небуття” [62]. Досить показово, що офіційна пропаганда стверджувала, що репресії проти української культури (“обмежувальні заходи”) проводилися заради самих українців, щоб “відволікти їх від порожньої, шкідливої вигадки, яка не має майбутнього” [249, с. 45].

У червні 1876 р. генерал-майор Новиков, який під час відсутності попечителя П. О. Антоновича керував київським навчальним округом, наказав з’ясувати питання про політичну благонадійність і причетність до руху українофілів викладачів округу. Характеристика на П. Г. Житецького була складена директором 2-ї Київської гімназії, викладачем якої він на той час працював. М. П. Кустов зокрема відмічав надзвичайно приятельські зв’язки П. Г. Житецького з М. П. Драгомановим, називав його завзятим прихильником українофільства, що вороже ставиться до існуючого громадського ладу і проявляє свої симпатії в літературних працях [312, с. 214]. Поряд із П. Г. Житецьким в українофільстві звинувачувалися інші викладачі: Юркевич, Н. С. Тумасов та В. П. Науменко.

Діяльність українофілів розцінювалася владою як вкрай небезпечна і розглядалася на рівні імперського уряду. Про це свідчить одна з щотижневих записок київського генерал-губернатора до міністра внутрішніх справ від 27 квітня 1877 р.: “На днях я отримав по міській пошті анонімну заяву про те, що в Києві організувалось начебто товариство радикалів-українофілів, для видання в Женеві і Лемберзі революційних книг і журналів. Гроші для цього збираються під виглядом пожертв на користь сербів і до 6-ти тисяч крб. переслано через якогось Волкова колишньому тутешньому професору Драгоманову в Женеву. Товариство це називається “Громада”, збирається начебто кожен Суботу вечорами, під головуванням учителя Київської військової гімназії і Колегії Павла Галагана Житецького, у кого небудь із своїх членів” [161]. Серед членів Громади були названі вчителі військової гімназії Ю. Ю. Цвітківський і В. Л. Беренштам, директор міської ремісничої школи О. І. Лоначевский, а також В. П. Науменко, В. Б. Антонович, П. П. Чубинський, М. В. Лисенко.

Не може не звертати на себе увагу той факт, що інформатори київських властей наголошували на головуванні у Громаді саме П. Г. Житецького. З цим свідченням співзвучна оцінка А. А. Хатченка (Б. О. Кістяківського), який досить недвозначно заявляв, що П. Г. Житецький був “беззаперечно найбільш блискучим членом “Громади” і як учений і як громадський діяч. За впливом на інших членів “Громади” з ним не міг зрівнятися ані В. Б. Антонович (1834-1908), який володів більш сильним і глибоким у науковому відношенні розумом, але недостатньо рішучим і активним характером, ані М. П. Драгоманов, безсумнівно, найбільш різнобічно освічений, енергійний і продуктивний член “Громади”, але який не міг зайняти в ній достатньо впливового положення унаслідок його своєрідних поглядів на національне питання” [198, с. 103].

Зрозуміло, що лише цих двох свідчень недостатньо для того, щоб вважати П. Г. Житецького “першим серед рівних” громадивців. Однак вони переконливо показують, що він був одним з кількох осіб, які визначали стратегічні напрямки розвитку організації. Можливо, протягом певного періоду вплив П. Г.

Житецького на інших членів товариства був визначальним. Однак, враховуючи суб’єктивність оцінок, внести більшу ясність у це питання неможливо. Тим більше, що у такій демократичній організації, якою була Київська громада питання формального лідерства ніколи не набувало принципового характеру.

Як один із найактивніших і найавторитетніших членів Громади, П. Г. Житецький незабаром зазнав переслідувань з боку місцевих органів влади. Ще на початку 1877 р. П. О. Антонович, у відповідь на таємний циркуляр Міністерства народної освіти, повідомляв, що директори навчальних закладів Київського округу охарактеризували вісім викладачів, в тому числі П. Г. Житецького, як неблагонадійних. Хоча сам куратор навчального округу намагався довести безпідставність обвинувачень, П. Г. Житецькому та ще п’ятьом викладачам було запропоновано на вибір або знайти собі місце викладача поза межами України, або звільнитися з міністерства [288, с. 183]. За розпорядженням попечителя київського навчального округу від 25 серпня 1877 р. П. Житецький за підозрою у співчутті українофільським ідеям був змушений залишити службу в Міністерстві народної освіти і перейти на службу до військового відомства [312, с. 223].

У вересні 1879 р. на П. Г. Житецький став об’єктом звинувачень з боку київського, подільського та волинського генерал-губернатора М. І. Черткова, який в розмові з начальником військових шкільних закладів М. Ісаковим називав Житецького небезпечною особою і соціалістом [189, с. 543]. Лише завдяки заступництву директора гімназії Алексеєва П. Житецькому вдалося на деякий час залишитися на посаді викладача гімназії [184, с. 15]. Однак вже у листопаді 1879 р. під час розмови з Алексеєвим Чертков заявив, що “він далі травня не терпітиме у військовій гімназії Житецького, Цвітківського і Клосовського” [189, с. 594]. Через чотири місяці, в березні 1880 р., О. Ф. Кістяківський у своєму щоденнику записав : “Житецький, гонимий Чертковим, збирається їхати в Петербург, щоб там знайти вихід. Він просив дати йому лист до моїх знайомих” [190, с. 106]. Будь-яким чином намагаючись уникнути примусового від’їзду з Києва, П. Г. Житецький пише “Записку” адресовану начальнику Третього Відділу імператорської канцелярії генералу О. Р. Дрентельну та головному начальнику військово-навчальних закладів М. Ісакову

В “Записці” П. Г. Житецький здійснює спробу показати українофільство, як суспільно корисний і прогресивний рух, що немає нічого спільного з українським сепаратизмом і соціалістичними течіями. Він виступає від імені покоління 60-х рр. XIX ст., свідомість якого сформувалася під впливом ліберальних реформ, насамперед скасування кріпацтва. Українофіли, за словами П. Г. Житецького, вбачали головну мету своєї діяльності в “просвітництві народних мас”, тим більше актуальному, оскільки воно протистояло польському

рухові. В боротьбі з польською пропагандою українофіли, зазначає П. Г.

Житецький, спиралися на народну самосвідомість. “Народна мова була для нас предметом вивчення, і не лише вона одна, але й усе народне життя в усіх його проявах. Етнографія була виховною стихією нашою і разом з тим ґрунтом, на якому ми сподівалися принести користь своїй батьківщині” [184, с. 19].

Появу звинувачень українофілів у сепаратистських прагненнях, учений пов’язує з поляками, які, після невдалого повстання, “роздмухували ідеї українофільства, приписуючи йому сепаративні тенденції” [184, с. 19]. На сторінках “Записки” П. Г. Житецький категорично відмежовується від сепаратистських ідей, підкреслюючи своє переконання в тому, що “відриваючись від загальноросійського ґрунту, малоросіяни втрачають під собою свій власний” [184, с. 21].

Так само категорично П. Г. Житецький висловлюється з приводу того, що в українофільстві “немає нічого подібного до соціально-революційних прагнень” [184, с. 22]. Останні він навіть протиставляє українофільству, запитуючи “чи можна знайти щось спільне між наукою та її запереченням, між просвітництвом народу і його оманю?” [184, с. 22]. Розмірковуючи в такому ключі, учений дає негативну характеристику “книгам, що написані за кордоном”, зазначаючи, що “вони народжені не українофільським натхненням”, в них “немає нічого українофільського” і вони ніколи не будуть мати кредиту довіри в середовищі людей українофільського настрою” [184, с. 22]. За словами П. Г. Житецького, думки, які висловлюються в закордонних виданнях, належать людям, які давно відійшли від російської дійсності і “втратили живе розуміння її істинних інтересів” [184, с. 22].

Незважаючи на те, що П. Г. Житецький жодним словом не згадує М. П. Драгоманова, прохолодне відношення до закордонної місії останнього в “Записці” простежується досить чітко, адже саме у працях М. П. Драгоманова, виданих за кордоном, спостерігається вплив соціалістичних ідей і прагнення української незалежності. Як зазначає А. М. Круглашов, саме після від’їзду М. П. Драгоманова до Женеви, його світогляд стає значно радикальнішим: поділяючи соціалістичне кредо, на яке істотно впливав анархо-федералізм, а також загальнодемократичні, ліберальні ідеї, М. П. Драгоманов відстоював ідею побудови незалежної квазіанархічної політичної спільноти – Української Спілки Спілок [280, с. 295-296].

Для деяких сучасників погіршення відношення П. Г. Житецького до М. П. Драгоманова і його поглядів було очевидним. Під час зазначених подій в приватному спілкуванні П. Г. Житецький дозволив собі низку відвертих і різких випадів проти М. П. Драгоманова та його закордонної місії, одним з ініціаторів якої свого часу він був [190, с. 310-311].

Думки громадівців з приводу “Записки” П. Г. Житецького розділилися. За словами О. Ф. Кістяківського, дружина В. Б. Антоновича Варвара Іванівна “привезла думки з Женеви про записку Житецького, як про документ, що є зрадою товариства, зреченням переконань і наклепом на Драгоманова” [190, с. 310-311]. Сам М. П. Драгоманов у листі до І. Я. Франка оцінив “Записку” П. Г.

Житецького як “дурну і лакейську” [167, с. 423]. Більша частина друзів і однодумців П. Г. Житецького негативно сприйняла “Записку” і засудила відречення від М. П. Драгоманова. Натомість, деякі громадівці частково солідаризувалися з ученим. Такою, зокрема, була позиція О. Ф. Кістяківського, який вважав “Записку” “важливим документом для майбутнього” та “сповіддю” її автора. “Він – пише О. Ф. Кістяківський у щоденнику – показав ясно, що він не солідарний з Драгомановим. Це й не сподобалося багатьом. Звідти невдоволення Житецьким. Звідти кривотолки на його рахунок” [190, с. 307]. Г. Ющенко справедливо вбачав у позиції О. Ф. Кістяківського ознаки зловтіхи, адже “Записка” відбивала його власні погляди, що засуджувалися частиною громадівців, зокрема, свого часу, й П. Г. Житецьким [184, с. 17].

Оцінюючи “Записку” П. Г. Житецького, дослідники схильні вважати, що документ не міг відображати справжніх поглядів одного з лідерів українофільського руху. “Це – хибний крок, продиктований упадком енергії в зв’язку з неприємними подіями” – зауважує Г. Ющенко [184, с. 18]. “То був глибокий психологічний злам, спричинений Емським указом і жорстокими переслідуваннями української мови і культури” – зазначає В. П. Плачинда [303, с. 108]. А. М. Катренко вважає появу записки симптоматичним явищем, доказом того, що частина громадівців вирішила глибоко приховати до кращих часів свою національну, політичну й соціальну свідомість [270, с. 85]. “Ця записка – не відверта сповідь, це суперечливий документ. У ній є правдиві думки та далекі від істини твердження. Її автор, який би гнітючий настрій у нього не був, все ж таки зважав на те, кому вона адресувалася” [272, с. 135].

Настрій самого П. Г. Житецького характеризують повні відчаю слова з листа до В. Б. Антоновича: “В будь-якому разі мені втрачати нічого, тому що у мене віднімають останню надію жити з сім’єю і працювати на користь улюбленої моєї науки, без якої життя свого аж ніяк не уявляю” [86, арк. 20 зв.].

Написання “Записки” стало важливою подією в житті П. Г. Житецького. Підкреслено поміркований тон “Записки”, у якому могли вбачати загравання з жандармським управлінням, призвів до погіршення відносин П. Г. Житецького з частиною громадівців. Свою роль, очевидно, відіграли спроби автора показати корисність українофільського руху для Російської імперії, у реакційній сутності якої на той час багато хто вже не сумнівався. Жваве обговорення “Записки” продовжувалося в українофільських колах протягом року, але негативні наслідки, які мав цей документ для репутації П. Г. Житецького в київському середовищі ніколи не були остаточно подолані. Більше ніж через двадцять років, за невідомих обставин, П. Г. Житецький повернувся до “Записки” 1880 р., зробивши приписку-пояснення. В ній він вкотре був змушений виправдовуватися, але цього разу перед своїми однодумцями. П. Г. Житецький знову наполягав на тому, що “головною задачею українофільства, що збиралося в Старій Київській Громаді, було пробудження самосвідомості в народних масах шляхом Просвіти, узгодженого зі світоглядом українського народу. На цій демократичній ідеї побудована була вся програма київського українофільства, з якою воно не ховалось у підпілля, куди хотіли загнати її, як уряд, так і

бунтарство виступавше під прикриттям закордонного друку. Все це вважаю необхідним сказати для того, щоб пояснити взятий мною тон в цій офіційній записці, передбаченій для службового самозахисту” [53, арк. 1 зв.].

“Записка” не допомогла П. Г. Житецькому уникнути заслання. Навесні 1880 р. він був змушений подати у відставку, а 12 серпня отримав призначення до Петербурзької Академії генерального штабу і залишив Київ. “Вижили людину з батьківщини”, – записав О. Ф. Кістяківський у своєму щоденнику [190, с. 239]. Очевидно, призначення до Петербургу не було найгіршим розв’язанням для Житецького. В його архіві зберігається чернетка листа, який найвірогідніше було написано в кінці 1870-х рр. і адресовано невідомому високому посадовцю. У цьому листі П. Г. Житецький скаржиться на постійні звинувачення і відхиляє пропозицію адресата щодо переведення його до одного з міст, в якому немає університету, мотивуючи це тим, що на новому місці його наукова діяльність була б неможливою. Натомість Житецький просить про призначення його на яку-небудь посаду “в учбовому відомстві, при архівах або бібліотеках Москви”, де б він міг “працювати з філологічною метою над рукописами” [101, арк. 1].

У Петербурзі П. Г. Житецький зблизився з О. М. Пипіним та М. І. Костомаровим. Його листи до дружини, написані протягом 1880-1882 рр. свідчать про наполегливе прагнення П. Г. Житецького повернутися до Києва. В одному з них П. Г. Житецький писав, що через “душевний сей смуток за всі чотири місяці по наукам ні строчки не прочитав, ні строчки не написав. Тут в Петербурзі давно б слід мені – по різних случаях – виступити з ясним українофільським знаменням в печаті, бо се було б дуже корисно для української ідеї. Лають мене за те, що я мовчу, і Пипін, і Костомаров, а мовчу я ради свого болота, надіючись вернутися в нього і квакати з другими. Замісне калічиш себе, щоб поквакати з київськими жабами” [75, од. зб. 48070, арк. 1 зв.]. Тон цього листа, вказує на тогочасні прохолодні стосунки П. Г. Житецького з колом київських українофілів. У листі вченого до О. Ф. Кістяківського знаходимо ще одне підтвердження цьому: “Отримав з Києва недобрі відомості. Пише один мій приятель, що ходять злякисні чутки про мене з приводу відомої Вам моєї записки. Кажуть, що в ній я скомпрометував своїх друзів, що її вже надіслали відомому Вам публіцисту, який готується викрити її нечесність. Не щадять, як бачите, Олександр Федорович, добре ім’я моє – того вбогого майна мого, заради якого я вигнаний зі своєї батьківщини, відірваний від родини і кинутий у вирву чужого мені життя без визначених засобів до існування. Гірше за все те, що цими рідними поміями обливають мене мої близькі, а не чужі люди, добре знаючи, що нікому заступитися за мене, – сам же я, ані особистою своєю присутністю, ані друкованим способом захищатися не можу” [145, од. зб. 67994, арк. 1-1 зв.].

Дослідники відмічають, що загалом міжособистісні стосунки в Київській старій громаді на початку 1880-х рр. відрізнялися напруженістю. Зокрема, у той час загострилися відносини між громадянами та В. Б. Антоновичем, через переговори, які останній проводив з польськими аристократами Галичини [327, с. 70; 328, с. 52]. Відсторонилися від громади О. Я. Кониський та М. В.

Ковалевський. Останній, за певними свідченнями, навіть розірвав відносини з П. Г. Житецьким. А. А. Хатченко (Б. О. Кістяківський) наступним чином охарактеризував тогочасний стан справ у Громаді: “Разом з політичною і суспільною реакцією, яка посилювалася все більше, настрої членів “Громади” протягом вісімдесятих років поступово знижувався, діяльність їх скорочувалася, а їх прагнення вкрай звужувалися” [198, с. 108].

Сподівання на повернення до Києва П. Г. Житецький значною мірою пов’язував з можливістю влаштуватися на вільну на той час посаду штатного доцента на кафедрі російської мови і літератури Університету св. Володимира. Праця в цьому навчальному закладі завжди була мрією П. Житецького, якої він не позбувся навіть після того як йому вперше було відмовлено на підставі того, що професором російської літератури в Київському університеті може бути тільки росіянин [63, арк. 7; 64, арк. 3]. У 1882 р. П. Г. Житецький мав усі формальні підстави для того щоб працювати в університеті. Кількома роками раніше учений завершив написання праці “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, яку в наступному році було надруковано у журналі Університету св. Володимира “Университетские известия”, як магістерську дисертацію. У 1877 р. роботу Житецького було відмічено Уварівською премією Імператорської Академії Наук. Згодом учений успішно склав магістерські іспити, що давало йому усі формальні підстави бути допущеним до університетського викладання. Тим більше, що П. Г. Житецький у 1881 р. на посаді приват-доцента читав лекції з курсу “Філософія мовознавства” в Петербурзькому університеті.

Надії на позитивне вирішення справи П. Г. Житецький покладав в першу чергу на В. Б. Антоновича, свого давнього приятеля, який займав на той час посаду декана історико-філологічного факультету: “Весь успіх діла – много зависит від Антоновича: як перед балатіровкою він переговорить з кожним ..., та отбере голоса у тих, котрі по яким-небудь причинам по болізни чи що, не прийдуть в Совіт, то діло може вигоріти” – писав П. Г. Житецький в листі до дружини Варвари Семенівни [75, од. зб. 48075, арк. 3 зв.].

Загалом усі листи П. Г. Житецького до дружини цього часу сповнені тривогою за результати справи. Він вагався [75, од. зб. 48072, арк. 1 зв.; од. зб. 48076, арк. 2], неодноразово піддавав сумніву щирість підтримки В. Б.

Антоновича [75, од. зб. 48072, арк. 1-1 зв.; од. зб. 48074, арк. 1-2] сподівався на заступництво свого друга Г. П. Галагана, який на той час був членом Державної Ради [75, арк. 48071, 1 зв.], а також особисто листувався з професорами університету, на голоси яких розраховував під час балотування [75, од. зб. 48075, арк. 3-3 зв.]. “Хоч і тяжко у мене на серці, а все ж – поки що – я вірю в свої сили і думаю, що поки ся віра жива в серці, доки ще будемо жить. Надії в мене нема ні на кого й ні на що, а віра в себе, в свій труд й в свої діло є, і ся віра краще надії, бо вона нас не обдурить, як обдурювала надія” [75, од. зб. 48074, арк. 1].

27 березня 1882 р. О. Ф. Кістяківський занотував у своєму щоденнику: “Півтора місяця тому назад ректор Рахманінов, довідавшись про те, що В. Б.

Антонович хоче дати хід справі про обрання Житецького доцентом, заявив йому, що як тільки справа піде в хід, Стрельников розпочне дізнання про належність Житецького до партії радикалів” [190, с. 369]. 16 березня 1882 р. відбулись вибори на історико-філологічному факультеті. За П. Г. Житецького було подано лише третину голосів. У листі до дружини він з гіркотою писав: “Вістка твоя про результат факультетського засідання мене успокоїла. Нравственный кредит мій, очевидно, піднявся, а як провалять в Совіті, то ще вище стане. Звичайно, страшно бажалось би пройти и пролізти, тільки надії на се у мене, як і раніше нема” [75, од. зб. 48080, арк. 2].

Однак сподівання на позитивне рішення Ради університету також виявилися марними. 9 квітня на засіданні Ради кандидатура Житецького була остаточно відхилена за результатами голосування, які показали 17 голосів “за” і 26 “проти” [180, с. 74]. Дізнавшись про результат, П. Г. Житецький написав: “Надії ніякої не було, а все-таки навірно не знав” [75, од. зб. 48083, арк. 1]. “На заваді стало “університетське самоуправління”. Яке, під впливом загального поліцейського режиму, опинилось в руках відчайдушних держиморд. Думаю також, що для сих держиморд сам факт перебування мого в Києві буде неприємністю, яка вічно буде їх засмучувати” [75, од. зб. 48083, арк. 1 зв.].

З сумом П. Г. Житецький писав О. Ф. Кістяківському: “Думав я, що у скромному становищі доцента я знайду час хоч на схилі своїх днів дещо зробити для улюбленої моєї науки, – і ця мрія усього мого життя тепер розбилася у порошок, тому що до останнього мого подиху доведеться тягнути лямку по 40 уроків на тиждень ... Де вже там до науки!” [145, од. зб. 67997, арк. 1-1 зв.].

Незважаючи на невдале для П. Г. Житецького розв’язання справи з влаштуванням до університету, восени 1882 р. йому вдалося отримати згоду властей на повернення до Києва.

9 травня 1882 р. П. Г. Житецький зустрівся з військовим міністром П. С. Ванновським, у розмові з яким зазначив: “Свого українофільського другосповідання я ні від кого не приховував і не приховую. Не тільки я сам українофіл в сенсі просвіти народу, збереження його культури, мови, літератури, але й дітей своїх навчу цьому українофільству, бо думаю, що хто любить свою батьківщину, той тільки може дорожити спільною вітчизною, яка оберігає інтереси його батьківщини” [75, од. зб. 48085, арк. 2].

Заслуговує на увагу лист до П. С. Ванновського, який було написано як відповідь на запит військового міністра. Автор листа, особа якого не встановлена, підкреслював, що “повернення п. Житецького на службу в м. Київ, як людини досить впливової і популярної в середовищі так званої українофільської партії, легко може здійснити сенсацію в суспільстві і викликати в ньому небажані, особливо в теперішній час хвилювання. Остання обставина, наскільки мені відомо, послужила єдиним приводом і до того, щоб Рада Київського університету утрималася від вибору Житецького, не дивлячись на визнані за ним права і особисті якості на одну з професорських кафедр” [35, арк. 3-4]. Цей лист – яскраве свідчення того, що незважаючи на засудження “Записки” П. Г. Житецького більшістю громадівців, його вплив в

українофільському середовищі залишався значним.

11 серпня 1882 р. київський, подільський і волинський генерал-губернатор у листі до керівництва київського навчального округу написав, що не заперечує поновленню П. Г. Житецького у складі викладачів Київського Володимирського кадетського корпусу і Колегії Павла Галагана [8, арк. 2]. Таким чином, улітку 1882 р. ученому вдалося повернутися до Києва.

З цього часу тиск на П. Г. Житецького з боку влади поступово слабшає і вже через кілька років він сміливо висловлюється під час однієї з промов: “ми сепаратисти з діда прадіда ... кращі люди землі нашої, починаючи з Дорошенка, не переставали домагатись з’єднання народу нашого до іної національної купи, котра б мала своє власне місце між іншими славянськими народностями” [214, с. 187].

Водночас, свідчення представників молодого покоління діячів українського руху дають підстави говорити про те, що з 1880-х рр. П. Г. Житецький займав все більш помірковану позицію. Так, на думку А. А. Хатченка (Б. О.

Кістяківського): “...стан суспільного і політичного вмирання “Громади” отримав надзвичайно яскраве вираження в одній з промов П. Г. Житецького, якому ще в першій половині вісімдесятих років вдалося повернутися до Києва, коли він проголосив свої крилаті слова: “Нам треба лихо переспати”. Ми, зелена молодь кінця вісімдесятих і початку дев’яностих, прийняли ці слова за гасло тодішньої “Громади” і не знаходили достатньо різких слів для їх засудження” [198, с. 108]. Є. Х. Чикаленко згадував, що у кінці XIX ст. П. Г. Житецький “рішуче відпекувався від політики і тому раз-у-раз був на чолі тої течії в громаді, яка не згоджувалася і ворогувала з Антоновичем. Житецький цікавився тільки філологічними і літературними питаннями на українському полі, і коли познайомився з К. Карим, то, вихваляючи п’єси його з літературного боку, найбільше допитувався у нього про деякі вирази і граматичні форми, яких уживає той у своїх п’єсах, і чи єсть вони в тій місцевості Херсонщини, де живе К. Карий” [199, с. 177].

Події кінця 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. докорінно змінили особистість П. Г. Житецького. Його учні відмічали, що після 1882 р. їх ввічливий і гуманний учитель став суворим і дратівливим [191, с. 14]. Важкий психологічний злам, викликаний постійними звинуваченнями, наклепами і переслідуваннями, засланням і погіршенням відносин з частиною однодумців, став однією з причин важкої хвороби, яка вразила П. Г. Житецького на початку 90-х рр. XIX ст.

Слід зазначити, що в кінці XIX ст. відбулися істотні зрушення у самій структурі українського національного руху. На думку Г. В. Касянова, з 1890-х рр. українське народництво занепадало, що було обумовлено бурхливим розвитком капіталістичних відносин і появою масового робітничого руху з політичними вимогами, загостренням соціально-економічних проблем села і послабленням репресивної політики царату. “У такій ситуації аполітичне культурництво виглядало архаїчно і було приречене на занепад” [268, с. 45-46]. Воно вже не могло задовільнити молоде покоління діячів українського руху, які прагнули організованої діяльності на політичному поприщі.

Незважаючи на ці обставини, П. Г. Житецький й надалі не полишав громадських справ на ниві збереження і розвитку української культури. У 1892 р. він звернувся до генерал-губернатора з проханням дозволити панахиду по Т. Г. Шевченку [114, од. зб. 4404, арк. 1 зв.]. 25 лютого панахида відбулася, але, очевидно, без офіційного дозволу. Лише у 1896 р. учений написав, що відбулася перша за 35 років дозволена панахида по великому українському поету [123].

Улітку 1893 р. П. Г. Житецький відправився на лікування у Відень. Під час подорожі землями Західної України він познайомився з життям галицьких студентів і діяльністю молодіжної організації “Січ”. У листі до сина учений писав: “Дуже завидую я отим хлопцям – студентам галицьким, що так і чешуть по-німецьки. Можуть брати вони науку із першоджерела: Се зовсім не та наука, що переціджують її в наших університетах через російське сито” [76, арк. 1-1 зв.]. Щодо організації “Січ” П. Г. Житецький зазначив, що кількість її членів більше сорока, вони мають власний будинок для зборів, свою бібліотеку. “Живуть дружньо, по братськи, виробляючи з себе людей одного напрямку, одної думки. А думка та звичайно про Україну и народню долю й справу на Україні” [76, арк. 2 зв.].

П. Г. Житецький цікавився життям та діяльністю осередків галицьких студентів, у тому числі для того, щоб використати їх досвід для київських молодіжних гуртків, створених на початку 1880-х рр. під керівництвом і за матеріальної підтримки Київської громади. Такі гуртки як “Читанка” (чи “Хрестоматійне товариство”) періодично збиралися в помешканнях старогромадівців, зокрема на квартирі П. Г. Житецького. Після розколу цього гуртка на дві частини, більшу з них очолили син ученого Г. П. Житецький та В. В. Калаш. Гуртківці займалися переважно науковою та культурницькою діяльністю. В. І. Самійленко, один з членів “Хрестоматійного товариства”, писав про роботу ученого з молоддю: “часом старші громадівці задавали нам якусь спеціальну роботу. Так, Павло Житецький давав нам студіювати мову у творах Івана Вишенського, літопису Самовидця, й ми писали на ці теми реферати”. В. І. Самійленко згадував, що офіційні засідання гуртка закінчувалися звичайно вечерею, під час якої гуртківці нерідко слухали розповіді громадівців. “Мова Житецького про яке-небудь Пересопницьке євангеліє або іншу начебто таку суху тему, просто дихала поезією, ми заслухувались нею, як натхненною поемою” [196, с. 518-519]. Син В. Б. Антоновича Дмитро писав: “в хаті Панченка був цілий український університет: там Науменко викладав курс української граматики, мій батько – історію козацьких часів, Житецький – українську літературу та інші предмети українознавства” [182, с. 206]. Великий вплив П. Г. Житецького на виховання й підготовку молодого покоління відзначав, зокрема, І. Я. Франко [331, с. 191].

У 1882 р. почав виходити журнал “Киевская старина”, який на думку М. Г. Палієнко, протягом чверті століття використовувався як громадська і наукова трибуна, сприяв активізації боротьби української інтелігенції за національне відродження [298]. І. Я. Франко вважав, що журнал “Киевская старина” був свідченням дуже живої й плідної праці “коло самих фундаментів нового

українського руху, який мусив вирости з часом” [330, с. 491]. Київські громадівці тісно співпрацювали з журналом, сприяли його виданню і розповсюдженню. Першими редакторами “Киевской старины” були Ф. Г. Лебединцев та О. С. Лашкевич. В журналі публікувалися статті з історії, археології, етнографії, географії, літератури, різноманітні актові документи і нарративні джерела з історії України. У грудні 1889 р. Київська громада викупила “Киевскую старину” у родини Лашкевичів, що фактично перетворило часопис на її друкований орган [374, с. 12]. Упродовж 1890-1892 рр. редактором журналу був Є. О. Ківлицький. П. Г. Житецький постійно публікував у “Киевской старине” свої наукові роботи і джерела. Важливість цих публікацій для української справи неодноразово відмічав, зокрема, й І. Я. Франко [329-331]. Поряд із цим, він приймав активну участь в організаційній і видавничій роботі. М. Г. Палієнко зазначає, що в період з 1890 р. до першої половини 1893 р. поряд із О. Лазаревським та О. Левицьким П. Г. Житецький мав найбільший вплив у редакційному комітеті журналу [298, с. 74].

У листі від 23 грудня 1889 р. до Д. І. Багалія П. Г. Житецький просив його організувати у Харкові “передплатний комітет, до якого могли б увійти й ті, хто пропонує грошові акції для підтримки видання”. Учений навіть пропонував влаштувати у Харкові редакційне відділення. “Проект щодо цього відділення у будь-якому разі я запропоную до обговорення”. У цьому ж листі Житецький скаржився на те, що попечитель Київського навчального округу викреслив “Киевскую старину” зі списку передплачуваних видань для гімназій [32, арк. 2 зв.]. Майже через рік ця проблема була знята і “Киевская старина” знову опинилася у списку, про що Житецький повідомляв Г. І. Маркевичу у листі від 4 листопада 1890 р.: “Киевскую старину” вирішили видавати і в наступному році, незважаючи на значний дефіцит. Нарешті попечитель наш днями зняв заборону на передплату” [24, арк. 2].

П. Г. Житецького непокоїла проблема необхідності омолодження складу працівників редакції. З цього приводу, він звертався до Ф. Г. Лебединцева з пропозицією “зібрати коло редакції молодих співробітників”. Однак останній не підтримав цю ініціативу [252, с. 102].

Інші листи того часу П. Г. Житецького також засвідчують його активну участь в організаційній роботі щодо видання “Киевской старины” [133-137; 25]. Разом з О. М. Лазаревським П. Г. Житецький працював над клопотанням до Головного управління у справах друку і листом до В. М. Юзефовича, який був членом цього управління. У 1890 р. у листі до Є. О. Ківлицького, який на той час (1890-1892 рр.) займав посаду головного редактора “Киевской старины”, П. Г. Житецький консультував його у питанні спілкування з петербурзьким посадовцем: “У розмові з Юз[ефовичем - автор] робіть наголос на наукову основу журналу, а у поглядах на історичну науку дотримуйтеся ідеї історичного об’єктивізму: це його коник. Зрозуміло, що навіть слово “українофільство” має бути викреслено з розмови” [128].

У 1891 р., відповідаючи на лист П. В. Шейну щодо стану справ у редакції журналу, П. Г. Житецький писав: “на жаль існуємо з щорічним дефіцитом. Тому

що на 500 платних підписчиків не розгуляєшся. Втім, статті оплачуються 20 карбованцями за друкований аркуш, сирі ж матеріали завжди в “Киевской старине” друкувались і друкуються без всякого гонорару, як бачите, живемо ми в убогому мало не заштатному монастирі. Сухоїдіння повне – звичайно в надії на відплату в майбутньому житті, де будемо вкушати райські втіхи за безкорисливість. Така доля всяких скільки-небудь ідейних заходів” [162].

М. В. Лисенко у листі до Б. С. Познанського від 28 січня 1893 р. зазначав: “Він [Житецький – *автор*] єсть головний агітатор і єдиний борець за видання “Киевской старины” [176, с. 220].

16 (28) серпня 1890 р. товариство “Просвіта” у Львові на загальних зборах в Коломиї обрала П. Г. Житецького почесним членом свого товариства “за його знамениті заслуги на полі русько-української філології” [55, арк. 19].

Восени 1897 р. відбувся установчий з’їзд Всеукраїнської загальної організації (ВУЗО), яка мала на меті об’єднання українських національно-свідомих сил старшого і молодшого поколінь і спрямування їх на державницьку діяльність. В. Б. Антонович, П. Г. Житецький та М. В. Лисенко на першому ж з’їзді були обрані почесними членами цієї організації. З’їзди ВУЗО, які проходили на квартирах В. Б. Антоновича, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, Є. Х. Чикаленка, відбувались двічі на рік. “Збори нічим не відрізнялися від громадівських, тільки якщо їх раніше маскували під вечорниці, то тепер – під збори науковців чи читання лекцій. Організація стала центром українського національного руху. У ній були представлені майже всі напрямки політичної думки України” [240, с. 13-14]. Одне з зібрань організації відбулося у серпні 1901 р. М. В. Лисенко у листі до Б. С. Познанського повідомляв: “Навіть Павло Житецький і той дошкунтильгав до моєї господи 6-го серпня, зацікавлений цілий день був на нарадах, живу участь брав у розмові” [176, с. 339]. Зрозуміло, що на схилі років з підірваним здоров’ям П. Г. Житецький вже не міг брати активної участі у роботі ВУЗО. Щоправда, Є. Х. Чикаленко вважав, що обмежена участь П. Г. Житецького була проявом його позиції. Він згадував, що учений, як й “багато старших українців” виступав проти політизації української справи. “Житецький ... до самої смерті був тої думки, що український рух, чи як він казав – “українофільський”, повинен бути тільки культурний. Житецький був сам, справді, справжнім останнім могиқаном старого українофільства, він навіть і говорити не міг по-українському на теоретичні абстрактні теми і тільки звичайні, короткі обиходні фрази говорив українсько-полтавською мовою”. Незважаючи на таку критичну оцінку П. Г. Житецького, Є. Х. Чикаленко все ж таки називав його, поряд із В. Б. Антоновичем, одним з найвидатніших стовпів тодішнього українства [199, с. 176-177].

Очевидно, слід обережно ставитися до подібних закидів стосовно людини, яка усе життя наполегливо боролася за вільний розвиток української мови. Н. Д. Полонська-Василенко наводить цікавий епізод з життя П. Г. Житецького, який певною мірою характеризує його ставлення до мови спілкування: “Академік А. Кримський якось сповідав про свою розмову з П. Житецьким. Молоденький Кримський закинув Житецькому, чому він часто розмовляє російською мовою.

Житецький підвів його до вікна і показав на поліцая, що стояв на посту: “Як ви гадаєте, якою мовою розмовляє він з своєю жінкою? Напевно, українською. А якби він довідався, про що розмовляємо ми з вами російською мовою, ручуся, забрав би нас до “каталажки” [185, с. 542].

У 1898 р. Київським генерал-губернатором став М. І. Драгоміров. Саме тоді “в українців з’явилася надія, що через нього можна буде здобути від царського уряду якої небудь хоч мінімальної, полегкості для українського слова, хоч яких-небудь змін в законі 1876 року” [181, с. 369].

П. Г. Житецький протягом багатьох років підтримував приятельські стосунки з М. І. Драгоміровим [78, од. зб. 48113; 81, од. зб. 48149]. У 1898 р. П. Г. Житецький та В. Б. Антонович, який теж особисто знав М. І. Драгомірова, звернулися до нього з проханням вжити заходів щодо скасування чи хоча б полегшення закону 1876 р. Вони вказували на те, що на території України численний і міцний поміщицький польський клас проводить свої політичні тенденції, тому необхідно дати можливість розвиватися місцевому “руському” елементові, який буде боротися з польською пропагандою більш успішно ніж російський уряд. Завдяки заступництву М. І. Драгомірова на сторінках “Киевской старины” було дозволено друкувати українську белетристику [181, с. 368-369].

За сприяння М. І. Драгомірова, В. Б. Антонович та П. Г. Житецький рятували від поліції молодих діячів українського руху. Про це у своєму “Щоденнику” згадував Є. Х. Чикаленко: “Кожен з нас певний був, що коли кого-небудь безпричинно арештують, то професор В. Антонович чи П. Житецький, приятелі Драгомірова, виручать” [200, с. 14].

На початку ХХ ст. громадівці разом з молодим поколінням українофілів продовжували відзначати роковини Т. Г. Шевченка. В архіві збереглася одна з промов П. Г. Житецького підготовлена до Шевченківських свят 1903 р., у якій він підсумував діяльність “свідомого українства” і українофільства і виділив у ній ряд етапів. Першим етапом була полтавсько-харківська епоха, “діячі якої надихнули в нас – писав П. Г. Житецький – любов до матері нашої – України, малюючи надзвичайну красу її. Батьки наші, а потім і ми побачили з тих малюнків, що ми за люди, пізнали власну нашу душу. Се була доба естетичного самовизначення нашого” [87, арк. 51]. Другий етап – це люди сорокових років, до яких належав і “великий українець” Т. Г. Шевченко. Центр українського розумового самовизнання “передвинувся зі сходу на захід, в наш любий Київ. Тут зложилось Кирило-Мефодіївське братство, відсіля пішла народно-соціальна течія українського самовизнання” [87, арк. 51 зв.]. Через 42 роки після смерті Т. Г. Шевченка “пекуча рана кріпацтва, яка не заживала у Тараса до самої його смерті з поверхневої сторони замазана, ... самовизнання українське геть розкинулось по таких ведмежих кутах, до яких воно перш не доходило. Народилася навіть і наука українська про яку і мріяти не могли наші попередники” [87, арк. 51 зв.]. Останній етап виділений П. Г. Житецьким – політичний. “Центр тяжесті пересувався з Києва ще далше на захід у Львів, де питання українське поставлене і стоїть уже на політичному ґрунті” [87, арк. 51 зв.]. У галицьких

діячах, членах Товариства ім. Шевченка П. Г. Житецький вбачав наступників великого таланту і великої енергії. П. Г. Житецький і надалі продовжував брати участь в організації заходів вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. 19 лютого 1906 р. він подав клопотання генерал-губернатору щодо дозволу на проведення панахиди по великому українському поету.

На зламі ХІХ-ХХ ст. одною з найбільш актуальних проблем української справи було запровадження рідної мови в шкільному викладанні. Я. Демченко у 1906 р. зазначав з цього приводу, що “навчання народу рідною мовою або чужою йому ... має величезне значення стосовно його успішності, зменшуючи працю учнів і вчителів вдвічі й втричі, ніж в другому випадку, що дуже добре відомо практикам-вчителям і, особливо, учням” [247, с. 15]. Послаблення режиму, яке було викликане загальноросійською революційною ситуацією, давала підстави сподіватися на позитивне вирішення цієї проблеми. Протягом 1905 р. відбувалася значна активізація революційного руху вчителів та учнівської молоді, представники якого виступали, у тому числі, за впровадження української мови у шкільне викладання [232, с. 56-92]. До цих вимог приєднувалася й прогресивна українська громадськість.

У лютому 1905 р. на зібранні, присвяченому пам'яті Т. Г. Шевченка, за участю П. Г. Житецького було складено петицію “Потреби української школи” (її підписало понад 500 осіб) [307, с. 35-36]. Документ, згодом опублікований в періодичних виданнях, було вирішено направити до міністра народної освіти. Супровідний лист до міністра підписали П. Г. Житецький, М. В. Лисенко, О. П. Косач та Л. П. Косач [36]. “Підняте у записці питання є надзвичайно важливим для справи освіти українського народу і без швидкого і задовільного вирішення цього питання немає і не може бути у нас справжньої освіти. Що вони не помиляються – доводить цілий ряд постанов земств, міських та громадських закладів і сільських товариств, постанови, перераховувати які було б надто довго, але які всі зводяться до одного положення: необхідно надати українському народу можливість навчатися на його рідній мові” – йшлося в листі. Н. С. Побірченко зазначає, що написання тексту листа було доручено саме П. Г. Житецькому [307 с. 131].

Хоча це звернення до властей не мало успіху, воно стало важливою віхою у боротьбі за українську школу. У 1906 р. Міністерство народної освіти врешті-решт дало свій дозвіл на читання української мови та історії в приватних гімназіях, а Синод санкціонував викладання цих дисциплін в Подільській духовній семінарії. Було також дозволено викладати українську мову в церковно-вчительській школі у Вінниці та в усіх початкових школах єпархії [232, с. 106]. На заваді реалізації цих рішень постали адміністративні перешкоди, однак навіть їх поява була значним успіхом науково-педагогічної інтелігенції, яка й надалі продовжувала виборювати право українців на національну освіту.

На схилі років П. Г. Житецького неодноразово запрошували до складу українських наукових та просвітницьких товариств. Вік і стан здоров'я ученого не дозволяли йому брати активну участь у роботі цих організацій, однак сам факт його перебування у лавах їхніх членів вказує на високий авторитет П. Г.

Житецького в українському громадському житті. У 1903 р. учений став почесним членом літературно-артистичного товариства [87, арк. 62 зв.]. Серед інших почесних членів цього товариства були В. Б. Антонович, М. І. Драгоміров та М. М. Каразін [2]. У тому ж році П. Г. Житецького було обрано дійсним членом Наукового товариства імені Шевченка. На початку 1906 р. П. Г.

Житецький став почесним членом Полтавської архівної комісії [87, арк. 14 зв.], яка була утворена у Полтаві у 1903 р. і займалася переважно збиранням етнографічних матеріалів і видавничою діяльністю [378, с. 10]. У 1907 р. учений виступив як один з фундаторів Українського Наукового Товариства у Києві [303, с. 187], а згодом став його першим почесним членом [102, арк. 11]. Восьме засідання цього товариства, яке відбулося 3 лютого 1908 р., було присвячене 45-річчю наукової діяльності П. Г. Житецького. У 1908 р. його було обрано дійсним членом Київського українського клубу [102, арк. 27].

Незважаючи на тяжку хворобу П. Г. Житецький продовжував підтримувати контакти з діячами української науки й культури. Про один з дружніх візитів П. Г. Житецький писав: “Після першої публічної своєї лекції прийшов до нас Перетц і не зговорюючись з ним і між собою, прийшли О. П. Косач і О. М. Левицький. Ми провели години три в дружній бесіді” [81, од. зб. 48142]. У вересні 1906 р. М. С. Грушевський на кілька днів приїздив до Києва і відвідав П. Г. Житецького, який у той час вже майже не виходив з дому. У листі до сина Учений писав: “З ним [Грушевським - *автор*] я по душі розговорився. Виявилось, що без попередніх переговорів, він однакової зі мною думки про тактику молодих діячів українства, про що обіцяє переговорити з ними” [81, од. зб. 48163, арк. 2].

Весною 1909 р. П. Г. Житецького вразив другий інсульт, який унеможливив для нього будь-яку громадську діяльність.

Отже, світогляд П. Г. Житецького, його громадянська позиція, почали формуватися під час навчання у Київській духовній академії та на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира. Будучи студентом університету, П. Г. Житецький долучився до створення Київської громади і в подальшому був учасником просвітницьких та культурно-мистецьких акцій товариства. Він налагоджував зв'язки з представниками інших Громад, брав участь у складанні важливої для громадівського руху статті “Отзыв из Киева”. Особисті погляди П. Г. Житецького на національний розвиток українського народу були викладені в статті “Русский патриотизм”. На початку 1870-х рр. учений став одним з провідних діячів Київської Старої громади.

Упродовж 1873 – 1876 рр. П. Г. Житецький брав участь у роботі Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства, фактично відповідаючи за мовознавчий напрямок роботи установи.

Після 1876 р. наступ реакції, постійні наклепи і звинувачення П. Г. Житецького у політичній неблагонадійності, які ставили під загрозу можливість продовження наукової роботи і матеріальне благополуччя родини, змусили його звернутися до властей з “Запискою”, яка мала довести лояльність до імперського уряду як самого П. Г. Житецького, так і українофільського руху в

цілому. Цей документ викликав гостру реакцію значної частини однодумців ученого, хоча загалом не призвів до зменшення впливу його автора в українофільських колах.

Після вимушеної дворічної відсутності у Києві, П. Г. Житецький зайняв більш помірковану, консервативну позицію, повністю присвятивши себе науковій діяльності. В кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. учений брав активну участь у видавничій і редакційній роботі над журналом “Киевская старина”.

До того часу коли це дозволяло йому здоров'я, П. Г. Житецький докладав максимум зусиль заради полегшення становища української мови та культури в Російській імперії. Зокрема, він неодноразово звертався до місцевих властей з проханнями про дозвіл на вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, був одним з авторів звернення до міністра народної освіти з клопотанням про дозвіл запровадження української мови у шкільному викладанні.

ВИСНОВКИ

У ході дослідження було виявлено незавершеність наукової розробки теми. Наукове вивчення постаті П. Г. Житецького почалося ще за життя ученого. Першим і на довгий час єдиним дослідженням цієї теми була стаття В. М. Перетца, у якій було здійснено глибокий аналіз наукових поглядів ученого, однак дещо однобічно зображено його громадську діяльність. До початку 1930-х рр. П. Г. Житецький як громадський діяч епізодично згадувався у статтях та книгах присвячених окремим аспектам історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Єдиною роботою, яка була присвячена виключно П. Г. Житецькому, стала стаття Г. Ющенка, який опублікував його “Записку” і з'ясував обставини її написання. Після більше ніж двадцятирічної перерви у 1930-х – 1940-х рр. постать П. Г. Житецького знову привернула увагу науковців, але цього разу з точки зору внеску вченого у розвиток української філологічної науки. У цьому відношенні особливо слід відзначити змістовні роботи О. І. Бріциної, яка, поряд із іншим розглядала основні етапи життєвого шляху ученого, хоча й спиралась при цьому на досить обмежену джерельну базу. Окремі роботи присвячені П. Г. Житецькому були написані Є. П. Кирилюком, Г.

П. Їжакевичем, М. А. Жовтобрюхом, В. П. Плачиндою, О. І. Білодідом, А. Й. Багмутом, Л. Т. Масенко. Здебільшого вони містять суто довідкову інформацію, а також оцінки спадщини П. Г. Житецького з точки зору філології. Першим глибоким біографічним дослідженням постаті П. Г. Житецького стала науково-популярна книга В. П. Плачинди. Автор цієї роботи використав значний обсяг архівних джерел, однак велика кількість неточностей та ідеологічна упередженість оцінок істотно знижують її наукову вартість. Після здобуття Україною незалежності робота присвячена П. Г. Житецькому була опублікована Н. С. Побірченко. Щоправда, ця робота характеризується незначною кількістю залучених джерел. Окремих аспектів громадської діяльності П. Г. Житецького торкалися автори комплексних досліджень з історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Особливо слід відмітити ґрунтовні роботи А. М. Катренка. Проте, незважаючи на активізацію історичного дослідження постаті П. Г. Житецького, ступінь наукової розробки цієї проблеми залишається недостатнім. Вимагають з'ясування окремі аспекти світогляду П. Г. Житецького, зокрема його погляди на історію України, які досі не стали предметом наукового дослідження. Уточнення потребують деякі етапи біографії і події життя ученого. Визначення внеску П. Г. Житецького у культурно-освітній та національний рух вимагає комплексного вивчення його громадської та педагогічної діяльності. Можливість проведення всебічного дослідження життєвого шляху і творчої спадщини П. Г. Житецького обумовлена наявністю широкої джерельної бази, яка включає у себе публіцистичні та наукові праці П. Г. Житецького, різноманітні біографічні матеріали, його приватне листування, а також листування його сучасників, щоденники, спогади та некрологи, документи органів влади та державних установ. На сьогоднішній день більшу частину цих джерел становлять неопубліковані матеріали, які зберігаються в українських та російських архівних установах.

Дисертантом встановлено значний внесок П. Г. Житецького у розвиток педагогічної справи в Україні та Російській імперії другої половини ХІХ ст. Майже три десятиліття свого життя він віддав педагогічній діяльності, викладаючи у недільних школах Києва, Кам'янець-Подільській губернській гімназії, Києво-Подільській прогімназії, 2-й Київській чоловічій гімназії, Київській Фундуклеївській жіночій гімназії, Колегії Павла Галагана, Київській Володимирській військовій гімназії, Академії генерального штабу в Петербурзі, Петербурзькому університеті, Київському Володимирському кадетському корпусі. Двічі, у 1870-х та у 1882 р. Житецькому було відмовлено у посаді приват-доцента Університету св. Володимира, що було обумовлено його участю в українському національному русі.

П. Г. Житецький відіграв значну роль у створенні Колегії Павла Галагана. Він брав активну участь у процесі створення статуту навчального закладу, інформував її фундатора Г. П. Галагана про хід розробки цього документу. Саме під впливом П. Г. Житецького, Колегія Павла Галагана була заснована передусім як навчальний, а не лише виховний, заклад, який знаходився під опікою Університету св. Володимира. П. Г. Житецький наполягав на

запровадженні індивідуального підходу до учнів, а також наданні переваги обдарованим молодим людям при вступі до навчального закладу. Згодом він виявився одним з найактивніших захисників традицій Колегії Павла Галагана, в той час, коли нове керівництво навчального закладу намагалось перетворити його на звичайну гімназію. Сам Житецький визнавав, що Колегії він віддавав “три чверті душі”.

П. Г. Житецький чимало уваги присвятив навчально-методичній роботі. Йому належить авторство підручників “Теория сочинения с хрестоматией”, “Теория поэзии”, “Очерки из истории поэзии”, які були високо оцінені науковою громадськістю і педагогами, в подальшому неодноразово перевидавалися. Два з них були удостоєні малої премії Петра Великого.

Як педагог, П. Г. Житецький глибоко вплинув на деяких зі своїх учнів, зокрема на А. Ю. Кримського, М. М. Маяковського, Н. О. Котляревського, О. О. Ігнатєва та ін. З’ясовано, що П. Г. Житецький ретельно готувався до своїх уроків і проводив їх на високому науковому рівні. Він був вимогливим учителем, який прагнув працювати лише зі здібними і підготовленими учнями, та виявляв нетерпимість щодо вихованців молодших класів. Збереглися свідчення того, що П. Г. Житецький намагався прищепити своїм учням любов до України та української культури.

З’ясовано, що наукова творчість П. Г. Житецького стала значною віхою в процесі визнання самодостатності й повноцінності української мови, яка офіційними російськими ідеологами розглядалася виключно як “малоросійське наріччя”. П. Г. Житецький був одним з основоположників наукового вивчення української мови, фактично започаткувавши новий напрям у мовознавстві – вивчення історії української літературної мови. Написані на високому науковому рівні праці ученого привертала увагу до України представників європейського наукового загалу, сприяли популяризації української культури, стали підґрунтям для подальших досліджень у галузі української філології. Ще й сьогодні ґрунтовні роботи П. Г. Житецького широко використовуються у мово- та літературознавчих дослідженнях українських науковців. Значення постаті ученого неможливо переоцінити, адже за умов коли вітчизняна культура піддавалася урядовим заборонам та гонінням, розгортання українського національного руху потребувало створення потужної наукової бази для обґрунтування ідеї націотворення. Можна з упевненістю стверджувати, що фундаментальні праці П. Г. Житецького були однією з важливих складових цієї бази.

Незважаючи на те, що сам П. Г. Житецький із-за своїх поглядів неодноразово наражався на звинувачення в упередженості й тенденційності, його праці здобули визнання у тогочасних наукових колах. Зокрема Уварівської премії були удостоєні його магістерська дисертація “Очерк звуковой истории малорусского наречия”, а також монографія “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке.” П. Г. Житецький плідно співпрацював з такими провідними науковцями того часу, як М. С. Грушевський, О. О. Шахматов, О. М. Пипін, І. В. Ягич, В. М. Перетц, К. П. Михальчук, Б. Д.

Грінченко та ін. За видатні наукові заслуги П. Г. Житецького у 1898 р. було обрано членом-кореспондентом Російської академії наук, а у липні 1908 р. присвоєно учений ступінь почесного доктора російської мови та словесності Університету св. Володимира. Дисертантом встановлено факт присудження П. Г. Житецькому ступеня почесного доктора Харківського університету у січні 1908 р.

У дисертації розкрито погляди П. Г. Житецького на історію України, які є важливим елементом його суспільно-політичного та наукового світогляду. Будучи представником культурно-історичної школи, П. Г. Житецький розглядав процес творення мови та літератури як нерозривно пов'язаний з процесом історичного розвитку людської спільноти. Саме тому у його працях, присвячених здебільшого питанням українського історичного мово- та літературознавства, знайшла відображення цілісна концепція історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. На формування історичних поглядів ученого найбільше вплинули наукові праці М. О. Максимовича та М. І. Костомарова, які представляли ту течію вітчизняної історіографії, що інколи називають українським романтичним народництвом.

Аналіз поглядів П. Г. Житецького на історію України засвідчив, що ученому були близькі ліберальні та демократичні ідеї. Він вважав, що українському народові споконвіку були притаманні демократичні (удільно-вічові, федеративні) засади суспільного устрою. Всю історію України він розглядав крізь призму соціального та національного розвитку широких мас українського населення. Чимало уваги приділяючи у своїх працях питанням релігійної історії, він наполягав на тому, що саме православна церква найкраще відповідала демократичним традиціям українського народу. У формуванні цього переконання вирішальну роль відіграло походження і сімейне виховання П. Г. Житецького, який був сином священника, а також тривалий період навчання у закладах духовної освіти. До вивчення історії П. Г. Житецький підходив з методологічних позицій позитивістського еволюціонізму, в світлі яких історія України розглядалася як безперервний, спадкоємний процес розвитку її населення. Такого бачення дотримувалися й інші демократично мислячі історики та суспільствознавці України другої половини XIX – початку XX ст., такі як М. І. Костомаров, М. М. Ковалевський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. С. Грушевський та ін. Основні підвалини історичних поглядів П. Г. Житецького були закладені ще у його студентських роботах, присвячених історичній проблематиці. Сформульовані у них тези отримали свій подальший розвиток у філологічних працях П. Г. Житецького.

Рушійною силою історії України П. Г. Житецький вважав народ, який змушений був вести постійну боротьбу за відстоювання своїх політичних, соціальних й національних прав та демократичних традицій. У цій боротьбі світська та духовна еліта не завжди відповідала інтересам народу: в різні історичні епохи князі, духовенство, козацька старшина або захищали народ, або перетворювалися на його гнобителів. Безмежну підтримку широкі верстви українського населення завжди знаходили лише у своїй мові та духовній

культури, яку П. Г. Житецький вважав самостійним чинником історичного процесу.

Початковий етап історії українського народу П. Г. Житецький пов'язував зі слов'янськими племенами, які вже за доісторичних часів були автохтонним населенням Правобережжя Дніпра. Безпосередніми предками українців учений вважав літописних полян, яких зближував з українським народом землеробський спосіб життя та звичаї, зокрема ті які стосувалися сімейних цінностей. Київську Русь, яку П. Г. Житецький розглядав як наслідок взаємодії варязького і слов'янського елементів, учений не вважав цілісним етнокультурним утворенням. Він наполягав на тому, що на території Русі сформувалися два центри східного слов'янства – володимиро-суздальський на півночі та київський на півдні. З останнім учений пов'язував історичну долю українців. У супереч схемі історії Росії М. П. Погодіна, П. Г. Житецький доводив, що після монголо-татарської навали центр політичного та культурного життя Київської Русі перемістився на південний захід – у Галицько-Волинське князівство. У XIV ст. український народ остаточно сформувався як самобутня етнокультурна спільність, об'єднана мовою, релігійною традицією і політичною боротьбою проти загарбників – насамперед, феодальної Польщі. З того часу історичні шляхи північного й південного центрів східного слов'янства навіки розійшлися. Литовсько-Польський період історії України П. Г. Житецький розглядав як важкий час для українського народу, який боровся за виживання в умовах, коли більшість місцевих князів та аристократії зрадила його інтересам, перейшовши на бік завойовників. Натомість на боці народу було козацтво, яке успадкувало земсько-федеративні традиції давньоруської доби, а також православна церква, яка стояла на сторожі української культури та демократичних засад суспільного устрою. Козацьку Україну XVI-XVII ст. П. Г. Житецький вважав прямою спадкоємицею княжої Русі. У той час як козацтво боронило Україну від зовнішніх ворогів, православна церква підтримувала українське культурне життя. У цьому вона спиралася на народну мову, як на захисну зброю проти спроб нав'язати українцям унію з римо-католицькою церквою, засади організації якої не відповідали народній свідомості. Навколо православної церкви у XVI-XVII ст. сформувалися осередки просвіти, які виражали потребу українців в усвідомленні себе самодостатнім народом. До другої половини XVIII ст. українська освіта не поступалася європейській і значно перевищувала російську. Це зумовило провідну участь численних представників української інтелігенції у розбудові російської науки та освіти в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, на думку П. Г. Житецького, не принесла українському народу очікуваного звільнення від соціального гноблення і тому не вирішила своїх основних завдань. Політичні події доби Руїни призвели до того, що український народ виявився розірваним на дві частини. Правобережна Україна відчувала на собі загострення соціального та релігійного гніту з боку польської шляхти. На Лівобережжі в другій половині XVII – XVIII ст. інтереси простого народу й козацької старшини, яка поступово перетворилася на родову

аристократію, розійшлися. Українська знать знову перейшла на бік загарбників, а разом з нею від народу відвернулося духовенство. Все це, а також послідовна політика царського уряду на обмеження автономії України, ліквідація Запорізької Січі, криза української освіти, призвело до вкрай негативних наслідків для українського народу та його культури. Проте навіть і за цих умов українці спромоглися зберегти свої культурні, національні та демократичні традиції, яскравим підтвердженням чого П. Г. Житецький вважав постать Т. Г. Шевченка.

У ході дослідження було з'ясовано, що суспільно-політичний та науковий світогляд П. Г. Житецького сформувався під час його навчання в закладах вищої духовної та світської освіти, самостійних наукових пошуків та спілкування у колі українолюбців. Будучи студентом Київської духовної академії Житецький зацікавився проблемами історичного минулого українського народу. У стінах Університету св. Володимира коло наукових інтересів П. Г. Житецького остаточно сформувалося. Історик за фахом, випускник історичного відділення історико-філологічного факультету, П. Г. Житецький, під впливом М. А. Тулова, захопився тематикою українського мовознавства. Дисертантом з'ясовано, що згодом саме М. А. Тулов підштовхнув П. Г. Житецького до вибору науково-педагогічної кар'єри. Формування наукового та суспільно-політичного світогляду П. Г. Житецького відбувалося за умов українського національного руху другої половини ХІХ ст., що істотно позначилося на його ідейних переконаннях. Серед світоглядних орієнтирів П. Г. Житецького провідне місце посідала ідея національної самобутності українського народу, його давньої культурної та історичної традиції. На цих засадах ґрунтувалася громадська позиція П. Г. Житецького, яка сформувалася на початку 60-х рр. ХІХ ст. і фактично мало зазнала змін упродовж усього життя ученого. Така стабільність у поглядах є безумовно характерною рисою суспільно-політичного світогляду П. Г. Житецького.

Встановлено, що П. Г. Житецький відіграв значну роль на так політично-культурницькому етапі розгортання українського національного руху ХІХ ст. Його багаторічна наукова та просвітницька робота сприяла визнанню української мови як самодостатньої мови літератури та науки, вплинула на формування світогляду наступних поколінь діячів українського національного відродження, формування традицій організованої суспільно-політичної діяльності, які стали основою для розгортання нового етапу українського національно-визвольного руху.

Громадська діяльність П. Г. Житецького полягала переважно у здійсненні культурно-просвітницької і наукової роботи на ниві українознавства, поширенні серед широких мас населення ідей спрямованих на формування української національної свідомості, участі у різноманітних громадських та наукових об'єднаннях тощо. Специфіка громадської діяльності П. Г. Житецького була характерною для представників українського народництва, вкладалася у рамки суспільно-політичного життя України другої половини ХІХ ст. і цілком відповідала вимогам національного руху, який в період найбільшої громадської

активності ученого знаходився на культурницько-політичній або різночинсько-народницькій стадії свого розвитку.

П. Г. Житецький відомий в першу чергу як один із співзасновників і найактивніших членів Київської громади. Ще з часів свого студентства він брав участь в усіх її основних заходах, які були спрямовані на підтримку української культури та поширення освіти серед широких мас українського населення. П. Г. Житецький активно долучився до створення та діяльності київських недільних шкіл та семирічної школи, яка діяла при Громаді, організації різноманітних культурно-мистецьких акцій. П. Г. Житецький налагоджував зв'язки з представниками інших українських Громад, займався виданням популярних книжок-метеликів. Він виступив одним із співавторів статті “Отзыв из Киева”, а також був автором полемічної роботи “Русский патриотизм”, у якій обґрунтовував право української культури на вільний розвиток. Після нетривалої перерви в середині 1860-х рр., яка була пов'язана з від'їздом до Кам'янця-Подільського, активна громадська діяльність П. Г. Житецького відновилася на початку 1870-х рр., коли він став одним з провідних діячів оновленої Київської громади. Упродовж 1873 – 1876 рр. П. Г. Житецький брав активну участь у створенні та діяльності Південно-Західного відділу Російського імператорського географічного товариства. Він збирав лексикографічні матеріали, досліджував діалекти української мови, розробляв мовознавчу програму Відділу. П. Г. Житецький, разом із іншими громадівцями, долучився до роботи над словником української мови та українським правописом, був дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця й декілька разів виступав на його засіданнях.

Загострення реакції царського уряду в другій половині 1870-х рр. обумовили хвилю наклепів на адресу П. Г. Житецького. Звинувачення у політичній неблагонадійності ставило під загрозу можливість продовження наукової роботи і матеріальне благополуччя родини П. Г. Житецького. Це змусило ученого звернутися до властей з “Запискою”, у якій він доводив власну лояльність і безпідставність звинувачень щодо українофільського руху в цілому. Цей документ викликав неприйняття значної частини громадівців і призвів до погіршення відносин П. Г. Житецького з деякими його соратниками. Хоча до зменшення авторитету П. Г. Житецького в українофільських колах “Записка” загалом не призвела, він змушений був час від часу виправдовуватися за висловлені в ній положення перед своїми однодумцями. Дворічне вимушене перебування за межами Києва, недопущення до викладання в Університеті св. Володимира, яке Житецький переживав дуже болісно, обумовили те, що з другої половини 1880-х рр. П. Г. Житецький поступово відходив все далі від будь-яких проявів політики, повністю зосереджуючись на науковій роботі. Проте й надалі він не залишав української справи, систематично звертаючись до властей з проханнями щодо полегшення становища української мови та культури. В кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. учений брав участь у видавничій і редакційній роботі журналу “Киевская старина”. Зокрема, П. Г. Житецький, як один з найвпливовіших членів редакційного комітету, активно займався питаннями

передплати і фінансування журналу, обстоюванням інтересів видання перед органами державної влади. Окремі свідчення вказують на визначну роль ученого у збереженні “Киевской старины” в зазначений період часу. Проводячи освітньо-виховну роботу серед представників молодого покоління діячів українського національного руху, виступаючи з публічними промовами П. Г. Житецький істотно вплинув на формування світогляду молодого покоління діячів українського національного руху. Цей вплив простежується, у тому числі, через його старшого сина, одного з лідерів молодих громадівців, а згодом відомого ученого Гната Житецького. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. П. Г. Житецький був членом багатьох українських громадських, наукових та політичних організацій, зокрема Всеукраїнської загальної організації, хоча, за станом здоров’я, не брав активної участі в їх діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління.

- 1.1. Донесення начальника Київського ГЖУ директору Департаменту поліції від 18 березня 1901 р. (Згадується про зв'язки П. Г. Житецького з художником І. І. Трушом в 1900 р. у Києві). Чернетка. - Оп. 1. - Од. зб. 590. - Арк. 67-68.
- 1.2. Список членів общества на 1 июля 1904 г. (Упоминається о том, что в 1904 г. Житецкий был членом Киевского литературно-артистического общества). - Оп. 1. - Од. зб. 888. - Арк. 157.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора.

- 1.3. Житецкий – составитель “Сербской грамматики для русских”. - Оп. 1. - Од. зб. 134. - Арк. 6-7 зв.
- 1.4. Сообщение в Главное управление по делам печати от 11 октября 1896 г. о представлении на цензурный просмотр сочинения Житецкого “Думки кобзарські”. - Оп. 1. - Од. зб. 268. - Арк. 291.
- 1.5. Свидетельство типографии Корчак-Новицкого идентичности книги Житецкого “Мысли о народных малорусских думах”, отпечатанной в типографии с подлинником, одобренным цензурой. 1 марта 1893 г. - Оп. 1. - Од. зб. 278. - Арк. 35.
- 1.6. Оттиск статьи Житецкого из “Киевской старины” “Мысли о народных малорусских думах” из журнала регистрации поступающих на цензурный просмотр книг и рукописей. - Оп. 1. - Од. зб. 284. - Арк. 22-23.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

- 1.7. Дело об учреждении в г. Киеве воспитательного заведения на средства Галагана. 30 июля – 3 сентября 1869 г. - Оп. 48. - Од. зб. 156. - Арк. 1-11.
- 1.8. Дело о назначении Житецкого П. преподавателем русского языка в Коллегии Павла Галагана. 7-11 августа 1882 г. - Оп. 535. - Од. зб. 247. - Арк. 1-3.
- 1.9. Докладная записка частного пристава Плоской части г. Киева от 16 ноября 1863 г. о существовании “Громад” в Киеве, Полтаве и Харькове. - Оп. 813. - Од. зб. 637. - Арк. 12-13.

Ф. 707. Управління Київського учбового округу.

- 1.10. Отношение Киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора от 16 мая 1861 г. о присылке сведений о деятельности образовавшегося в Киевском университете общества “Украинская громада”. - Оп. 261(1861). - Од. зб. 11. - Арк. 2-2 зв.
- 1.11. Справа про затвердження П. Г. Житецького молодшим учителем російської мови Кам'янець-Подільської гімназії. Є автограф П. Г. Житецького. Січень 1865 р. - Оп. 31(1865). - Од. зб. 26. - Арк. 1-8.
- 1.12. Відношення поліцейського пристава м. Києва попечителю Київського учбового округу про місце перебування П. І. Житецького. - Оп. 261(1865). - Од. зб. 5. - Арк. 1-3.

- 1.13. Список преподавателей и служащих Коллегии Павла Галагана, с указанием имеющих ученые степени, преподаваемых уроков, получаемого содержания и др. сведений. 1874 г. - Оп. 40. - Од. зб. 56 а. - Арк. 52-59.

Ф. 2052. Особистий фонд М. Ф. Сумцова.

- 1.14. Лист від Житецького П. Г. /Київ/ з поздоровленням М. Ф. Сумцова з одержанням золотої медалі Академії наук за розгляд його книги “Мысли о народных малорусских думях”. 16 жовтня 1894 р. - Оп. 1. - Од. зб. 434. - 1 арк.
- 1.15. Лист від Міллера В. Ф. з поясненнями з приводу надрукування статті П. Г. Житецького в “Этнографическом обозрении” та виходу М. Ф. Сумцова з членів етнографічного відділу “Общества любителей естествознания, антропологи и этнографии”. 8 квітня 1896 р. - Оп. 1. - Од. зб. 804. - 2 арк.
- 1.16. Лист від Науменка В. П. /Київ/ про тяжке матеріальне становище П. Г. Житецького та з пропозицією піднести йому диплом почесного доктора. Українською мовою. 7 травня 1907 р. - Оп. 1. - Од. зб. 848. - 1 арк.
- 1.17. Лист від Павловського І. Ф. /Полтава/ з проханням надіслати портрети П. Г. Житецького і Й. О. Мендельштама. 4 листопада 1911 р. - Оп. 1. - Од. зб. 890. - 1 арк.

Державний архів м. Києва

Ф. 16. Київський університет.

- 1.18. Дело о возведении Житецкого в степень доктора русской словесности. - Оп. 347. - Од. зб. 73. - 10 арк.
- 1.19. Протоколы испытаний на степень магистра русской словесности кандидата П. Житецкого. - Оп. 465. - Т. 1. - Од. зб. 922. - 18 арк.
- 1.20. Житецкого “Дружина”. - Оп. 471. Сочинения студентов. - Од. зб. 185. - 41 арк.
- 1.21. Житецкого П. “Община и единоедержавие в Киевской Руси”. Рассуждение, написанное для получения степени кандидата историко-филологического факультета Павлом Житецким. - Оп. 471. Сочинения студентов. - Од. зб. 186. - 47 арк.

**Відділ рукописів Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України**

Ф. 3. Франко Іван Якович.

- 1.22. Лист П. Г. Житецького до І. Я. Франка 19.11.1887. - Од. зб. 1615.

Ф. XXV. Маркевич Григорій Іпатович.

- 1.23. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1878 р. - Од. зб. 58/2846.
- 1.24. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1890 р. - Од. зб. 59/2853.

- 1.25. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1890 р. - Од. зб. 60/2848.
- 1.26. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1903 р. - Од. зб. 61/2849.
- 1.27. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1905 р. - Од. зб. 62/2850.
- 1.28. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1905 р. - Од. зб. 63/2851.
- 1.29. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1906 р. - Од. зб. 64/2852.
- 1.30. Лист П. Г. Житецького до Г. І. Маркевича. 1906 р. - Од. зб. 65/2853.

Ф. 37. Багалій Дмитро Іванович.

- 1.31. Лист П. Г. Житецького до Д. І. Багалія. 1884 р. - Од. зб. 177.
- 1.32. Лист П. Г. Житецького до Д. І. Багалія. 1889 р. - Од. зб. 178.
- 1.33. Лист П. Г. Житецького до Д. І. Багалія. 1890 р. - Од. зб. 179.

Ф. 100. Белей Іван Михайлович.

- 1.34. Лист П. Г. Житецького до І. М. Белея. Відень. 28.07.1883. Автограф. - Од. зб. 1624. - 2 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського**

Ф. І. Літературні матеріали.

- 1.35. Дело Киевского генерал-губернатора о принадлежности к укр. партии преподавателя Киевской военной гимназии Житецкого. 1882 г. Копия. Нач XX в. - Од. зб. 11419. - 4 арк.
- 1.36. Прощение к Министру народного просвещения о разрешении украинцам учиться на родном языке. Подписи: Павел Житецкий, Николай Лысенко, Ольга Косач, Лариса Косач. Нач. XX ст. - Од. зб. 33786. - 2 арк.
- 1.37. Житецкий П. И. Заметки по поводу новой редакции малорусского словаря. 29 марта 1902 г. - Од. зб. 34422. - 6 арк.
- 1.38. Житецкий П. И. Воспоминания (Очерки). - Од. зб. 46500. - 8 арк.
- 1.39. Житецкий П. И. История всеобщей литературы. - Од. зб. 46505. - 472 арк.
- 1.40. Житецкий П. И. Илья Муромец и др. богатыри. - Од. зб. 46518. - 19 арк.
- 1.41. Житецкий П. И. Памятники народной словесности. Программа. - Од. зб. 46545.
- 1.42. Житецкий П. И. Сербская народная поэзия. [Лекция]. - Од. зб. 46551. - 16 арк.
- 1.43. Житецкий П. И. Программа по языку. - Од. зб. 46562. - 4 арк.
- 1.44. Житецкий П. И. Понятие о филологии. План по "Истории лингвистики." - Од. зб. 46572. - 2 арк.
- 1.45. Житецкий П. И. Материалы работы над вопросом, каким должен быть украинский словарь. Кон. XIX в. Автограф. - Од. зб. 46580. - 29 арк.

- 1.46. Житецкий П. И. Программа преподавания русской словесности в старших классах гимназии. - Од. зб. 46596. - 2 арк.
- 1.47. Житецкий П. И. Олелькович (князь) [реферат]. - Од. зб. 46602. - 9 арк.
- 1.48. Житецкий П. И. О заседании 31 мая 1869 г. по поводу открытия в Киеве Коллегии Павла Галагана. [Статья]. Автограф. 3 июня 1869 г. - Од. зб. 46605. - 32 арк.
- 1.49. Житецкий П. И. Община и единоедержавие в Киевской Руси. Автограф. 14 января 1865 г. - Од. зб. 46606. - 50 арк.
- 1.50. Житецкий П. И. История Древней Руси. Автограф. Кон. XIX в. - Од. зб. 46607. - 80 арк.
- 1.51. Житецкий П. И. К депутатскому собранию студентов. Речь. Нач. XX в. - Од. зб. 46609. - 2 арк.
- 1.52. Житецкий П. И. "Религиозные верования собственно немцев" и "Религия, мифология и культ греков". - Од. зб. 46635. - 20 арк.
- 1.53. Житецкий П. И. Записка, составленная по приказанию главного начальника военно-учебных заведений генерал-адъютанта Русакова. - Од. зб. 46645. - 10 арк.
- 1.54. Житецкий П. И. Диплом и грамота, выданные Подольским Губернским статистическим комитетом и Русским Географическим Обществом, Житецкому Павлу Игнатьевичу об избрании своим действительным членом. 1867-1873 гг. - Од. зб. 46668. - 6 арк. - 3 од.
- 1.55. Житецкий П. И. Грамоты и извещения выданные Советом Университета св. Владимира, Комитетом министров, Академией Наук в Санкт-Петербурге Житецкому Павлу Игнатьевичу о его научной и педагогической деятельности. - Од. зб. 46669. - 18 арк.
- 1.56. Житецкий П. И. Аттестаты и свидетельства выданные Полтавской Духовной семинарией, Университетом св. Владимира, Киевской Духовной Академией, Полтавской духовной консисторией, Санкт-Петербургским университетом Житецкому Павлу Игнатьевичу. - Од. зб. 46670. - 16 арк.
- 1.57. Житецкий П. И. Послужной список и аттестат, выданный Киевским кадетским корпусом Житецкому П. И. - Од. зб. 46672. - 14 арк.
- 1.58. Житецкий П. И. Диплом выданный Университетом св. Владимира Житецкому П. И. о возведении в степень доктора русской словесности. - Од. зб. 46673. - 4 арк.
- 1.59. Житецкий П. И. Диплом, выданный Академией Наук Житецкому П. И. об избрании его членом-корреспондентом по Отделению русского языка и словесности. - Од. зб. 46674. - 4 арк.
- 1.60. Житецкий П. И. Curriculum vitae Житецкого П. И. 1872 – 1885 гг. - Од. зб. 46676. - 2 арк.
- 1.61. Метрическая выписка выданная Полтавской Духовной Консисторией Житецкому Павлу Игнатьевичу. Копия. 12 августа 1857 г. - Од. зб. 46677. - 2 арк.

- 1.62. Житецкий Игнатий Павлович. Общественное движение в к. XIX в. Отрывок. - Од. зб. 46879.
- 1.63. Житецкий Игнатий Павлович. Воспоминания и размышления о 70-х и 80-х годах прошлого века. - Од. зб. 46880. - 10 арк.
- 1.64. Житецкий Павел Игнатьевич. Биографическая справка, написанная Игнатом. - Од. зб. 46909. - 5 арк.
- 1.65. Записные книжки П. И. Житецкого с записями песен, о работе в кадетском корпусе, коллегии Павла Галагана. - Од. зб. 46941-46942. - 2 од. - 156 арк.
- 1.66. Народні пісні з записом нот, переважно рукою П. Г. Житецького. - Кін. XIX ст. - Од. зб. 46960. - 22 арк.
- 1.67. Записи народних пісень та аналіз їх. Сквирської губернії. Є також господарські записи. Переважно рукою П. Г. Житецького. XIX ст. - Од. зб. 46961. —15 арк.
- 1.68. Житецкий П. И. Духовное завещание Житецкого П. И. 29 марта 1911 г. Киев. - Од. зб. 47192. - 2 арк.
- 1.69. Листи Житецької В. С. до Житецького Павла Гнатовича. - Од. зб. 47560-47563.
- 1.70. Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 23.02.1863-16.03.1865, 19.08.-23.12.1880 з Кам'янця, Сквири, Києва, Петербурга в Кременчук, Київ. - Од. зб. 48003-48019. - 12 арк.
- 1.71. Житецький П. Г. Житецькому Гнату Павловичу. Лист 19 грудня 1880 р. з Петербурга до Києва. - Од. зб. 48020. - 2 арк.
- 1.72. Житецький П. Г. Житецькому Гнату Павловичу. Лист 23 грудня 1880 р. з Петербурга до Києва. - Од. зб. 48021. - 2 арк.
- 1.73. Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 1 січня-20 грудня 1881 р. з Петербурга до Києва. - Од. зб. 48022-48062. - 71 арк. - 41 од.
- 1.74. Житецький П. Г. Житецькому Гнату Павловичу. Листи 17.01.1881-2.03.1882 рр. з Петербурга до Києва. - Од. зб. 48063-48069. - 7 арк.
- 1.75. Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 1.01.1882-26.07.1883 р. з Петербурга до Києва. - Од. зб. 48070-48096. - 54 арк. - 27 од.
- 1.76. Житецький П. Г. Житецькому Гнату Павловичу. Лист 4 липня 1883 р. з Відня до Києва. - Од. зб. 48097. - 2 арк.
- 1.77. Житецький П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи 23.10-21.11.1891 р. з Києва. - Од. зб. 48099-48101. - 6 арк.
- 1.78. Житецкий П. И. Лазаревскому Александру. Письма. 18 января 1889-16 декабря 1891, 26 июля 1895-19 февраля 1900 гг. - Од. зб. 48104-48130. - 46 арк. - 27 од.
- 1.79. Житецкий П. И. Житецкому Игнату Павловичу. Письма 4-15.09.1892 из Киева. - Од. зб. 48131-48132. - 4 арк.
- 1.80. Житецкий П. И. Житецкой Варваре Семеновне. Письма 6 августа 1899 -1 июля 1900 гг. в Богополь. - Од. зб. 48134-48135. - 3 арк. - 2 од.

- 1.81. Житецкий П. И. Житецкому Игнату Павловичу. Письма 8.09.1903-11.05.1907 гг. из Киева в Петербург. - Од. зб. 48137-48171. - 70 арк. - 35 од.
- 1.82. Житецкий П. И. Александровскому Григорию Васильевичу. Записка 5 ноября 1907 г. - Од. зб. 48173.
- 1.83. Житецкий П. Г. Житецькій Варварі Семенівні. Листи. - Од. зб. 48175-48177. - 6 арк.
- 1.84. Житецький П. Г. Житецькому Гнату Павловичу. Лист. - Од. зб. 48179. - 1 арк.
- 1.85. Житецкий П. И. Письма. - Од. зб. 48181. - 19 арк.
- 1.86. Житецкий П. И. Письма. - Од. зб. 48182. - 76 арк.
- 1.87. Житецкий П. И. Письма. - Од. зб. 48183. - 65 арк.
- 1.88. Житецкий П. И. Письмо об украинской грамматике. 2 января 1872 г. из Киева. - Од. зб. 48184. - 4 арк.
- 1.89. Житецкий П. И. Письмо рукою Житецкого карандашом. - Од. зб. 48767. - 2 арк.
- 1.90. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 6 марта 1897 г. - Од. зб. 49025.
- 1.91. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 14 января 1899 г. - Од. зб. 49026.
- 1.92. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 16 апреля 1900 г. - Од. зб. 49027.
- 1.93. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 6 июля 1902 г. - Од. зб. 49028.
- 1.94. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 21 сентября 1903 г. - Од. зб. 49029.
- 1.95. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 3 октября 1903 г. - Од. зб. 49030.
- 1.96. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 3 октября 1904 г. - Од. зб. 49031.
- 1.97. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 27 февраля 1905 г. - Од. зб. 49032.
- 1.98. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 19 марта 1906 г. - Од. зб. 49033.
- 1.99. Шахматов А. А. Житецкому Павлу Игнатьевичу. Письмо 21 декабря 1906 г. - Од. зб. 49034.
- 1.100. Житецкий П. И. Галаган. Письмо. - Од. зб. 49524. - 3 арк.
- 1.101. Житецкий П. И. Просьба Житецкого Павла Игнатьевича о переводе его в одну из Северных гимназий. - Од. зб. 49559. --2 арк.
- 1.102. Житецкий П. И., о нем. Приложение к архиву Житецкого: извещения, программы литературных, музыкальных вечеров, билеты на право входа на вечер и др. - Од. зб. 49577. - 198 арк.
- 1.103. Житецкий П. И. Кивлицкому Евгению Александровичу. 1903 г. Записка. - Од. зб. 49613.

Ф. III. Листування.

- 1.104. Житецький П. Г. Лебединцеву Феофану Гавриловичу. Лист 29.10. 1888 р. - Од. зб. 3791.
- 1.105. Житецький П. Г. Лебединцеву Феофану Гавриловичу. Лист 9.11.1885 р. - Од. зб. 3792.
- 1.106. Житецький П. Г. Лебединцеву Феофану Гавриловичу. Лист 5.01.1887 р. - Од. зб. 3793.
- 1.107. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 15.03. 1898 р. з Києва в Канів. - 2 арк. - Од. зб. 4249.
- 1.108. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. 21.01.1899 р. Лист з Києва в Канів. - Од. зб. 4250. - 2 арк.
- 1.109. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. 29.12.1899 р. Лист з Києва в Канів. - Од. зб. 4251. - 2 арк.
- 1.110. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 23.04. 1900 р. - Од. зб. 4252.
- 1.111. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 11.10. 1890 р. - Од. зб. 4400.
- 1.112. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 7.08.1890р. - Од. зб. 4401.
- 1.113. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 1.11.1890 р. - Од. зб. 4402.
- 1.114. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Листи. - Од. зб. 4404-4405.
- 1.115. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 10.03. 1893 р. - Од. зб. 4406.
- 1.116. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 16.10. 1894 р. - Од. зб. 4407.
- 1.117. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 11.01. 1895 р. - Од. зб. 4408.
- 1.118. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 8.04.1895 р. - Од. зб. 4409.
- 1.119. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 27.04. 1875 р. - Од. зб. 4410.
- 1.120. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 16.07. 1895 р. - Од. зб. 4411.
- 1.121. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 1895 р. - Од. зб. 4412.
- 1.122. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 12.02. 1896 р. - Од. зб. 4413.
- 1.123. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 11.03. 1896 р. - Од. зб. 4414.
- 1.124. Житецький П. Г. Гнилосирову Василю Степановичу. Лист 3.01.1897 р. - Од. зб. 4415.

- 1.125. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 28.12. 1894 р. - Од. зб. 7747.
- 1.126. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 1894 р. - Од. зб. 7748.
- 1.127. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 10.11. 1889 р. - Од. зб. 7749.
- 1.128. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 3.01. 1890 р. - Од. зб. 7750.
- 1.129. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 2.02. 1890 р. - Од. зб. 9457.
- 1.130. Житецький П. Г. Лашкевичу Олександр Степановичу. Лист. 29.10. 1888 р. - Од. зб. 9490.
- 1.131. Житецький П. Г. Лашкевичу Олександр Степановичу. Лист 11.1888 р. - Од. зб. 9491.
- 1.132. Житецький П. І. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 24.11. 1889 р. - Од. зб. 9725.
- 1.133. Житецький П. І. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 25.11. 1889 р. - Од. зб. 9726.
- 1.134. Житецький П. І. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 26.11. 1889 р. - Од. зб. 9727.
- 1.135. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 8.03. 1890 р. - Од. зб. 9728.
- 1.136. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 11.03. 1890 р. - Од. зб. 9729.
- 1.137. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 1.09. 1894 р. - Од. зб. 9730.
- 1.138. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 22.12. 1891 р. - Од. зб. 9983.
- 1.139. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 11.02. 1894 р. - Од. зб. 9984.
- 1.140. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 10.12. 1894 р. - Од. зб. 9985.
- 1.141. Житецький П. Г. Ківлицькому Євгену Олександровичу. Лист 14.10. 1904 р. - Од. зб. 9986.
- 1.142. Житецький П. Г. Русову Олександр Олександровичу. Лист 15.06.1900 р. - Од. зб. 10815..
- 1.143. Житецький П. Г. Грінченку Борису Дмитровичу. Записка. 29.04.1903 р. - Од. зб. 37225.
- 1.144. Житецький П. Г. Стебницькому Петру Януаровичу. Листи 13.06.1899 р. – 8.08.1904 г. з Києва в Петербург. - Од. зб. 52277-52283. - 6 од. - 14 арк.
- 1.145. Житецький П. І. Кистяковському Олександр Федоровичу. Письма 12 апреля 1862 г. – 23 апреля 1882 г. из Петербурга. - Од. зб. 67992-67999. - 8 од. - 15 арк.

Ф. VIII. Київський Університет св. Володимира (1834-1919). Колекція рукописів: XII-XIX ст. архівних документів: 1886-1909.

1.146. Житецкий П. И. Дашкевичу Николаю Павловичу. Письмо 19.05.1888 г. - Од. зб. 3201. - 2 арк.

Ф. X. Українська Академія наук - Всеукраїнська Академія наук (УАН-ВУАН) 1918-1934. Архів і колекція документів, зібраних її установами XVI-XX ст.

1.147. Житецкому П. И. Белозерский И. Андриевский. Письма 31.03.1872-18.11.1897 г. - Од. зб. 15145. - 5 од. - 8 арк.

Ф. XXII. Костомаров Микола Іванович.

1.148. Житецкий П. И. Костомарову Николаю Ивановичу. Письмо 24 апреля 1884 г. из Киева. - Од. зб. 120. - 2 арк.

Ф. XXXVI. Кримський Агатангел Юхимович.

1.149. Житецкий П. Г. Кримському Агатангелу Юхимовичу. Листи 1896 р. з Києва. - Од. зб. 273-274. - 3 арк.

Ф. 53. Данилов Володимир Валеріанович.

1.150. Житецкий П. И. Пыпину А. Н. 10 писем 1876-1898 гг. из Киева. - Од. зб. 269. - 35 арк.

Ф. 71. Ківлицький Євген Олександрович.

1.151. Житецкий П. И. Кивлицкому Евгению Александровичу. Письма 9 декабря 1888 г.-1июля 1904 г. Киев. - Од. зб. 642-656. - 23 арк. - 16 од.

Ф. 85. Житецький Павло Гнатович.

1.152. О филологических заслугах Михаила Александровича / Черновик выступления/. - 18 ноября 1872 г. - Од. зб. 17. - 2 арк.

Ф. 115. Трегубов Федір Іванович.

1.153. Житецкий П. И. Трегубову Єлисею Киприановичу. Письмо 31 марта 1904. Киев. - Од. зб. 217. - 1 арк.

Ф.175. Титов Федір Іванович.

1.154. Житецкий Павел Игнатъевич, о нем. 1. Некрологи /вырезки из газет/. 2. Фотокарточки. - Од. зб. 1461.

Ф. 179. Степович Андроник Ониксійович.

1.155. Житецкий П. И. Степовичу Андронику Иоанникиевичу. Письма 9 января 1891 г. – 8 мая 1908 Киев. - Од. зб. 471-476. - 7 од.

1.156. Житецкий П. И. Галагану Григорию Павловичу. Письмо 25.09.1896 из Киева. - Од. зб. 911. - 6 арк.

1.157. Житецкий П. И. Галаган Екатерине Васильевне. Письмо 28 сентября 1896 г. из Киева. - Од. зб. 912. - 2 арк.

Ф. 209. Тулуб Олександр Олександрович.

1.158. Житецкому П. И. Тумасов Н. Письма 5.01. 1881 г. – 20.09. 1887 г. из Полтавы, Петербурга. - Од. зб. 91. - 10 арк.

Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі

Ф. 733. Департамент народного просвещения.

1.159. Житецкий П. И. Ходатайство проф. Н. Ф. Сумцова об удостоении его степени доктора русского языка и словесности, отзыв Н. Ф. Сумцова о нем. – 1908 г. - Оп. 154. - Од. зб. 101. - 3 арк.

Ф. 777. Спб. цензурный комитет.

1.160. Житецкий П. И. “Думки кобзарські”, укр. яз. О разрешении к печати (Переписка с главным управлением по делам печати). - 1896 г. - Оп. 4. - Од. зб. 191. - Арк. 415, 442.

Ф. 1282. Канцелярия министра внутренних дел.

1.161. Об обществе радикалов-украинофилов под названием “Громада” и о сборе денег для отправки их Драгоманову. 1877 г. - Оп. 3. - Од. зб. 130. - Арк. 383.

Санкт-Петербурзький філіал архіву Російської Академії Наук

Ф. 104. Шейн Павел Васильевич.

1.162. Житецкий П. И. Письма к П. В. Шейну. 1891 г. - 2 письма. - Оп. 2. - Од. зб. 72.

Ф. 134. Шахматов Алексей Олександрович.

1.163. Житецкий П. И. Письма к акад. А. А. Шахматову. 1893-1907. – 9 писем . - Оп. 3. - Од. зб. 532.

Ф. 137. Грот Яков Карлович.

1.164. Материалы по вопросу об украинском правописании. Письма Грушевского, Житецкого, Михальчука, Гринченко. Записка Стебницкого. - Оп. 2. - Од. зб. 289. - 37 арк.

Ф. 156. Лященко Аркадий Иоакимович.

1.165. Житецкий П. И. Письмо к А. И. Лященко. - Оп. 2. - Од. зб. 141.

Ф. 216. Срезневский Измаил Иванович.

1.166. Житецкий П. И. Письма к И. И. Срезневскому. - Оп. 5. - Од. зб. 252.

2. Друковані документи

2.167. *Архів Михайла Драгоманова. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870-1895).* – Варшава: Український науковий інститут, 1937/38. – 443 с.

2.168. “...Віддати зумієм себе Україні”: Листування Трохима Зиньківського з Борисом Грінченком. – К., Нью-Йорк, 2004. – 520 с.

2.169. *Житецький І. Бухбіндер Н. О. М. Пипін та київські українці (Листування Пипіна і Житецького)* // Україна. – 1928. – № 6. – С. 21-38.

2.170. *З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Заповіт, 1994. – 398 с.*

2.171. *Інструкція учителям народних училищ // Циркуляр Киевского учебного округа. – 1865. – № 2. – С. 43-48.*

- 2.172. *Казакевич О. М.* Співпраця на ниві науки (листи П. Г. Житецького до О. О. Шахматова) // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 28. (Ч. 1.). – С. 54-65.
- 2.173. *Катренко А.* “Молю Бога, щоб він подав Вам змогу і силу закінчити сей колосальний труд...” (епістолярія П. Г. Житецького і М. С. Грушевського) // Пам'ять століть. – 2001. – № 1. – С. 19-43.
- 2.174. *Катренко А.* // Моловідомі документи про київського громадівця Олександра Стоянова // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – 2005. – № 5. – С. 256-270.
- 2.175. *Кримський А. Ю.* Твори в 5-ти тт. – Т. 5. - Кн. 1. Листи 1890-1917. – К.: Наукова думка, 1973. – 547 с.
- 2.176. *Лисенко М. В.* Листи. – К.: Мистецтво, 1964. – 533 с.
- 2.177. *Марковський М., Міяковський В.* “Помийниця” / Часопис 1863 р. // Наше минуле. – 1919. – № 1-2. – С. 73-122.
- 2.178. *Отзыв из Киева* // Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті) зібрав і зредагував акад. Дмитро Багалій. – К., 1929. – С. 38-48.
- 2.179. *Письма И. В. Ягича к русским ученым, 1865 – 1886.* – М.; Л.: Из-во АН СССР, 1963. – 528 с.
- 2.180. *Протокол заседания 9 апреля 1882 года* // Университетские известия. – №7. – июль. – 1882. – С. 68-69; С. 74-75.
- 2.181. *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович.* Упорядники: В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
- 2.182. *Син України. Володимир Боніфатійович Антонович.* Упорядники: В. Короткий, В. Ульяновський. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
- 2.183. *Студинський К.* Галичина й Україна в листуванні 1864-1884 рр. – Т. 1. – Харків-Київ: Видавництво “Пролетар”, 1931. – 604 с.
- 2.184. *Ющенко Г.* Записка П. І. Житецького // Архівна справа. – 1927. – № 4. – С. 13-22.
- 2.185. *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917-1920.* Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. – К.: Прайм, 2000. – 704 с.

3. Мемуари

- 3.186. *Єфремов С.* Памяти П. И. Житецкого // Киевская мысль. – 1911. – 6 марта. – № 65.
- 3.187. *Єфремов С.* Щоденники 1923-1929. – К.: Газета Рада, 1997. – 834 с.
- 3.188. *Игнатъев А. А.* 50 лет в строю. – Т. 1. – Кн. 1-3. – Петрозаводск: Карел. кн. изд., 1963. – 559 с.
- 3.189. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 1.(1874-1879). – К.: Наукова думка, 1994. – 647 с.

- 3.190. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник. – Т. 2. (1880-1885). – К.: Наукова думка, 1995. – 583 с.
- 3.191. *Павел* Игнатъевич Житецкий (1836 – 1911). Оттиск из Ежегодника коллегии Павла Галагана. - К.: Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 33 с.
- 3.192. *Перетц В. П. И.* Житецкий // Журнал министерства народного просвещения. – 1911. – № 6. – С. 54-58.
- 3.193. *Перетц В.* Пам`яті П. Житецького // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1911. – Т. 102 – С. 5-10.
- 3.194. *Пчілка Олена.* Павло Житецький // Рідний край. – 1911. – № 24. – липень. – С. 1-7.
- 3.195. *Русов О.* Пам`яті Житецького // Світло. – 1911. – № 7. – С. 32-35.
- 3.196. *Самійленко В.* З українського життя у Києві в 80-х рр. ХІХ ст. // Поетичні твори. Прозові твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 516-531.
- 3.197. *Стешенко І.* Павло Житецький // Світло. – 1911. – № 7. – С. 24-28.
- 3.198. *Хатченко А. (Кістяковський Б.).* Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель. (Памяти одного из последних украинофилов) // Украинская жизнь. – 1913. – № 7-8. – С. 94-111.
- 3.199. *Чикаленко Є.* Спогади (1861-1907). – К.: “Темпора”, 2003. – 416 с.
- 3.200. *Чикаленко Є.* Щоденник. Т. 1. (1907-1917). – К.: “Темпора”, 2004. – 427 с.

4. Наукові праці П. Г. Житецького

- 4.201. *Житецкий П. И.* Русский патриотизм (Ответ “Дню”) // Основа. – 1862. – № 3. – С. 1-21.
- 4.202. *Житецкий П.* Речь П. И. Житецького [памяти М. А. Максимовича как филолога] // Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира 1874. – Т. 1. – С. 80-81.
- 4.203. *Житецкий П.* По поводу реферата г. Малышевского о роде князей Олельковичей киевских и слущких // Киевский телеграф. – 1875. – 23 апр. – Підпис П. Ж.; ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. Од. зб. 46602. – Арк. 1-9. (Відповідь на доповідь Малишевського).
- 4.204. *Житецкий П. И.* Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К.: Университетская типография, 1876. – 380 с.
- 4.205. *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. С приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов. - Отд. отт. из “Трудов 3-го Археол. съезда”. – К.: Университетская типография, 1876. – 79 с.
- 4.206. *Житецкий П.* Малорусский вертеп. Предворительные замечания [к публикации рукописи вертепной драмы Г. П. Галаганом] // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – № 10. – С. 1-8. Те саме: окремих відбиток. – К., 1882. – 8 с.

- 4.207. *Житецький П.* Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века. – К.: Тип. Корчак-Новицкого Г. Т., 1888. – 104 с.
- 4.208. *Житецький П.* Памяти Георгия Конисского (1717-1795). – К.: Тип. Корчак-Новицкого Г. Т., 1895. – Отт. из журнала “Киевская Старина”. – 9 с.
- 4.209. *Житецький П.* Из уроков по теории словесности // Педагогический сборник. – 1898. – № 2. – С. 113-126; № 3. – С. 243-253; № 4. – С. 315-343; – № 5. – С. 443-459; № 6. – С. 537-561.
- 4.210. *Житецький П.* К истории литературной русской речи в XVIII в. – Отт. из Изв. Отд. рус. яз. и словесности имп. Акад. наук. (Т. VIII. – 1903. – Кн. 2. – С. 1-51.). – СПб.: Тип. имп. Акад. наук, 1903. – 51 с.
- 4.211. *Житецький П. Г.* Острозька трагедія // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1903. – Т. 51. – Кн. 1. – С. 1-24.
- 4.212. *Житецький П.* О переводах Евангелия на малорусский язык. – Отт. из Изв. Отд. рус. яз. и словесности имп. Акад. наук. (Т. 10. – 1905. – Кн . 4. – С. 1-65.) СПб.: Тип. имп. Акад. наук, 1905. – 65 с.
- 4.213. *Житецький П.* З історії українського письменства: Промова до українських громадян у Києві // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 5. – С. 296-303.
- 4.214. *Житецький П. Г.* З історії київської української громади. – Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів) // Записки НТШ. – 1913. – № 4. – Т. 116. – 177-189.
- 4.215. *Житецький П. Г., Богумил О. Г.* Начерк історії літературної української мови. До Ів. Котляревського // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 7-28.
- 4.216. *Житецький П.* Про українські народні думи. – К.: Печатня Видавничого Тов-ва “Друкар”, 1919. – 116 с.
- 4.217. *Житецький П. Г.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці. Філологія. / Вступ. ст., упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 19-138.
- 4.218. *Житецький П. Г.* “Енеїда” Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Вибрані праці. Філологія./ Вступ. ст., упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 139-253.
- 4.219. *Житецький П. Г.* О поэтическом стиле и литературной форме “Слова о полку Игореве”. // Вибрані праці. Філологія. / Вступ. ст., упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 255-285.
- 4.220. *Житецький П. Г.* По поводу вопроса о том, как говорили в Киеве в XIV и XV веке. // Вибрані праці. Філологія./ Вступ. ст., упоряд. та комент. Л. Т. Масенко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 287-300.

Література

5. Монографії, наукові збірники, брошури, статті

- 5.221. Антонович В. Б. Погляди українофілів // Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 143-153.
- 5.222. Аскоченский В. История Киевской духовной академии, по преобразовании ее в 1819 году. – СПб.: Тип. Едуарда Веймара, 1863. – 282 с.
- 5.223. Багмут А. Й. Славістичні інтереси П. Г. Житецького // Мовознавство. – 1970. – № 1. – С. 26-30.
- 5.224. Белодед И. К. Научное наследие П. И. Житецкого и современность // Вопросы языкознания. – 1968. – № 1. – С. 111-117.
- 5.225. Білан В. Т. Мережа недільних шкіл на Україні (1859-1862 рр.) // Архіви України. – 1966. – № 5(79). – С. 31-40.
- 5.226. Білецький Л. Основи української літературної критики: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1998. – 408 с.
- 5.227. Білодід І. К. Роль М. Г. Чернишевського в боротьбі за розвиток української літературної мови // Українська мова в школі. – 1954. – № 3. – С. 21-29.
- 5.228. Білодід О. І. Спадщина мовознавця і сучасність: До 138-річчя від дня народження П. Житецького // Літературна Україна. – 1967. – № 1. – С. 126-128.
- 5.229. Білодід О. І. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов: Нариси з історії літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 200 с.
- 5.230. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
- 5.231. Борисенко В. Й., Левченко І. М. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825-1860 рр. / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 108 с.
- 5.232. Борисенко В. Й., Непорожня Г. А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 - першій половині 1907 рр. / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К.: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 149 с.
- 5.233. Брицина О. И. История украинского литературного языка в XVII века в освещении П. И. Житецкого // Научные записки Харьковского педагогического института. – 1958. – Т. 29. – С. 201-218.
- 5.234. Брицина О. І. П. Г. Житецький і його погляди на українську мову та її розвиток // Наукові записки Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. – 1957. – Т. 5. – С. 109-141.
- 5.235. Брицина О. І. Питання українського правопису у висвітленні П. І. Житецького. – Українська мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 15-19.
- 5.236. Булаховський Л. А. Вступна стаття // Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мови в ХVІІ віці. – Львів: Українське видавництво, 1941. – С. ІІІ-XXV.

- 5.237. *Ващенко В. С. П. Г. Житецький (1836-1911) // Українська мова в школі. – 1952. – № 6. – С. 30-37.*
- 5.238. *Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. – 222 с.*
- 5.239. *Второй съезд учителей русского языка и словесности в Киеве. – Циркуляр Киевского учебного округа. – 1864. – № 7. – С. 215-240.; – № 8. – С. 245-280.; – № 9. – С. 286-320.; – № 10. – С. 325-361.*
- 5.240. *Голобуцький О., Куліш В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кін. XIX – поч. XX ст. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.*
- 5.241. *Гринченко Б. Предисловие // Словарь украинского языка. – К.: Лексикон, 1996. – Т. 1. Репринтне видання 1907 р. – С. XXVI.*
- 5.242. *Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX -XX ст.: Навч. посіб. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 358 с.*
- 5.243. *Грицик М. Павло Житецький у зв'язках із західноукраїнськими філологами // IV Міжнародний конгрес україністів, Одеса 26-29 серп. 1999. – Кн. 1. – К., 2000. – С. 334-342.*
- 5.244. *Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. – К.: МПП “Левада” 1997. – 696 с.*
- 5.245. *Грушевський О. Из жизни киевского украинского кружка // Украинская жизнь. – 1915. – № 11-12. – С. 33-39.*
- 5.246. *Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність / НАН України Ін-т історії України. - К., 1996. – 232 с.*
- 5.247. *Демченко Я. Правда об украинофильстве. - К.: Тип. Кушнерев и К., 1906. – 40 с.*
- 5.248. *Єфремов С. З громадського життя на Україні. К.: “ВІК”, 1909. – 77 с.*
- 5.249. *Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.*
- 5.250. *Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – 688 с.*
- 5.251. *Жданов И. Мнение о сочинениях магистра Житецкого // Университетские известия. – 1882. - № 7. – С. 76-81.*
- 5.252. *Житецький І. Перші роки “Київської Старини” та М. І. Костомаров // Україна. – 1926. – № 4. – Кн. 18. – С. 97-120.*
- 5.253. *Житецький І. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві. (З приводу 50-річчя його закриття в 1876) // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 31-36.*
- 5.254. *Житецький І. Київська громада за 60-х років // Україна. – 1928. – № 1. – С. 90-125.*
- 5.255. *Жовтобрюх М. А. Видатний український вчений П. І. Житецький // Український історичний журнал. – 1967. – № 1. – С. 126-128.*
- 5.256. *Жовтобрюх М. А. П. Г. Житецький (До 150-річчя з дня народження) // Українська мова в школі. – 1986. – № 12. – С. 60-65.*

- 5.257. *Записки* Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. – Т. 1. За 1873 г. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1874. – 457 с.
- 5.258. *Записки* Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. – Т. 2. За 1874 г. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. – 617 с.
- 5.259. *Іванова Л.Г., Іванченко Р.П.* Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Міжнар. ін-т лінгвістики і права. – К., 1999. – 126 с.
- 5.260. *Іванова Л. Г., Іванченко Р. П.* Суспільно-політичний рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології / Міжнар. ін-т лінгвістики і права. – К., 2000. – 351 с.
- 5.261. *Їсакевич Г. П.* П. Г. Житецький – історик української літературної мови (до 130-річчя з дня народження) // Мовознавство. – 1967. – № 2. – С. 28-32.
- 5.262. *Казакевич О.* Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років ХІХ ст. // Наукові записки НаУКМА. Спеціальний випуск. – 2001. – Т. 19. – Ч. 1. – С. 142-145.
- 5.263. *Казакевич О.* Педагогічна діяльність П. Г. Житецького // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 123-124. – С. 424-429.
- 5.264. *Казакевич О. М.* Роль П. Г. Житецького у створенні та діяльності Колегії Павла Галагана // Вісник: збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 141-143.
- 5.265. *Казакевич О.* Павло Житецький: переслідування російським урядом наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХІХ ст. // Пам'ять століть. – 2004. – № 6. – С. 109-117.
- 5.266. *Казакевич О.* Погляди П. Г. Житецького на походження і ранні етапи розвитку українського народу // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету. – № 4(22). – 2004. – С. 12-19.
- 5.267. *Казакевич О.* П. Г. Житецький – почесний доктор Харківського і Київського університетів (малодосліджена сторінка біографії) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. ст. – № 10-11. – Чернівці, 2005. – С. 138-143.
- 5.268. *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
- 5.269. *Катренко А.* Початки нового етапу українського національного руху в ХІХ ст. // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 23-40.
- 5.270. *Катренко А. М.* Український національний рух ХІХ ст. Частина II. 60-90-ті роки ХІХ ст. Навчальний посібник. – К., 1999. – 189 с.
- 5.271. *Катренко А., Чурикало Н.* Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті- початок 80-х років ХІХст.). //

- Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. До 165-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – С. 155-172.
- 5.272. *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.). – К., 2003. – 180 с.
- 5.273. *Кирдан Б.П.* Украинский народный эпос. – М.: Наука, 1965. – 352 с.
- 5.274. *Кирилюк Є.* Життя є змістом прекрасного // Вітчизна. – 1967. – № 4. – С. 171-175.
- 5.275. *Когут З.-Є.* Розвиток української національної історіографії в Російській імперії // Когут З.-Є. Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 187-217.
- 5.276. *Костомаров Н.* Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С. 12-58.
- 5.277. *Костомаров Н.* Две русские народности // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33-80.
- 5.278. *Костомаров Н.* Начало единогодержавия в древней Руси // Вестник Европы. – 1870. – № 11. – С. 17-38; № 12. – С. 495-563.
- 5.279. *Короткий В. А., Біленький С. Г.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в пер. пол. ХІХ ст. – К.: ВЦ “Київський університет”, 1999. – 387 с.
- 5.280. *Круглашов А. М.* Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
- 5.281. *Курс історії української літературної мови.* В 2 т. Т. 1. Дожовтневий період / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 596 с.
- 5.282. *Лисяк-Рудницький І.* Відродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 360-380.
- 5.283. *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 247-259.
- 5.284. *Магочій П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 97-107.
- 5.285. *Мальшевский И.* Историческая записка о состоянии академии в минувшее пятидесятилетие. – К.: Тип. Киевопечерской Лавры, 1869. – 77 с.
- 5.286. *Масенко Л. Т.* Павло Гнатович Житецький [Вступ. ст.] // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 3-18.
- 5.287. *Мацкевич М.* Мова як фактор національного відродження // Право України. – 2000. – № 5. – С. 97-100.
- 5.288. *Миллер А. И.* “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина ХІХ в.). – СПб. : Алетей, 2000. – 260 с.

- 5.289. *Мияковский В.* Киевская громада // *Летопись революции.* – 1924. – № 4. (9). – С. 127-150.
- 5.290. *Міяковський В.* Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. – Т. 1. – Нью-Йорк, 1984. – 509 с.
- 5.291. *Москаленко А. А.* Історична фонетика давньоруської і української мов: Посібник для студентів-заочників. – Одеса: Одес. держ. пед. ін-т. ім. К. Д. Ушинського, 1960. – 63 с.
- 5.292. *Нариси з історії українського національного руху.* / Ред. Сарбей В. Г. Інститут історії України НАН України. – К., 1994. – 189 с.
- 5.293. *Науменко В.* До історії указу 1876 р. про заборону українського письменства // *Україна.* – 1907. – № 5. – С. 135-151.
- 5.294. *Нудьга Г. А.* Народний поетичний епос України // *Думи.* – К.: Радянський письменник, 1969. – С. 5-40.
- 5.295. *Охримович Ю.* Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ столітті. Частина 1. (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). – К.: Видавництво “Серп і молот”, 1918. – 143 с.
- 5.296. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.
- 5.297. *Павлюк М. В.* Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду. – К., Одеса: Вища школа. Головне видавництво, 1978. – 184 с.
- 5.298. *Палієнко М.* Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // *Київська Старовина.* – 1998. – № 2. – С. 49-84.
- 5.299. *Передрієнко В. А.* Формування української літературної мови ХVІІІ ст. – К.: Наукова думка, 1979. – 144 с.
- 5.300. *Перетц В.* Павло Житецький: До ювілею 45-літньої наукової діяльності // *Записки Українського наукового товариства в Києві.* – 1908. – Кн. 2. – С. 3-38.
- 5.301. *Перетц В.* До біографії П. Житецького – його магістерський іспит // *Записки Українського наукового товариства.* – 1914. – № 13. – С. 143-154.
- 5.302. *Плачинда В. П.* П. Г. Житецький // *Народна творчість і етнографія.* – 1966. – № 4. – С. 68-70.
- 5.303. *Плачинда В. П.* Павло Гнатович Житецький. – К.: Наукова думка, 1987. – 207 с.
- 5.304. *Плющ П. П.* Нариси з історії української літературної мови. – К.: Радянська школа, 1958. – 292 с.
- 5.305. *Побірченко Н. С.* Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 36 с.
- 5.306. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Книга І. Київська громада. – К.: Науковий світ, 2000. – 307 с.

- 5.307. *Побірченко Н. С.* Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Науковий світ, 2002. – 331 с.
- 5.308. *Проценко Л. А.* Історія Київського некрополя. – К.: Укрбланквідав, 1995. – 412 с.
- 5.309. *Реснт О. П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / НАН України Ін-т історії України. – К., 2003. – 338 с.
- 5.310. *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови: Підручник. – К.: АртЕк, 2001. – 392 с.
- 5.311. *Рыльский М. Ф.* Итоги и задачи изучения украинских дум и исторических песен // Основные проблемы эпоса восточных славян. – М., 1958. – С. 193-216.
- 5.312. *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. – Харків, К.: Державне видавництво України, 1930. – 415 с.
- 5.313. *Сарбей В. Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8. – С. 3-16.
- 5.314. *Сарбей В.* Дослідник національної реліквії // Історичний календар'97. – К.: Поліграф. Комбінат “Україна”, 1996. – С. 12-13.
- 5.315. *Світленко С. І.* Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 9-28.
- 5.316. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: В-во “Навчальна книга”, 1999. – 239 с.
- 5.317. *Сімович В.* Праці в двох томах. Т. 1.: Мовознавство. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 520 с.
- 5.318. *Смольницька М. К.* Колегія Павла Галагана: маловідомі сторінки історії // Україна XX ст: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – Вип. 5. – К., 2001. – С. 14-27.
- 5.319. *Смольницька М. К.* Колегія Павла Галагана в українському національному русі XIX – поч. XX ст. // Україна XX ст: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 21-31.
- 5.320. *Стешенко І.* Українські шестидесятники // Записки УНТ в Києві. – 1908. – Кн. 1-2 – С. 70-77.
- 5.321. *Стороженко А. В.* Происхождение и сущность украинофильства. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1912. – 64 с.
- 5.322. *Стоян Т. А.* Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX ст. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 28 с.
- 5.323. *Студинський К.* Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 37-49.

- 5.324. *Съезды в Киеве учителей русского языка и словесности Киевского учебного округа в 1863 и 1864 гг.* // Универс. изв. [Киевск.]. – 1864. – № 9. – Прибавл., С. 1-32.; № 10. – С. 33-64.; № 11. – С. 65-88.; № 12. – С. 89-98.; 1865. – № 2. – С. 99-122.; № 4. – С. 123-154.; № 5. – С. 155-194.; № 6. – С. 195-237.
- 5.325. *Тулуб А. Д.* Съезд учителей русского языка и словесности в Киеве // Киевлянин. – 1864. – № 3. – С. 12.
- 5.326. “Українське питання” в Російській імперії (кін. ХІХ – поч. ХХст.) в 3-х частинах. / НАН Ураїни Ін-т історії України. / Ред. Сарбей В. – Ч. 2. – К., 1999. – 488 с.
- 5.327. *Ульяновський В. Короткий В.* Володимир Антонович. Образ на тлі епохи. – К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 218 с.
- 5.328. *Ульяновський В. І.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 5-76.
- 5.329. *Франко І.* З останніх десятиліть ХІХ віку // Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т. 41. Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 471-530.
- 5.330. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т. 41. Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 194-470.
- 5.331. *Франко І.* Українці // Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т. 41. Літературно-критичні праці. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 162-193.
- 5.332. *Франко І.* Наше теперішнє положення // Зібрання творів у п’ятдесяти томах. Т. 46. – Кн. 1. Історичні праці. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 306-322.
- 5.333. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії сучасної України. – К.: БМТ, 1996. – 239 с.
- 5.334. *Чубинський П.* Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. // Записки Юго-Западного Отдела Русского географического общества. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1875. – Т. 2. – С. 187-219.
- 5.335. *Шип Н. А.* Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 25-33.
- 5.336. *Шип Н. А.* Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-76.
- 5.337. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К.: Дух і літера, 2000. – 354 с.
- 5.338. *Натт М. F.* Kiev. A portrait, 1800-1917. – Princeton, New Jersey: Princeton university press, 1993. – 304 p.
- 5.339. *Kijów, 27 sierpnia* // Dziennik Poznański. – 1874. – № 205. – Rocznik XVI. – Czwartek, 10 września.

6. Довідкові та енциклопедичні видання

- 6.340. Булахов М. Г. Житецкий Павел Игнатъевич // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиограф. слов.: В 3-х т. – Минск, 1976. – Т. 1. – С. 103-105.
- 6.341. Булахов М. Г. Тимченко Е. К. // Булахов М. Г. Восточнославянские языковеды: Библиограф. слов.: В 3-х т. – Минск, 1978. – Т. 3. – С. 229.
- 6.342. Житецкий Павел Игнатъевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей С.-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869-1894: В 2 т. – СПб., 1896. – Т. 1. – С. 253-254.
- 6.343. Житецкий Павел Игнатъевич // Новый энциклопедический словарь /Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1914. – Т. 7. – Стб. 923.
- 6.344. Житецкий Павел Игнатъевич // Большая советская энциклопедия. – М., 1932. – Т. 25. – Стб. 544.
- 6.345. Житецкий Павел Игнатъевич // Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1952. – Т. 16. – С. 193.
- 6.346. Житецкий Павел Игнатъевич // Краткая литературная энциклопедия. – М., 1964. – Т. 2. – Стб. 945.
- 6.347. Житецкий Павел Игнатъевич // Большая советская энциклопедия. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 9. – С. 225.
- 6.348. Житецкий Павел Игнатъевич // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 33.
- 6.349. Житецька Варвара Семенівна // Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 2. – С. 680.
- 6.350. Житецький Павло Гнатович // Українська радянська енциклопедія. – К., 1961. – Т. 5. – С. 67.
- 6.351. Житецький Павло Гнатович // Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1961. – Т. 1. – С. 722.
- 6.352. Житецький Павло Гнатович // Українські письменники. Біобібліографічний словник. – К., 1963. – Т. 2. – С. 337-343.
- 6.353. Житецький Павло Гнатович // Український радянський енциклопедичний словник. – 2-е вид. – К., 1966. – Т. 1. – С. 722.
- 6.354. Житецький Павло Гнатович // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 142.
- 6.355. Житецький Павло Гнатович // Український радянський енциклопедичний словник. – 2-е вид. – К., 1986. – Т. 1. – С. 622.
- 6.356. Житецький Павло Гнатович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 3. – С. 202-203.
- 6.357. Житецький Павло Гнатович // Енциклопедія українознавства. – К., 1994. – Т. 2. – С. 680-681.
- 6.358. Житецький Павло Гнатович // Українська література у портретах і довідках. Давня література – література XIX ст.: Довідник. – К., 2000. – С. 101-103.

- 6.359. *Житецький Павло Гнатович* // Довідник з історії України. – 2-е вид. – К., 2002. – С. 242-243.
- 6.360. *Житецький П. Г.* // Провідники духовності в Україні: Довідник /За ред. І. Ф. Кураса/. – К.: Вища школа, 2003. – С. 410-412.
- 6.361. *Ижакевич Г. П.* Житецкий Павел Игнатьевич // Украинская советская энциклопедия. – К., 1980. – Т. 4. – С. 33.
- 6.362. *Їжакевич Г. П.* Житецький Павло Гнатович // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1979. – Т. 4. – С. 121-122.
- 6.363. *Коллегия Павла Галагана* // Энциклопедический словарь. - СПб., 1895. – Т. 30. - С. 695.
- 6.364. *Колегія Павла Галагана* // Довідник з історії України. – К., 2002. - С. 326.
- 6.365. *Марахов Г. І.* Житецький Павло Гнатович // Марахов Г. І. Т. Г. Шевченко в колі сучасників: Словник персоналій. – К., 1976. – С. 45-46.
- 6.366. *Масенко Л. Т.* Житецький Павло Гнатович // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 169-170.
- 6.367. *Павловский И. Ф.* Житецкий Павел Игнатьевич // Павловский И. Ф. . Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 70-71.
- 6.368. *Побірченко Н. С.* Житецький Павло Гнатович // Побірченко Н. С. Короткий біографічний словник членів Київської Старої Громади (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Інтелект Освітнянська компанія. – 1999. – С. 30-31.
- 6.369. *Побірченко Н. С.* Житецький Павло Гнатович // Побірченко Н. С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад / друга половина XIX – початок XX століття/. – К.: Науковий світ, 2000 . – С. 47-48.
- 6.370. *Тимошенко П. Д.* Житецький Павло Гнатович // Шевченківський словник. – К., 1976. – Т. 1. – С. 222.

7. Дисертації та автореферати

- 7.371. *Брицька О. І.* Вопросы украинского языкознания в трудах П. И. Житецкого: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Харьковский государственный университет им. А. М. Горького. – Харьков, 1958. - 15 с.
- 7.372. *Брицька О. І.* Питання українського мовознавства в працях П. Г. Житецького: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1958. – 281 с.
- 7.373. *Колесник М. П.* Историческое общество Нестора летописца 1872-1931 .: Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09. / АН УССР Ин-т истории. – К., 1990. – 17 с.

- 7.374. *Палієнко М. Г.* Журнал “Киевская старина” в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01, 07.00.09. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1994. – 20 с.
- 7.375. *Петрук Н. П.* Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у др. пол. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 17 с.
- 7.376. *Підгорбунський М. А.* Кобзарський рух в Україні (XVI-XIX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 17.00.01. / Київський національний університет культури і мистецтв України. – К., 2004. – 19 с.
- 7.377. *Поліщук М. С.* Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в 2-й пол. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 24 с.
- 7.378. *Симоненко І. М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. / Інститут історії України НАН України. – К., 2001. – 20 с.
- 7.379. *Смольницька М. К.* Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України Інститут історії України. – К., 2004. – 20 с.
- 7.380. *Ткаченко Т. В.* Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / НАН України Інститут історії України. – К., 2004. – 20 с.
- 7.381. *Тороповська Т. М.* Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850-1936) : Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 09.00.12. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 17 с.
- 7.382. *Шемета Ю. М.* Науково-освітня діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. 07.00.06. / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 15 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Фото-портрети П. Г. Житецького

Рис. А.1. Фото-портрет П. Г. Житецького (11.12.1863 р.).
Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф
. І. – Од. зб. 49627.

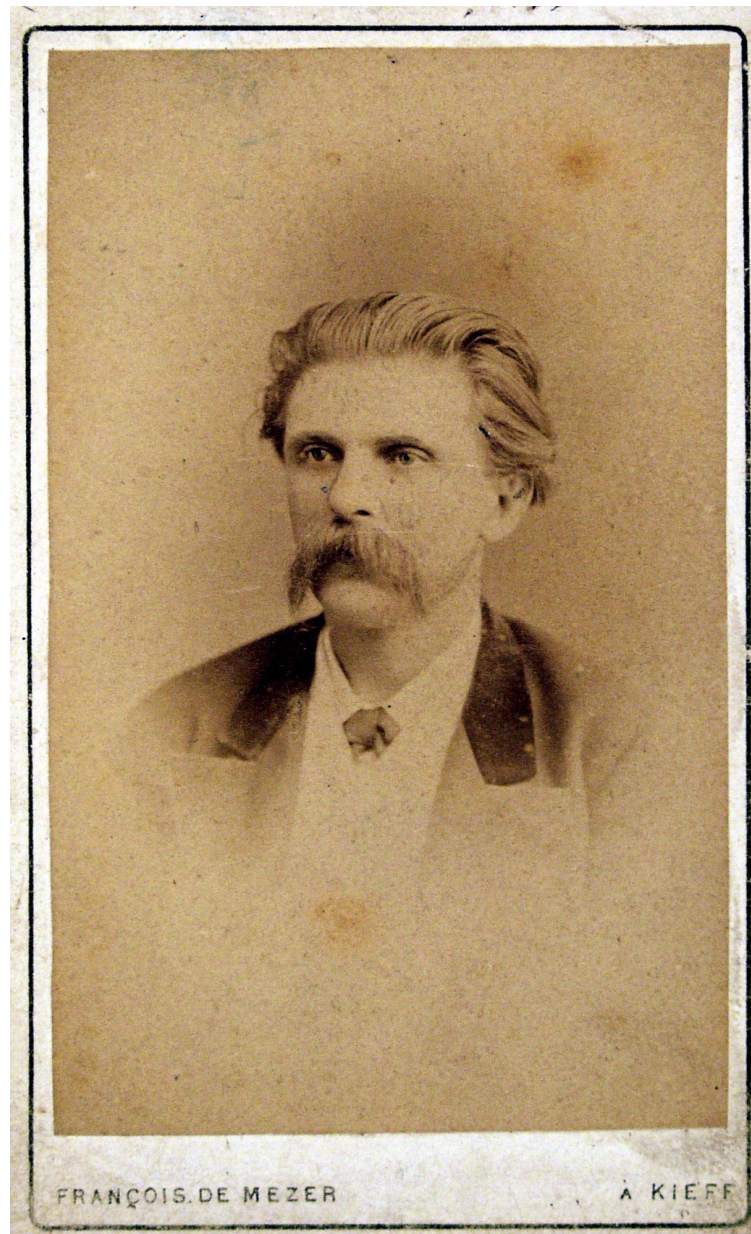

Рис. А.2. Фото-портрет П. Г. Житецького (1874 р.).
Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф
. 175. – Од. зб. 1461.

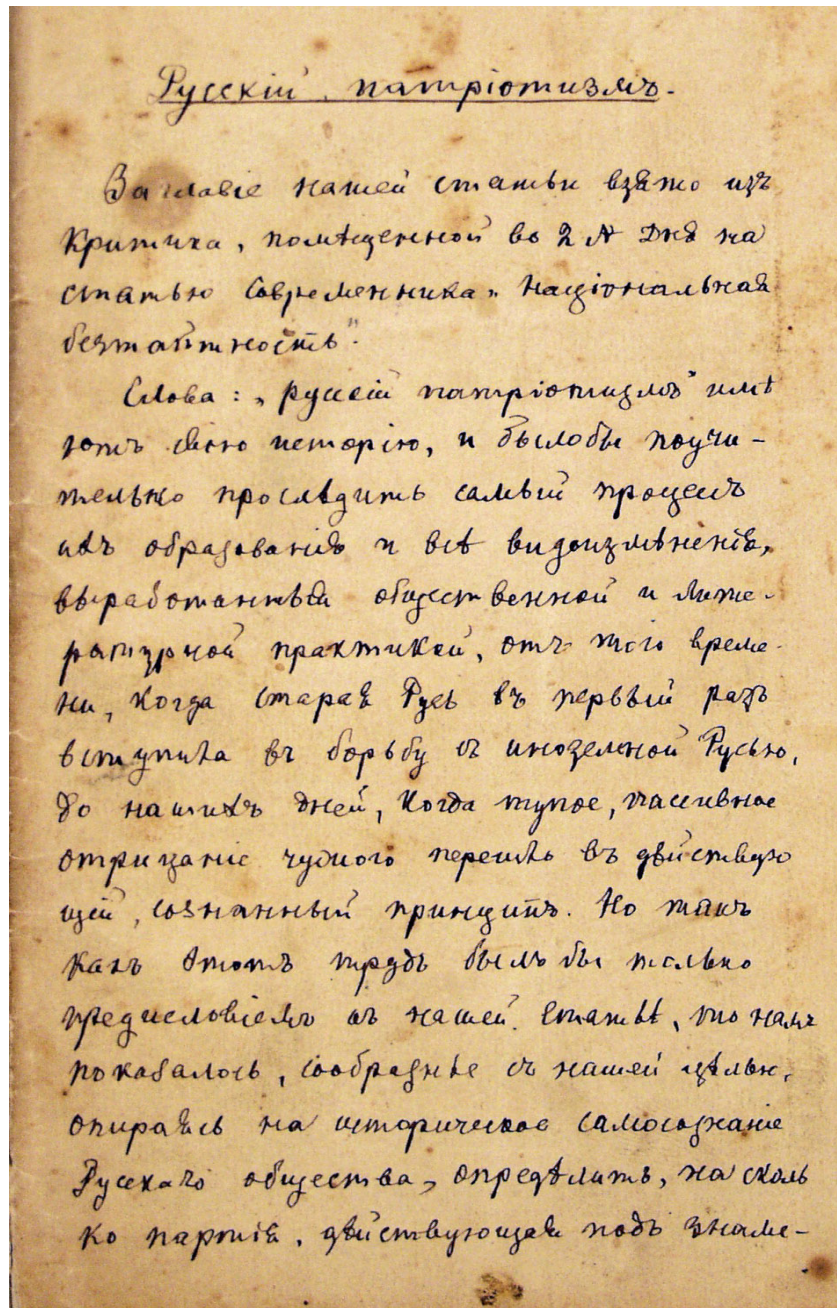

Рис. А.3. Фото-портрет П. Г. Житецького (поч. XX ст.).
Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф
. 175. – Од. зб. 1461.

Додаток Б

Перша сторінка рукопису статті П. Г. Житецького "Русский патриотизм" (1861 р.)

Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Од. зб. 46611. – Арк. 1.

Додаток В

Дипломи П. Г. Житецького

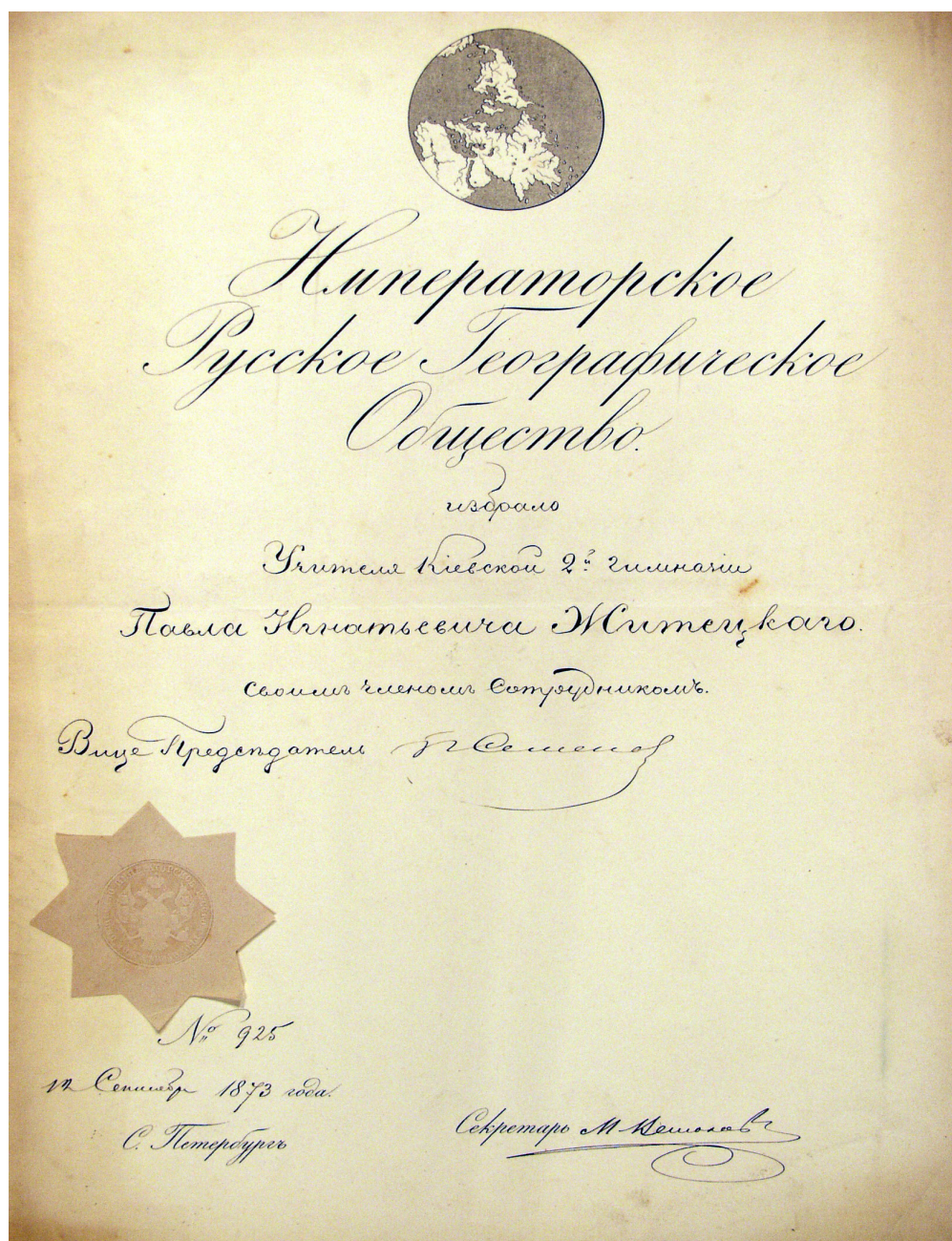

Рис. В.1. Диплом виданий П. Г. Житецькому Російським Географічним товариством про обрання його своїм дійсним членом. 1875 р.

Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Од. зб. 46668.

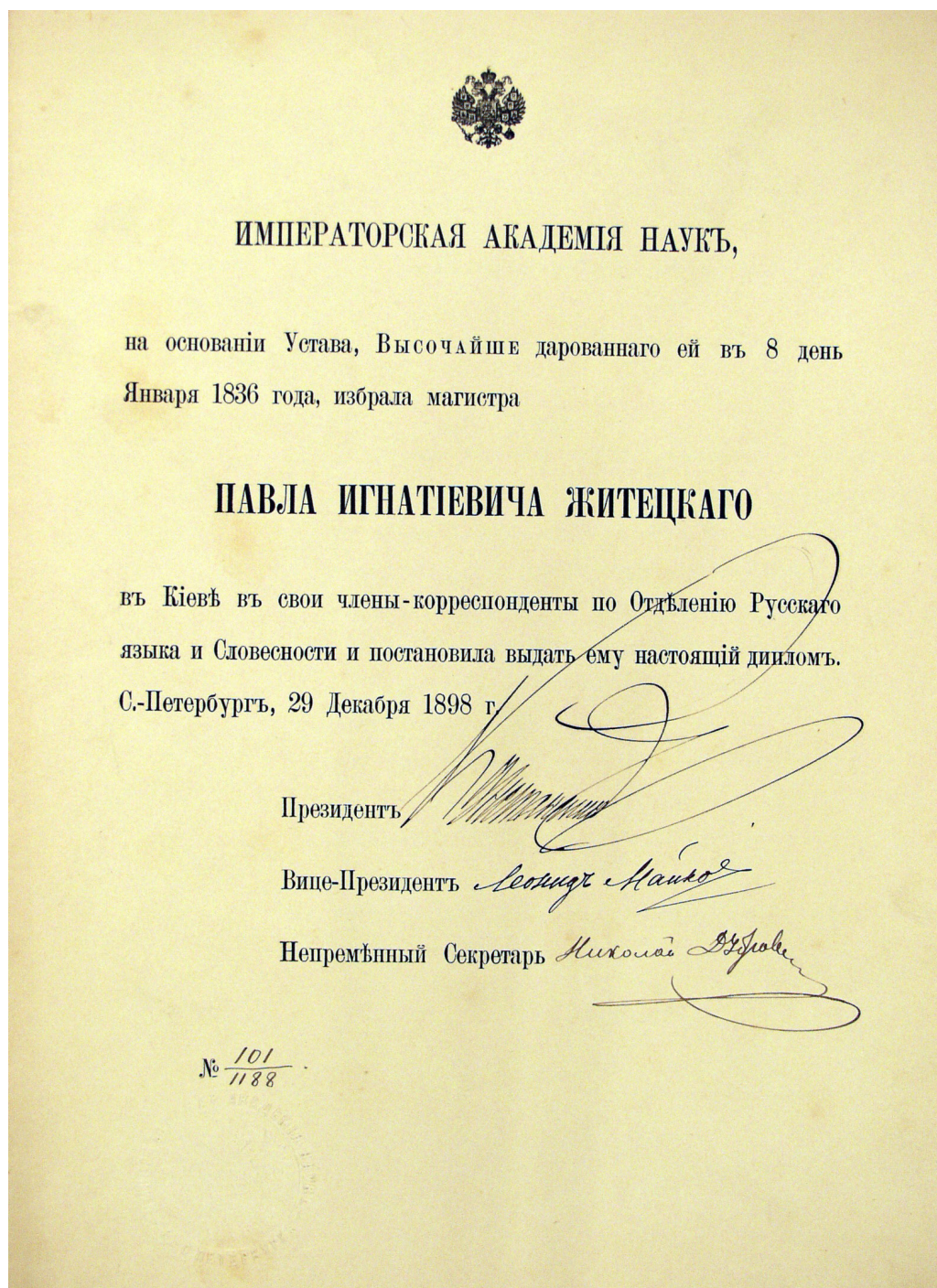

Рис. В.2. Диплом виданий Академією Наук П. Г. Житецькому про обрання його членом-кореспондентом по Відділенню російської мови і словесності. 1898 р.
Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф . І. – Од. зб. 46674.

Рис. В.3. Диплом доктора російської словесності виданий П. Г. Житецькому Університетом св. Володимира. 1908 р.

Джерело: Інститут Рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Од. зб. 46673.

Титульні аркуші праць П. Г. Житецького.

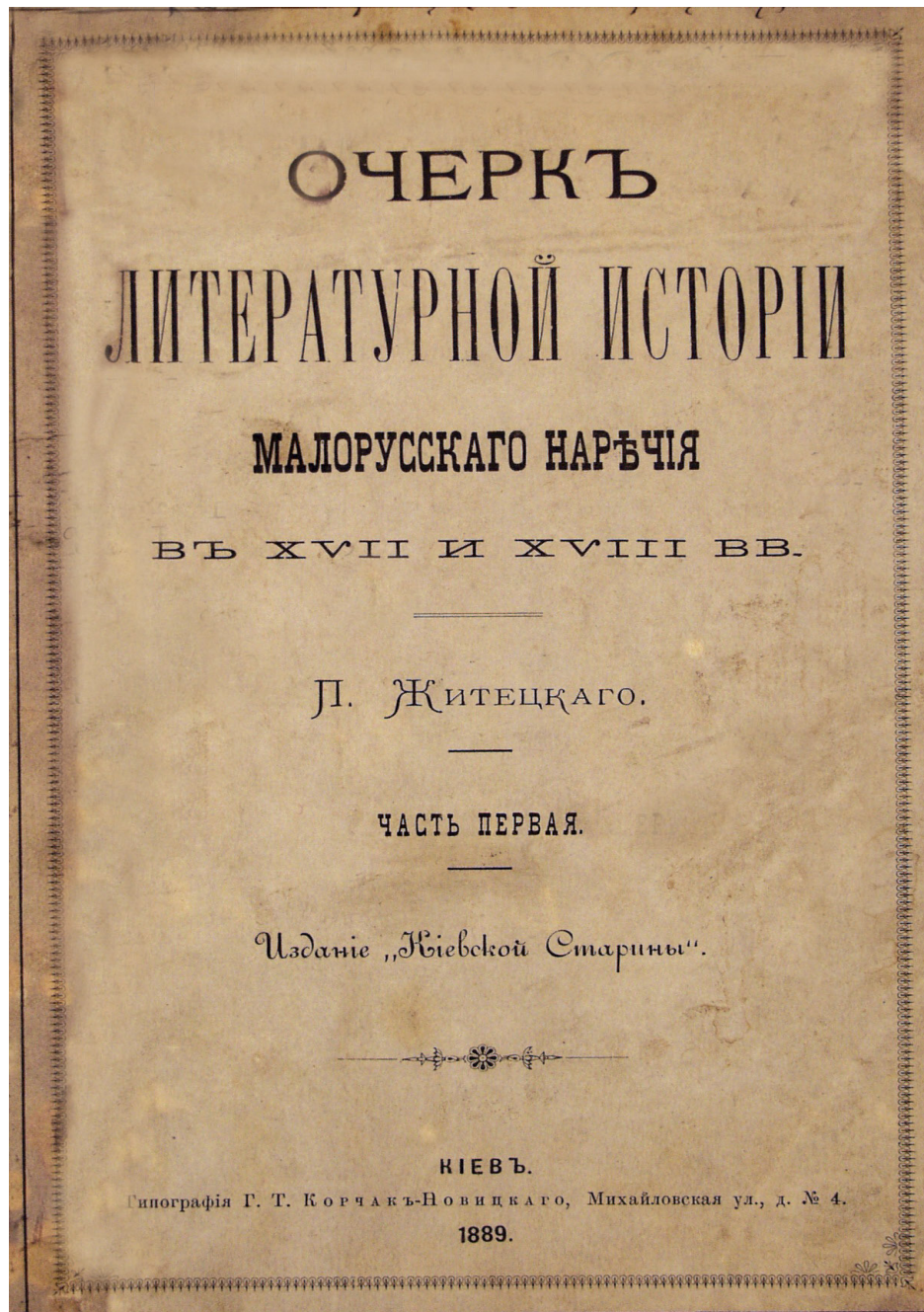

Рис. Д.1. Титульний аркуш праці П. Г. Житецького “Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.”

Джерело: Житецкий П. И. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв. – К., 1889. – 268 с.

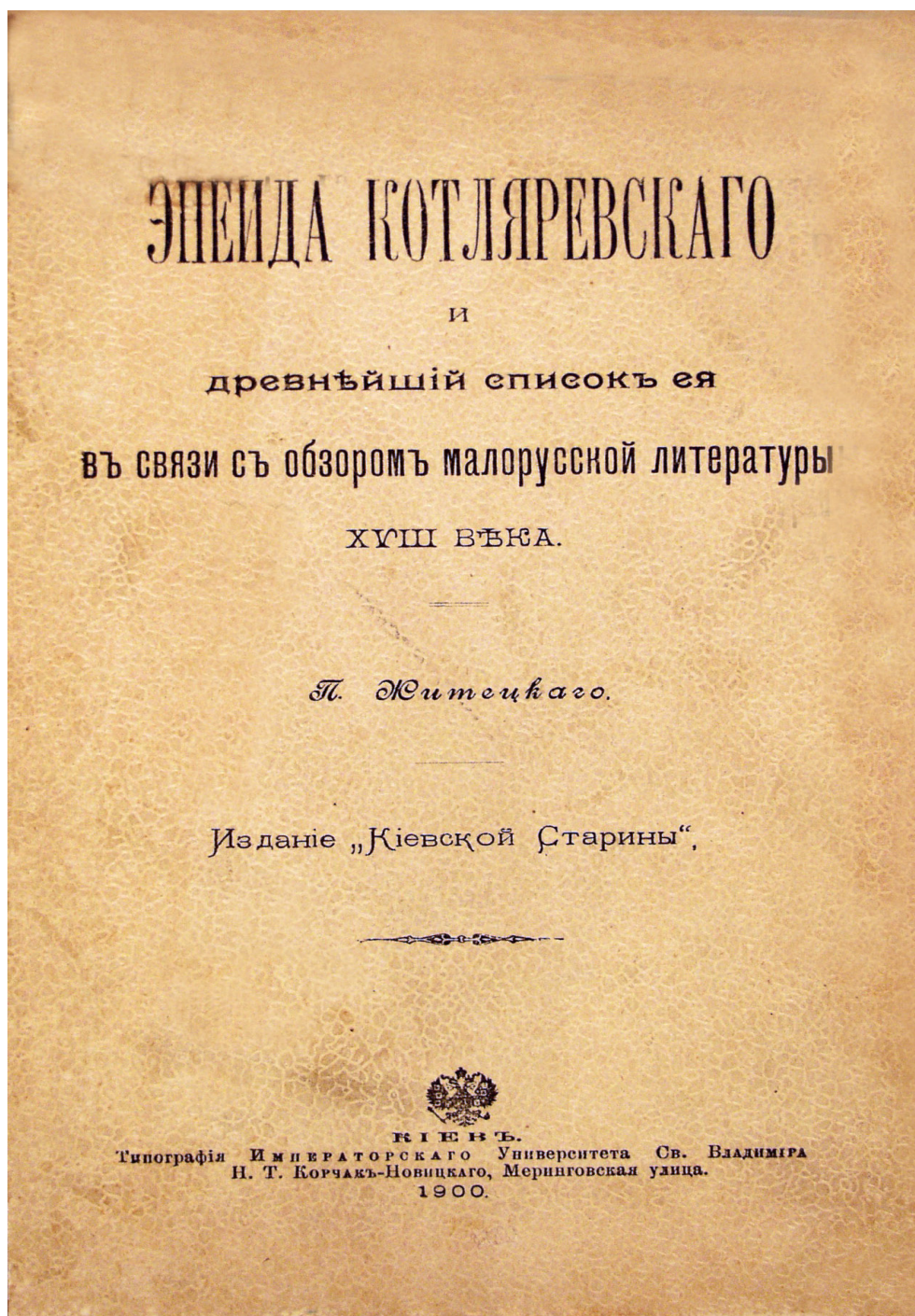

Рис. Д.2. Титульный аркуш праці П. Г. Житецького “Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века.”
 Джерело: Житецкий П. И. Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. – К, 1900. – 304 с.
 Додаток Е

Лист П. Г. Житецького до О. О. Шахматова (9.03.1903 р.).

Глубокоуважением Александру Александровичу!

Чтобы облегчить труд исправления опечаток,
я бы очень хотел проследить еще одну корректуру,
но это едва ли возможно.

Принято ли у Вас давать авторам отписки?
Я бы желал получить или хотя бы цветной бумажный
обложка.

Просматривая свою статью в корректуру, я убедился,
что она имеет несколько отклонение от недавно подан-
тому вопросу о реформе рассказов прописания, хотя, при-
знаться, я и не имел в виду этого вопроса.

Искренне уважающий Вас и преданный Вам

П. Житюцкий

Косы, Марасовская ул. № 15, кв. 11

1963 г. Марта 9 д.